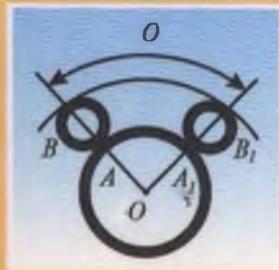
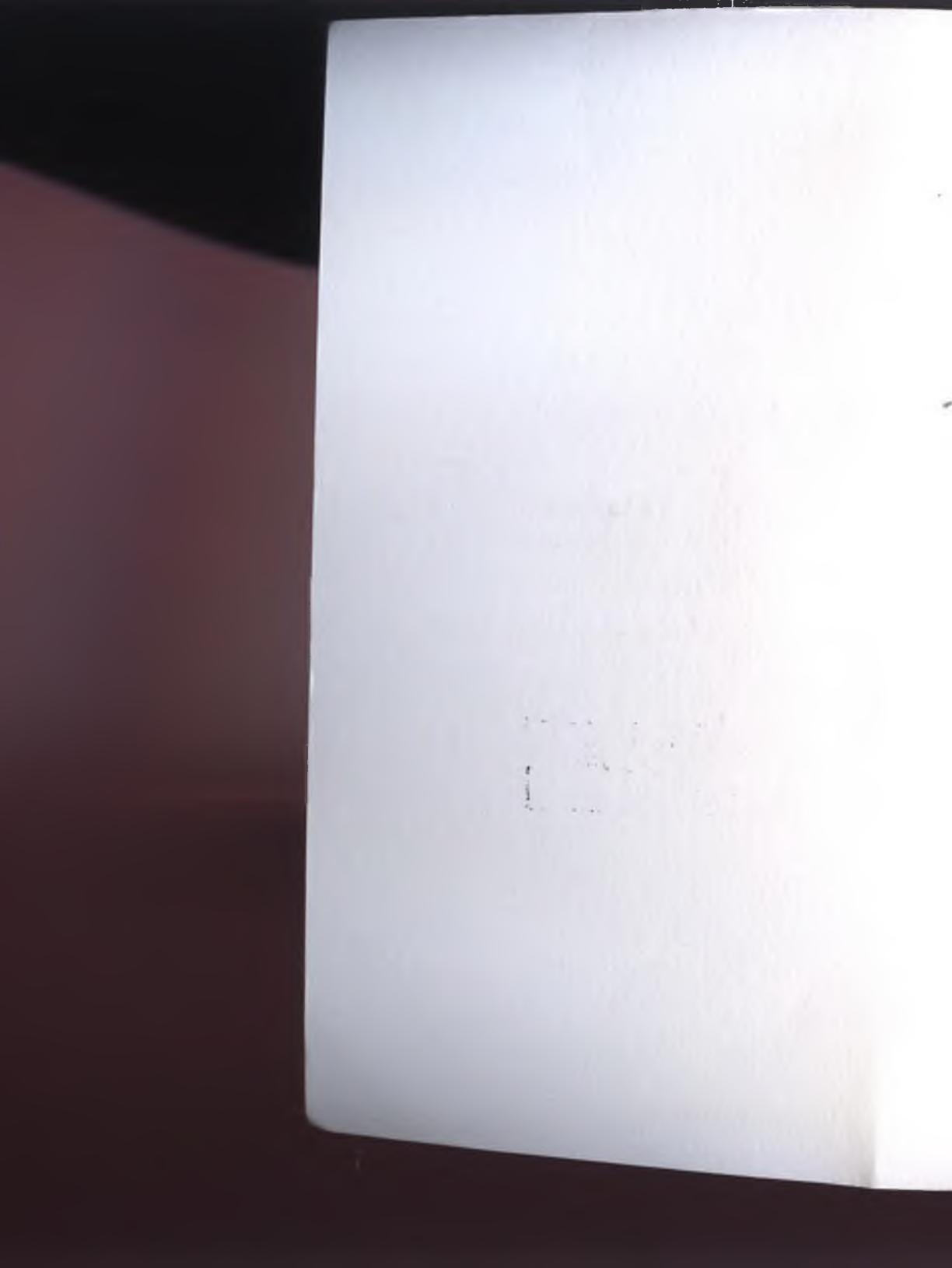

Б. Ш. БОКИРОВ

МАШИНА
ВА МЕХАНИЗМЛАР
НАЗАРИЯСИ

"УЗБЕКИСТОН"

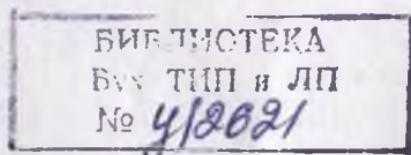

621.01
3-74

Ф. Ш. ЗОКИРОВ

МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАР НАЗАРИЯСИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этган

ТОШКЕНТ—“ЎЗБЕКИСТОН”—2002

Муҳаррир *A. Ҳакимжонова*

Маълумки, республикамиз автомашина ишлаб чиқарадиган мамлагатлар қаторига кирди. Ишлаб чиқарилгаётган машиналар ҳам дунё талабларига мослашмоқда.

Машиналарни таҳлил (анализ) қилишдан кўра уларни бунёд этиш (синтез қилиш) муаммолари кўпроқ аҳамият касб этмоқда. Бугунги машинасозлик корхоналарини роботларсиз тасаввур қилиш қийин. Мазкур дарслик ушбу муаммоларни ўз ичига олган бўлиб, у техник олий ўқув юртлари, шунингдек, техник-педагогик институтлари талабалари учун мўлжалланган.

3 2702000000-40 2002
351 (04) 2001

ISBN 5-640-02459-1

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2002 й.

КИРИШ

Инсоният азалдан ўз меҳнат фаолияти давомида ғилдирак ёки пишанг (ричаг) дан фойдаланиб келган. Улардан оғир қул меҳнатларини енгиллаштиришда, инсон тафкурини ўстирадиган асбоблар қуришда, машина ва механизмлар назариясини яратишда кенг фойдаланилди.

Тарихий манбаларга асосан европалик олим Леонардо да Винчи (1452—1519) тұқыв станоги конструкцияси ни яратған бұлса, ватандошимиз Аҳмад ал Фарғоний (788—861) Арабистонда Нил дарёсининг юза баландлигини үлчайдиган асбоб яратдикі, бу асбоб шу вақттacha ишлаб турибди. Италия олими Д. Карданнинг (1501—1576) номи күпроқ мураккаб механизмлар ҳаракати билан боғлиқ бұлса, француз олими Ш. Кулоннинг (1736—1806) номи ишқаланиш күчларини ҳисоблаш билан боғлиқдир. Ушбу ва буларға үхшаган күп ишлар конкрет механизм яратыш жараёни таҳлилини яратған бұлсада, улар машина ва механизмларнинг умумий назариясини яратышдан узоқда эди. Умумий назария эса мұҳандис идрокининг маҳсулоти бұлган бириңчи машиналар яратыш даврига түгри келиши ўз-үзидан тушунарлы қолдир.

Бу йүлдаги бириңчи илмий қадам немис олими Бурместорнинг механизмлар барпо қилинишининг геометрик усулларини яратиши булиб, бу Европада машинасозлик саноатининг пайдо булиши даврига түгри келади. Аналитик усулларнинг пайдо булиши эса рус олими П.Л. Чебищев (1821—1894) томонидан яратылған пишанглы механизмларни бунёд этишнинг алгебраик усуллари билан боғлиқдир.

Машина ва механизмлар назариясини бойитища немис олими Ф.Грасгофнинг (1826—1893) пишангли механизмлар бўғинларининг муносабатларини ишлаб чиқиши, инглиз олими Д.Силвестрнинг (1814—1897) пантографлар назарияси, С.Робертснинг (1827—1913) бир хил ишни габаритлари ҳар хил бўлган бир неча механизмлар бажара олишини исбот этиши, рус олими Л.В.Ассурнинг (1878—1920) киностатик таҳлил усулларини яратиши катта хисса бўлиб қўшилди.

Бизнинг асримиз машинасозликнинг тикланиш асри бўлиб тарихга кирса ажаб эмас. Улуф олим И.И.Артоболевский (1905-1977) машина ва механизмлар назарияси соҳасида бутун дунё ташкилотини (ИФТОММ) тузиб, унинг биринчи Президенти бўлди. Иван Иванович ва-фотидан кейин америкалик олим, профессор Росс ушбу ташкилотга Президент бўлиб сайданди.

Ташкилотнинг тармоқлари деярли барча мамлақатларда мавжуддир. Ушбу ташкилот ҳар тўрт йилда машина ва механизмлар назарияси бўйича бутун дунё съездини ўтказди.

ИФТОММ раҳнамолигида Россияда акад. К.В.Фролов, Германияда проф. Мюллер, АҚШда проф. Росс, Арманистонда проф. Ю.А.Саркисян, Грузияда проф. Д.Д.Тавхелидзе, Қозоғистонда акад. У.А.Джолдасбеков раҳбарликларида ва бошқа катта олимлар гурухи илмий ишлар олиб борган ва бормоқда.

Ўзбекистонда машинасозлик илмининг илк намояндалари академиклар М.Т.Уразбоев, Х.А.Рахматуллинлардир. Уразбоев эластик бўғинлар динамикасини таҳдил этган бўлса, Х. А. Рахматуллин дунеда биринчи бўлиб, тўлқинлар назариясини ихтиро этди. Устоз Восил Қобулович илмий изланишларда жумладан, машиналарни таҳдил этишда алгоритмлашни қўллаб, ушбу жараёнда тузилиши лозим бўлган мураккаб математик ибораларни нафақат ечишни, ҳатто тувишни ҳам компьютерлар зиммасига юклашни ихтиро этди.

60-йиллар бошларида прототипи бўлмаган машина ва механизмлар яратилиши катта муаммога айланди. Бу космик ашпарат трансмиссиялари, лунаход механизмлари, замонавий роботлар учун зарур эди. Бундай механизм-

ларнинг мавжуд эмаслиги ва улар мукаммал вазифаларни бажариш учун бунёд этилишлари ушбу механизмлар тузилмасини ҳам мукаммаллаштириб юборарди.

Механизмни бунёд этишнинг аниқ масалаларига оид чиқарилган математик иборалар жуда оғир ва мураккаб бўлиб, узундан-узун бўларди ёки умуман, бу ибораларни қўлда чиқариб бўлмасди. Ана шу масалаларни ечишга қўл урганимизда Восил Қобуловичнинг алгоритмик усуллари фоятда катта аҳамият касб этди.

Акад. Х.Х.Усмонхўжаев машина ва механизмлар назариясидан дарслик ёзган ягона олим бўлиб, у кишининг илмий ишлари винтли шпинделли пахта териш машиналари яратишга, динамик таҳдил масалаларига бағищлангандир. Акад. А.Д.Глущенко пахта териш машинасини такомиллаштириш, янги ишчи органлар ихтиро этиш ва уларни таҳдил этишга оид ишлар қўлган. Гидроюритма масалалари акад. О.В.Лебедев томонидан илмий таҳдил қилинган.

Америка Кўшма Штатларидан ташқари, фақатгина Узбекистон пахта териш машиналари ишлаб чиқаргани муносабати билан кўп олимларимиз унинг механизмларини такомиллаштириш, янги аппарат ва механизмлар яратишга ўз илмий ишларини бағищлаганлар.

Жумладан т.ф.д., проф. О. А. Каримов кўп қаторли пахта териш агрегати яратиш устида катта илмий ишлар қилиб, машина намуналарини ҳам яратади. Т.ф.д. проф. Д.М.Шполянский ҳам янги пахта териш аппарати устида ишлаб, бирқанча муҳим механизмлар ихтиро этган олимдир. Т.ф.д., проф. Д.М.Матчонов пахта териш машиналарининг тебранишини унинг қаторларига боғлиқ равишда текшириб, ҳаракат динамикасини ушбу йўналишда таҳлил этди.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда салоҳиятли олимлар гурӯҳи машина ва механизмлар назарияси яратишда фаол қатнашиб, деярли ИФТОММ нинг барча съездларида иштирок этишмоқда. Жумладан, т.ф.д., проф. Ф.С.Қўзибоев динамика масалаларини аналоги ҳисоблаш машиналари ёрдамида ечишни таклиф этган бўлса, пахтадан чигитни ажратиш машиналари динамикаси бўйича т.ф.д., проф. Ш.У.Рахматқориев катта илмий ишлар қилди.

Т.ф.д., проф. Х.Т.Туронов эгилувчан бирикмали қишлоқ хұжалик машиналари механизмлари механикасини ишлаб чиққан бұлса, т.ф.д., проф. К.А.Каримов үзгаруучан структурали механизмлар бүйіча юқори натижаларға әришди.

Т.ф.д., проф. Р.И.Каримов бисателлитли механизмлар тадқиқоти билан шуғулланса, ХМА мұхбір аъзоси А.Жұраев эксцентрик тасмали мұраккаб механизмлар яратып, унинг тадқиқоти билан шуғулланмоқда. Т.ф.д., проф. Ш.Алимұхамедов машиналар ишлаганда кабина вибрациясининг инсон саломатлығига таъсирини, т.ф.д., проф. А.Ризаев эпигипоциклик механизмлар ҳамда мұраккаб ричагли механизмлар қарқат қонунларини текшириш бүйіча юқори натижаларға әришдилар. Т.ф.д. Т.Омонов ҳар хил материаллар орасидаги ишқаланиш күчларининг технологик жараёнға таъсирини таҳлил қылды. Т.ф.д., проф. Д.А.Хромова механизмларнинг силкиниш ҳолатларыда үндаги бүғинлар динамикасини таҳлил қылды, бир нечта ноёб усуллар яратди. Т.ф.д., проф. М.Ш.Зокирова бириңчи бўлиб, динамик синтез масаласини пишангли механизмлар учун таклиф этиб, исталған мұраккаблікка эга бўлган механизмларни алгоритмлаш йўли билан бунёд этиш мумкинлигини исботлади. Т.ф.д., проф. А.Садриддинов пахта териш машиналарыда механизмлар комплексининг үзаро таъсирини таҳлил қылды.

Ўз-ўзидан маълумки, юқорида номлари тилга олинған олимларнинг ҳар бириңинг үнлаб ўқувчилари, шогирдлари, күпчилигининг ўз илмий мактаблари мавжуддир. Уларнинг аксарияти машина ва механизмлар назариясидан институтларда дарс ҳам берадиларқи, ушбу дарслек олимларнинг педагогик ишларыда заррача ёрдам берса, муаллиф ўз олдига қўйган мақсадига әришган бўларди.

Шунингдек, муаллиф дарслекни нашрга тайёрлашда қылған хизматлари учун доцент Э. А. Ҳайдаровга, лугатларни тартибга солиш ҳамда расмларни тайёрлашдаги ёрдамлари учун доцент А. Солиев ва катта ўқитувчи Б. Мешбоевга катта миннатдорчилик билдиради.

1. МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШ АСОСЛАРИ

1.1. Асосий түшүнчалар ва қоидалар

Машина — инсон томонидан табиат қонунларидан фойдаланиш орқали үзининг меҳнат ва физиологик функцияларини қисман ёки алмаштириш йўли билан жисмоний ва ақлий меҳнатини енгиллаштириш, унинг унумдорлигини ошириш мақсадида яратилган курилмадир.

Бажарадиган функциялари буйича машиналар қўйидаги турларга бўлинади:

- 1) энергетик машиналар;
- 2) транспорт машиналари;
- 3) технологик машиналар;
- 4) назорат-бошқариш машиналари;
- 5) мантиқий машиналар;
- 6) кибернетик машиналар.

Двигатель, узатувчи механизмлар ва ишчи машиналар, баъзи ҳолларда назорат, бошқариш ва саноқчи-хисоблаш курилмаларидан тузилган тизим машина агрегати деб аталади.

Технологик машиналар, назорат-ўлчаш асбоблари, роботлаштирилган комплекслар ва ЭҲМда тузилган қайта-қайта созланувчи технологик қаторлар қайишқоқ (гибкий) автоматлаштирилган жараёнлар дейилади.

Машиналар механизмларни ўз ичига олади. Механизм деб бир ёки бир нечта жисмнинг берилган қонунили ҳаракатини бошқа жисмларнинг керакли ҳаракатига айлантириш учун мўлжалланган механик тизимга айтилади.

Механизмлар қўйидаги турларга бўлинади:

- 1) ҳаракат ҳосил қилувчи (двигатель) ва уни ўзгартирувчи механизмлар;
- 2) узатувчи ва йўналтирувчи механизмлар;
- 3) бажарувчи ва тақлидчи механизмлар;
- 4) бошқариш, назорат ва созлаш механизмлари;

- 5) ишлов бериладиган мұхит ва объектларни олиб бориши, күчириш, озиқлантириш ва ажратиш механизмлари;
 6) тайёр маҳсулотларни автоматик санаш, тортиш ва қадоқлаш механизмлари.

Механизмлар назарияси механизмларни таҳдил ва синтез қилиш учун уларнинг тузилиши, кинематикаси ва динамикасини ўрганувчи фандир.

Механизмлар назарияси фани иккى асосий қысмдан иборат:

1. Синтез.
2. Таҳдил.

Улар ўз навбатида қуидаги бўлимларга бўлинади:

1. Механизмларнинг структуравий таҳдили ва синтези.
2. Механизмларнинг кинематик таҳдили ва синтези.
3. Механизмларнинг динамик таҳдили ва синтези.

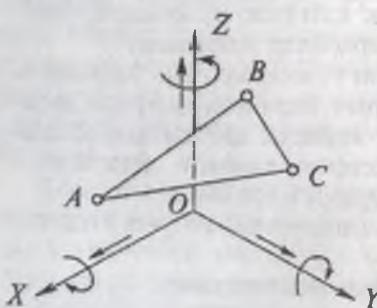
1.2. Механизм бўғинлари, кинематик жуфтлар ва боғланишлар

Ҳар бир механизм қўзгалувчан бўлиб, битта қўзгалмас ва бир нечта қўзгалувчан бўғинлардан иборат бўлади. Ҳамма қўзгалмас (ёки қўзгалмас деб қабул қилинган) қисмлар пой деб аталувчи қўзгалмас бўғинни ташкил қиласи.

Бир-бирига туташувчи икки бўғиннинг ўзаро нисбий ҳаракатига имкон берувчи боғланишни кинематик жуфт деб аталади. Бўғинларнинг бошқа бўғин билан туташувчи сиртлари, чизиқлари ва нуқталари кинематик жуфт элементлари дейилади.

Бўғинларнинг чизиқ ёки нуқта орқали туташиб олий кинематик жуфтни, сирт орқали туташиб эса қуий кинематик жуфтни ҳосил қиласи.

Фазода эркин ҳаракатланувчи жисм олтита эркинлик даражасига эга бўлади: X ва Z ўқлар атрофида айланма ва ўқлар

1.1-расм.

бүйича илгариленма-қайтма ҳаракат қилиши мумкин (1.1-расм). Механизм бүғини жисм сифатида бошқа бүғин билан боғланиб, кинематик жуфт ҳосил қылганда, үзининг эркинлик дара жаларининг қандайдир қисмини йўқотади.

Бири қўзғалмас бўлган икки бүғиннинг бир-бири билан мумкин бўлган боғланышлари ва бунда қўзғалувчан бўғинда қоладиган эркинлик дара жасини кўрайлик.

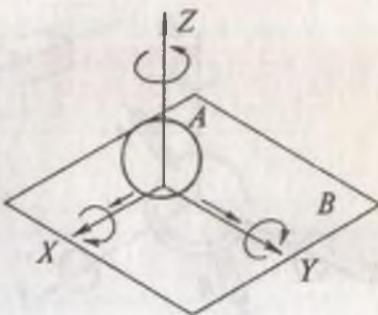
1. Биринчи бўғин текислик, иккинчиси шар бўлсин (1.2-расм). Кўриниб турибдики, шар учала x , y , z координата ўқлари атрофида айланиши ва текисликка параллел ўқлар бўйича силжиши мумкин. Яъни иккинчи бўғиннинг вертикал ўқ бўйича силжиши чекловчи боғланишга эга бўлиб, унинг эркинлик дара жаси бешга teng. Бўғинлардаги боғланишлар сони кинематик жуфтнинг синфи ни кўрсатади. Богланишлар сонини S билан белгиласак, кинематик жуфтнинг эркинлик дара жаси H ga teng бўлади:

$$H = 6 - S = 6 - 1 = 5$$

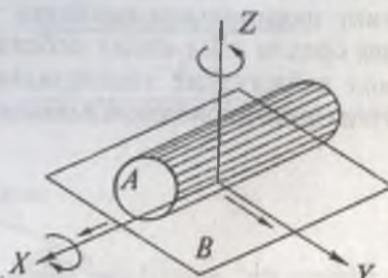
2. Текислик билан боғланган цилиндр орасидаги кинематик жуфтни кўрайлик (1.3-расм). Ўзаро боғланишлар цилиндрнинг вертикал z ўқ бўйича силжиши ва горизонтал X ўқи атрофида айланишини чеклайди. Демак, бу кинематик жуфт 2-синфга мансуб бўлиб, унинг эркинлик дара жаси:

$$H = 6 - S = 6 - 2 = 4$$

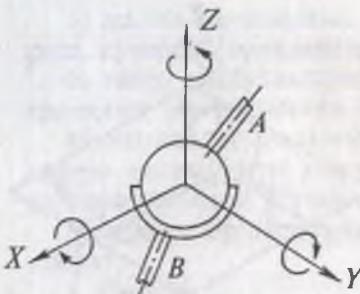
бўлади.

1.2-расм.

1.3-расм.

1.4-расм.

3. 1.4-расмда тасвирланган кинематик жуфтада боғланишлар бўғинларнинг X , Y , Z ўқлари бўйича силжиштарини чеклайди. 3-синфга мансуб бу кинематик жуфтинг эркинлик даражаси

$$H = 6 - S = 6 - 3 = 3.$$

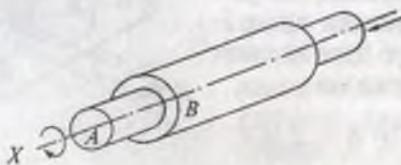
4. 1.5-расмда кинематик боғланишлар бўғинларнинг фақат X ўқи атрофида айланниши ва ўқ бўйича силжишига имкон беради. Демак, 4-синфга мансуб бу кинематик жуфтада эркинлик даражаси

$$H = 6 - S = 6 - 4 = 2.$$

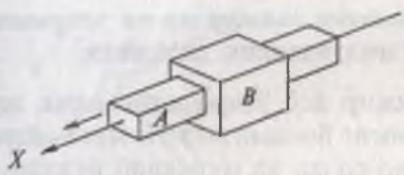
5. 1.6-расмда 5-синф кинематик жуфтада сирпангич 1 йўналтиргич 2 нинг X ўқи бўйича фақат илгариланмайта ҳаракат қилиши мумкин. Демак, бешта боғланишли бундай жуфтнинг эркинлик даражаси

$$H = 6 - S = 6 - 5 = 1.$$

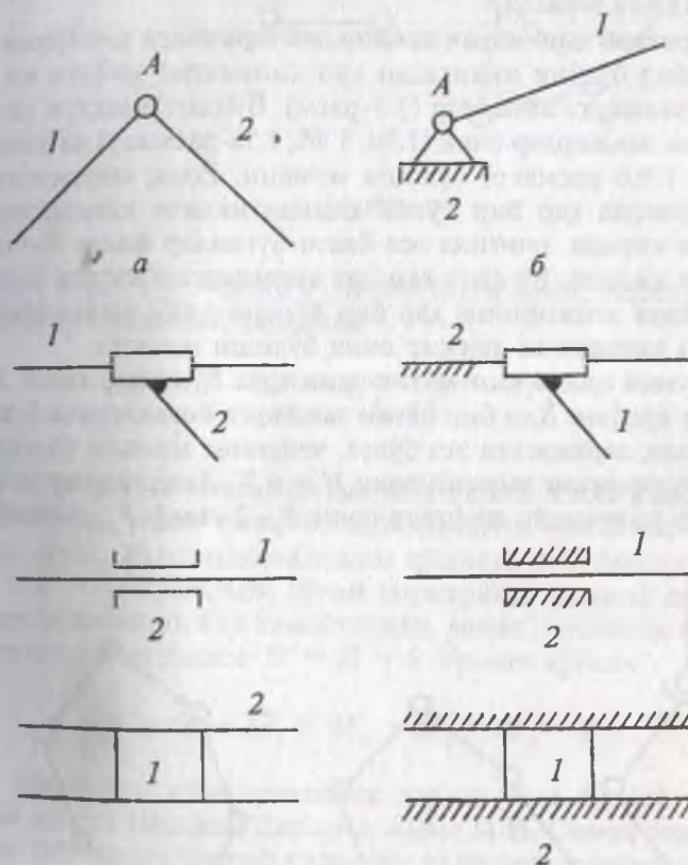
5-синф кинематик жуфтлар 1.7-расмдагидай тасвирланади. Бизнингча, кинематик жуфтларнинг ҳосил бўлиши бўйича ҳали баъзи ноаниқ масалалар мавжуд, чунки кинематик жуфтларнинг ҳосил қилинишида бир бўғиннинг иккинчисига нисбатан ҳаракатини қараш йўналиши орқали узил-кесил исботланган деб бўлмайди. Эҳтимол кейинчалик текширишни тескари, яъни иккинчи бўғиннинг биринчисига нисбатан ҳаракатини қараш йўна-

1.5-расм.

1.6-расм.

1.7-расм.

лишида ҳам давом эттириш керакдир. Чунки бүғиннинг қўзғалмас пойга боғланишидаги қўзғалувчанлик даражаси унинг қўзғалувчан бўғинга боғланишига қараганда таоман бошқача бўлади.

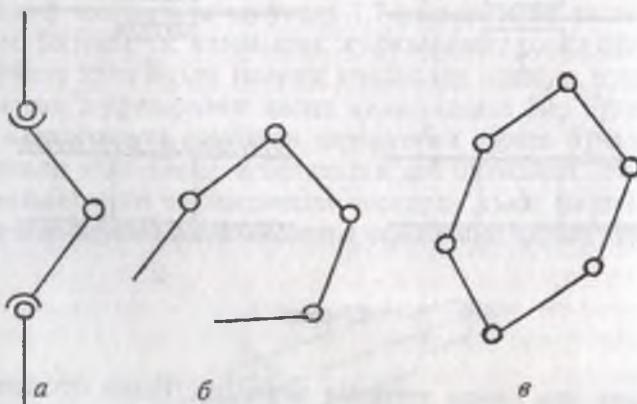
1.3. Кинематик занжирлар ва уларнинг кўзгалувчанлик даражаси

Кинематик занжир деб ўзаро кинематик жуфт ҳосил қилувчи бўғинларнинг боғланган тизимига айтилади. Кинематик занжирлар содда ва мураккаб бўлади.

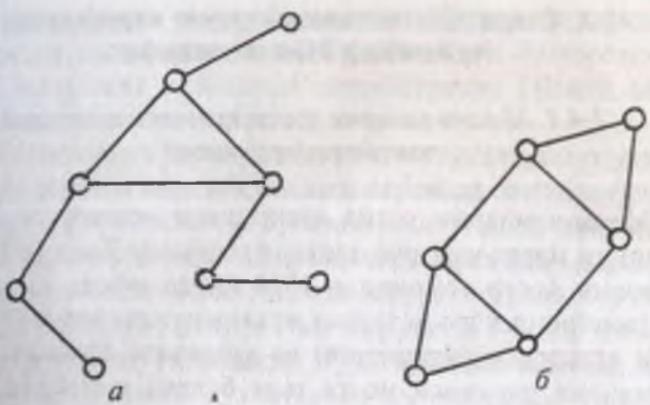
Содда кинематик занжир деб ҳар бир бўғини иккитадан ортиқ бўлмаган кинематик жуфтга кирувчи занжирга айтилади (1.8-расм).

Мураккаб кинематик занжир деб таркибида ҳеч бўлмаганда бир бўғини иккитадан кўп кинематик жуфтга кирувчи занжирга айтилади (1.9-расм). Бундан ташқари кинематик занжирлар очик (1.8а, 1.8б, 1.9а-расмлар) ва ёпиқ (1.8, в, 1.9, б расмлар) бўлиши мумкин. Ёпиқ кинематик занжирларда ҳар бир бўғин камида иккита кинематик жуфтга киради, очиғида эса баъзи бўғинлар фақат битта жуфтга киради. Бу ерда ҳам ҳал қилинмаган масала бор. Жумладан занжирнинг ҳар бир бўғини иккита кинематик жуфтга кириши ва занжир очик бўлиши мумкин.

Умумий ҳолда кинематик занжирда бўғинлар сони K га тенг бўлсин. Ҳар бир бўғин занжирга боғлангунча 6 та эркинлик даражасига эга бўлса, уларнинг мумкин бўлган ҳаракатларининг умумий сони $H = 6^K$. Агар занжирдаги 1-синф кинематик жуфтлар сони P_1 , 2-синф P_2 , 3-синф

1.8-расм.

1.9-расм.

P_3 , 4-синф P_4 , 5-синф P_5 билан белгиланса, занжирнинг умумий эркинлик даражаси

$$H = 6K - 5P_5 - 4P_4 - 3P_3 - 2P_2 - P_1$$

бўлади.

Хар қандай механизм ҳам кинематик занжирдан иборат бўлиб, унинг битта бўғини ҳар доим қўзгалмас булиши керак. Яъни механизмдаги қўзгалувччи бўғинлар сони $n = k - 1$. Қўзгалмас бўғин занжирнинг умумий эркинлик даражасини 6 га камайтиради, демак, механизм қўзгалувчанлик даражаси $W = H - 6$. Ўрнига қўйсак

$$W = 6n - 5P_5 - 4P_4 - 3P_3 - 2P_2 - P_1.$$

Механизм қўзгалувчанлик даражасини бундай назарий асосда аниқлаш биринчи марта П.И. Сомов томонидан 1887 йилда таклиф қилинган ва охирги формула кўринишида 1923 йилда А.П.Малишев томонидан ифодаланган.

Шунинг учун бу ифода Сомов-Малишев формуласи деб аталади.

1.4. Стерженли механизмларнинг структураси (тузилиши) бўйича таснифи

1.4.1. Механизмларни ҳосил қилишнинг асосий тамойили (принципи)

Механизмларни ҳосил қилишнинг асосий тамойили биринчи марта улуф рус олим профессор Леонид Владимирович Ассур томонидан 1914 йилда ифода қилинган. Бу тамойилга кўра исталган механизм етакловчи бўғинга (ёки етакловчи бўғинларга) ва қўзғалмас бўғинга қўзғалувчанлик даражаси нолга teng бўлган кинематик занжирларни кетма-кет қўшиш йўли билан ҳосил қилиниши мумкин.

Табиийки, бугунги кунга келиб бу тамойил эскирди, чунки у ёпиқ занжирлардан ташкил топган механизмларнигина ўз ичига қамрайди.

Очиқ занжирлардан ташкил топган механизмлар занжирларни қўзғалмас пойга қўшиш йўли билан ҳосил қилиниши мумкин.

Аввал механизмлар ҳосил қилишнинг Ассур берган вариантини кўриб чиқайлик (ҳозир ММН адабиёт манбалирининг ҳаммасида механизмлар ҳосил қилишнинг Ассур варианти берилган).

Ҳар бир механизм таркибиға қўзғалмас пой (қабул қилинган услубиятлардан фарқли ўлароқ, механизм қўзғалувчанлик даражаси пойга боғланишлар сони ва жойига қараб кескин ўзгариб кетади), етакловчи бўғинлар ва етакланувчи бўғинлар киради. Бунда пой деганда механизмнинг ҳамма қўзғалмас қисмларининг тизими тушунилади. Етакловчи бўғин деб механизмни ҳаракатга келтирувчи бўғинга айтилади.

Айтиб ўтиш керакки, механизмда ҳеч бўлмагандан битта қўзғалмас бўғин бўлиши лозим.

Гуруҳ деганда пишангларнинг пойга нисбатан нисбий ҳаракати бўлмаган тизими тушунилади. Агар гуруҳ қўзғалмас бўғинга уланса, у ферма деб аталувчи қўзғалмас тизимга айланади. Фермалар қурилиш механизасида кўприкларни, орнаментларни ва қўзғалмас конструкци-

яларни қуришда кенг құлланилади. Гурухнинг эркинлик даражаси нолга тенг $W=0$. Гурухларнинг бу хоссаси механизмларнинг тузилиши (структураси) бүйича синтез қилишда кенг ишлатилади.

Механизмни ҳосил қилиш учун гурухларнинг уланиш кетма-кетлиги одатта қуйидаги тартибда бажарилади. Биринчи гурух етакловчи бүғинга (ёки 1-синф механизмига) ва пойга уланади. Агар бир неча эркинлик даражасиға эга механизм ҳосил қилиш зарурати бұлса, гурух бир нечта етакловчи бүғинга (ёки бир нечта 1-синф механизмига) уланади. Табиийки, $W=0$ бұлғаны сабабли, механизмнинг умумий құзғалувчанлық даражаси етакловчи бүғинлар ёки 1-синф механизмлари құзғалувчанлыклари йиғиндисига тенг бўлади. Янада мураккаброқ механизм ҳосил қилиш учун етакловчи бүғинга бир нечта гурухларни улаш ёки бу мақсад учун янада мураккаброқ гурухлардан фойдаланиш мумкин.

1.4.2. Десир тузувчи гурухлари

Юқорида айтилғандай, техникада құлланиладиган ва янгидан барпо қилинадиган исталған механизмнинг тузилиши, жумладан ундаги бүғинлар ва кинематик жуфтликлар сони ва синфи қандайдыр тамойилга мос келиши, яъни шартлар ва қоидаларга жавоб бериши керак. Текис пишангли механизмлар учун бундай қоидаларни рус олимни Л.В.Ассур ишлаб чиққан, у академик И.И.Артоболевский томонидан ривожлантирилиб, текис пишангли механизмларни ҳосил қилиш, турлаш ва таҳдил қилиш тамойилига айлантирилган.

Ассур тузувчи гурухлари таркибиға факат 5-синф қуйи жуфтликлар киради. Ассур-Артоболевский тамойили текис пишангли механизмлар учун қулай. Уни бошқа турдағы текис механизмлар, масалан, оддий тишли ва муштакли механизмлар учун құллашнинг ўзи маълум қийинчиликлар билан боғлиқ. Тишли ва муштакли механизмлардаги олий кинематик жуфтликларни қуи 5-синф кинематик

жуфтликлар билан алмаштириш зарур бўлади. Лекин ҳосил бўлган алмаштирувчи механизминг кинематик характеристикаси алмаштирилган механизмни билан бир хил бўлмайди. Бу тамойилни нисбатан мураккаб бўлган тишли-пишангли, муштакли-пишангли механизмлар учун умуман қўллаб бўлмайди.

Албатта, текис пишангли механизмларда бўлганидай, таркибида қўйи ва олий кинематик жуфтликлар бўлган содда (тишли, муштакли) ва мураккаб (тишли-пишангли, муштакли-пишангли ва ҳ.к.) механизмларнинг тузилмалари ҳам қандайдир тамойилга тўғри келиши керак. Яъни уларнинг таркибидаги бўғинлар ва кинематик жуфтликлар сони ва синфи маълум бир шарт ва қоидаларга мос келиши керак. Бўғинларнинг исталган сонда ва тартибида ўзаро боғланиши механизм ҳосил қўлмайди. Умумлаштирилган тамойилнинг йўқлиги мураккаб механизмларни барпо қилиш, яъни синтезлаш масаласини қийинлаштиради. Янги механизм яратиш учун кетма-кет яқинлашиш, турли варианtlарни қилиб кўриш, адашиш ва танлаш каби ишларни бажариш зарур бўлади.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олиб, таркибида қўйи ва олий кинематик жуфтликлари бўлган мураккаб механизмларни яратиш ва таҳлил қилишни осонлаштириш мақсадида биз томонимиздан Десир гуруҳлари деб атагувчи тузувчи гуруҳлар таклиф қилинди ва гуруҳларни тузиш учун қуйидаги тузилиш формуласи асос қилиб олинди:

$$W_r = 3n - 2P_5 - P_4 = 0. \quad (1)$$

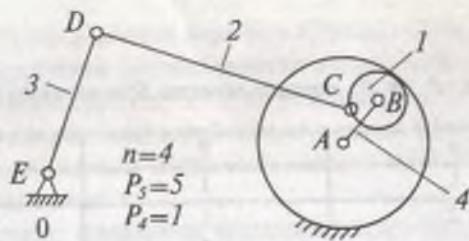
Мураккаб механизм таркибидан бошлангич механизм (механизмлар) олиб ташланганда қоладиган бўғинлар 4-ва 5-синф кинематик жуфтликлар сони ушбу муносабатни қониқтириши керак. 1-жадвалда қўзғалувчан бўғинлар n , 5- ва 4-синф кинематик жуфтликлар P_5 ва P_4 ларнинг (1) шартни қаноатлантирувчи қўйматлари келтирилган.

1-жадвал

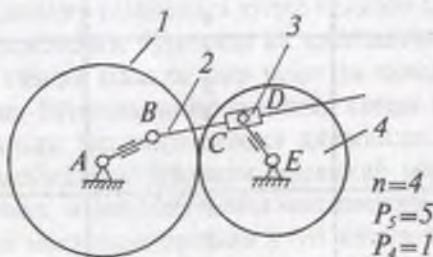
 n , P_5 ва P_4 ларнинг мумкин бўлган қийматлари

n	P_5	P_4
1	1	1
2	1	4
	2	2
3	1	7
	2	5
	3	3
	4	1
4	1	10
	2	8
	3	6
	4	4
	5	2
5	1	13
	2	11
	3	9
	4	7
	5	5
	6	3
	7	1
6	1	16
	2	14
	3	12
	4	10
	5	8
	6	6
	7	4
	8	2

Жадвалдаги қийматларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, n , P_5 ва P_4 ларнинг баъзи муносабатлари (1) шартни қаноатлантируса ҳам, конструктив нуқтаи назардан улар тузувчи гурӯҳ ҳосил қила олмайди. Техникада мавжуд мурраккаб механизмлар тузилишини (1) шарт бўйича таҳлил қилишдан маълум бўлдики, Десир гурӯҳлари яна қуидаги қўшимча шартларга жавоб бериши **керак**:

1.10-расм.

1.11-расм.

$$1) P_s \geq n$$

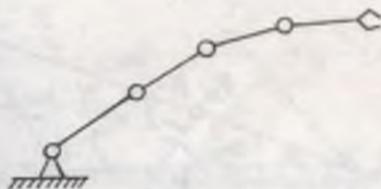
2) n тоқ бўлса P_s , ҳам тоқ бўлиши,
 n жуфт бўлса P_d , ҳам жуфт бўлиши зарур.

1.10 ва 1.11-расмларда (1) ва қўшимча шартлар асосида ҳосил қилинган Десир гурухли механизмларнинг схемаларидан намуналар келтирилган.

2.ТЕКИСЛИҚДА ҲАРАКАТ ҚИЛУВЧИ ПИШАНГЛИ МЕХАНИЗМЛАР КИНЕМАТИКАСИ

Маълумки, илмий-техника тараққиётининг асосий ривожланиш тенденциясини роботлар, роботлаштирилган комплекслар ва мосланувчи автоматик ишлаб чиқариши белгиловчи машинасозлик ташкил қиласди.

Роботлар орасида саноат роботлари энг содда структурага (тузилишга, 2.1-расм) эга. Кинематика нуқтаи назаридан бу робот битта қотирилишга эга оддий механизм-

2.1-расм.

дан (уни яна очиқ занжир деб ҳам аталади) фарқ қилмайди.

Кинематика нимани ўрганади?

Кинематиканинг асосий вазифаси механизмлар ҳаракатини уларга таъсир қилувчи кучларни ҳисобга олмаган ҳолда таҳлил қилишдан иборатdir. Аслида бу ҳаракат ҳаралантирувчи кучлар таъсирида юзага келади, бунда қаршилик кучлари, кинематик жуфтлардаги ишқаланиш кучлари ва ҳ.к. пайдо бўлади. Лекин ўрганишни соддалаштириш учун даставвал бу кучлар ҳисобга олинмайди.

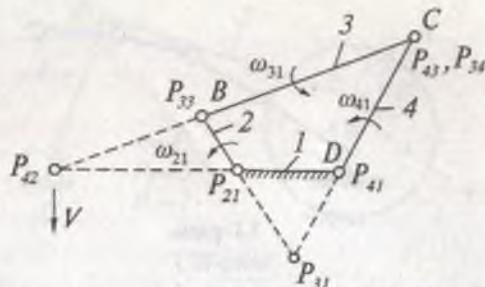
Ҳаракат бирор нарсага нисбатан содир бўлади, чунки аслида абсолют ҳаракатлар умуман йўқ. Ер устидаги жисмлар ерга ва бир-бирига нисбатан, ер қўёшга нисбатан, қўёш эса бошқа галактикаларга ва ҳ.к. нисбатан ҳаракат қиласди.

Биз ердаги механикани текширганимиз учун ерга нисбатан ҳаракатни абсолют деб, қўзғалмас бўғинни эса шартли равища ерга қотирилган деб ҳисблаймиз.

Шундай қилиб, агар механизм бўғини пойга нисбатан ҳаракат қилса, бу ҳаракат абсолют деб, қўзғалувчан бўғинга нисбатан ҳаракат эса нисбий деб қабул қилинади.

2.1. Оний айланиш маркази (ОАМ)

Назарий механикадан маълумки, қаттиқ жисмнинг текис параллел ҳаракатида вақтнинг ҳар бир оидаги ҳаракатга оний айланиш маркази деб аталувчи нуқта атрофидаги айланиш деб қаралиши мумкин (2.2-расм). Бунда агар ҳаракат пойга нисбатан содир бўлса, унга мос оний айланиш маркази (P_{31} , P_{21} , P_{41}) текширилаётган бўғиннинг абсолют ҳаракатидаги оний айланиш маркази деб

2.2-расм

аталади. Ҳаракат қўзғалувчан бўғинга нисбатан қаралганда эса, унга мос оний айланиш марказини кўрилаётган бўғинларнинг нисбий ҳаракатидаги оний айланиш маркази деб аталади.

2.2-расмдан кўриниб турибдики, оний айланиш марказлари бўғинлар нуқталарининг тезликлари йўналишларига перпендикуляр чизиқлар кесишган нуқталарда жойлашади.

Масалан, P_{42} оний айланиш маркази P_{32} ва P_{42} ҳамда P_{21} ва P_{41} нуқталарни бирлаштирувчи чизиқларда ётиши керак. Оний айланиш марказининг бу хоссаси инглиз олими Кеннеди томонидан исботланган.

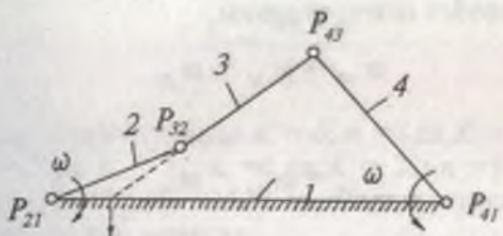
2.2. Механизм бўғинларининг тезликлари орасидаги муносабатлар

Механизм ҳар бир бўғинининг мос ОАМ атрофида айланиши вақтнинг кўрилаётган оидаги қандайдир оний бурчак тезлик (ω_{21} , ω_{41} , ω_{31}) билан содир бўлади. Уларнинг муносабатларини топиш учун ОАМ чизиқди тезликлар умумийлик хоссаларидан фойдаланилади.

$$V = \omega_{21} (P_{21} P_{42}) = \omega_{41} (P_{41} P_{42}) \text{ бўлгани учун}$$

$$\frac{\omega_{21}}{\omega_{41}} = \frac{P_{41} P_{42}}{P_{21} P_{42}}$$

Яъни 2- ва 4-бўғинларнинг пой 1 га нисбатан бурчак тезликлари 2- ва 4-бўғинларнинг абсолют ҳаракатидаги

2.3-расм.

ОАМ гача бўлган масофаларга тескари пропорционал бўлакларда бўлади (2.3-расм).

Бунда агар P_{42} , P_{32} , P_{41} тўғри чизиги ташқи томондан булинса (2.4-расм), ω_{21} ва ω_{41} бурчак тезликлар бир хил йўналишда, агар ички томондан булинса, турли йўналишда бўлади.

2.4-расмдан

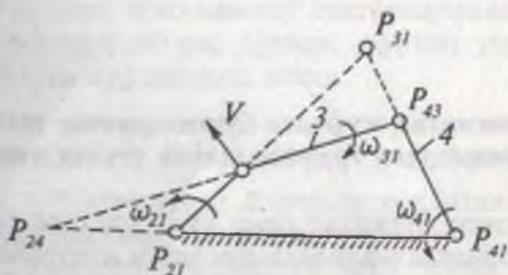
$$V = \omega_{21} (P_{21} P_{32}) = \omega_{31} (P_{31} P_{32}) \text{ дир.}$$

Бу ерда ω_{21} ва ω_{31} турли ишораларга эга бўлгани учун

$$-\frac{\omega_{21}}{\omega_{31}} = \frac{P_{31} P_{32}}{P_{21} P_{32}}.$$

Худди шундай тарзда

$$-\frac{\omega_{31}}{\omega_{41}} = \frac{P_{41} P_{43}}{P_{31} P_{43}}.$$

2.4-расм.

Шуни ҳисобга олиш керакки,

$$\omega_{32} = \omega_{31} - \omega_{21}$$

ёки

$$\omega_{34} = \omega_{31} - \omega_{41}$$

2.3. Узатиш нисбатлари

Механизм икки бүғинининг бурчак тезликлари нисбати узатиш нисбати дейилади ва i ҳарфи билан белгиланади:

$$i_{24} = \frac{\omega_{21}}{\omega_{41}} = -\frac{P_{41} P_{42}}{P_{21} P_{42}}.$$

Бүғинларнинг бурчак тезликлари пойга нисбатан аниқланган бўлса, иккинчи индексни тушириб қолдириш қабул қилинган, яъни

$$i_{24} = \frac{\omega_2}{\omega_4}.$$

Худди шундай

$$i_{42} = \frac{\omega_4}{\omega_2}.$$

Охирги икки ифодани ўзаро таққослаш шуни курсатадики,

$$i_{24} = \frac{1}{i_{42}}$$

2.4. Кинематик жуфтлар бўғинларининг тезлик ва тезланишларини графоаналитик усулда аниқлаш

Механизмда бўғинлар сони кўп бўлганда оний айланыш марказларидан фойдаланиш усули нокулайдир, чунки n — бўғинли механизмнинг ОАМ сони тенг бўлади:

$$K = \frac{n(n-1)}{2}.$$

Масалан, $n = 4$ бўлганда $K = 6$; $n = 5$ да $K = 10$; $n = 6$ да $K = 15$; $n = 7$ да $K = 21$; $n = 8$ да $K = 28$; $n = 9$ да $K = 36$. Ундан ташқари баъзан ОАМ чизмадан ташқаридаги жойлашиб қолиши ҳам мумкин.

Назарий механикадаги қоидани қўллайлик. Бу қоидага кура ўзгармас ясси фигуранинг унга параллел текисликдаги исталган ҳаракати шу фигуранинг ихтиёрий танланган нуқтаси (кутб) билан барча кўчирма илгариланма ҳаракат ва кутб атрофидаги ҳаракатидан ташкил қилиниши мумкин.

Шунинг учун C нуқта тезлиги қутб (B нуқта орқали) қўйидагича ифодаланиши мумкин:

$$\bar{V}_C = \bar{V}_B + \bar{V}_{CB},$$

бу ерда $\bar{V}_{CB}$ — C нуқтанинг B нуқтага нисбатан чизиқли тезлиги.

Тезлик $\bar{V}_{CB}$ узунлик L_{BC} ёки BC нинг бурчак тезликка кўпайтмасига teng ва бурчак тезлик томонига йўналган.

Худди шундай равища C нуқта тезланиши teng бўлади.

$$\bar{a}_C = \bar{a}_B + \bar{a}_{CB}.$$

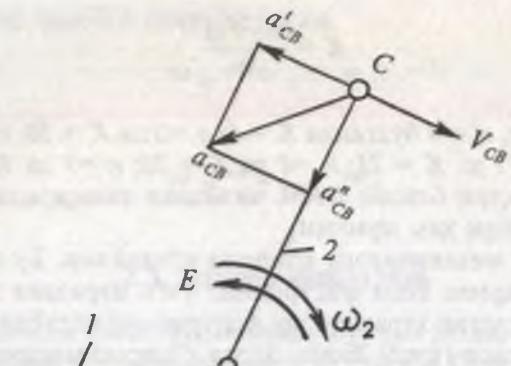
Қайд қилиш керакки, бу йигиндилар геометрик йиғиндилардир.

Нисбий айланма ҳаракат тезланишининг вектори a_{CB} нормал ва уринма тезланишлар векторларининг геометрик йиғиндисидан иборат бўлади, шунинг учун охирги ифода қўйидаги кўринишни олади:

$$\bar{a}_C = \bar{a}_B + \bar{a}_{CB} + \bar{a}_{CB}^n.$$

бу ерда $\bar{a}_{CB}^n$ — C нуқтанинг B нуқтага нисбатан ҳаракатидаги нормал тезланиши вектори;

a_{CB} — C нуқтанинг B нуқтага нисбатан ҳаракатидаги уринма тезланиши вектори.

2.5-расм

1- ва 2-бүгінлар айланма кинематик жуфтга кирған бұлсиян (2.5-расм).

В нүктаны қутб сифатида қабул қилиб оламиз, яғни

$$\bar{V}_C = \bar{V}_B + \bar{V}_{CB} .$$

бу ерда

$$V_{CB} = \omega_2 L_{BC}$$

$$\bar{a}_C = \bar{a}_B + \bar{a}_{CB}^n + \bar{a}_{CB}^t .$$

бу ерда

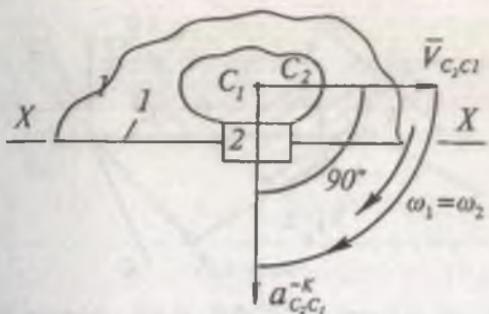
$$a_{CB}^n = \left[\frac{V_{CB}^2}{L_{BC}} \right] = \omega_2^2 L_{BC} .$$

Үндән ташқары

$$a_{CB}^t = \left[\frac{dV_{CB}}{dt} \right] = [\varepsilon_2] L_{BC} .$$

бу ерда ε_2 — 2-бүгін бурчак тезланиши.

Агар кинематик жуфт илгариланма ҳаракат қилувчи бүгінли бұлса, (2.6-расм), 2-бүгінга тегишли C_2 нүктаның тезлиги 1-бүгінга тегишли C_1 нүкта тезлигига қуидаги тенглама орқали боғланған бўлади:

2.6-расм

$$\bar{V}_{C_2} = \bar{V}_{C_1} + \bar{V}_{C_2C_1}$$

бу ерда $\bar{V}_{C_1}$ — 1-бүғин (йұналтирувчи XX) нинг күрилаёт-
ган қолда 2-бүғин C_2 нүқтаси билан мос келувчи C_1 нүқ-
тасининг илгариланма ҳаракатидаги тезлиги;

$\bar{V}_{C_2C_1}$ — 2-бүғиннинг 1-бүғинга нисбатан ҳаракатидаги
ва йұналтирувчи XX га параллел йұналган тезлик.

Тезланиш

$$\bar{a}_{C_2} = \bar{a}_{C_1} + a_{C_2C_1}^{-K} + a_{C_2C_1}^{-r}$$

бу ерда a_{C_1} — C_1 нүқта тезланиши;

$a_{C_2C_1}^{-K}$ — йұналтирувчи XX га перпендикуляр йұналган бу-
рилиш тезланиши (Кориолис тезланиши)

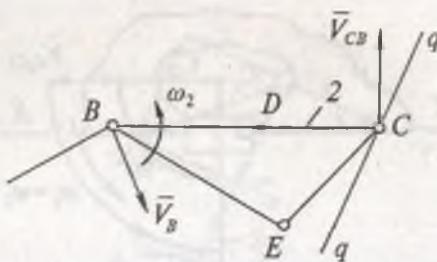
Кориолис тезланиши $a_{C_2C_1}^{-r}$ га тең

$$a_{C_2C_1}^{-r} = 2 w V_{C_2C_1}$$

бу ерда w — 2-бүғиннинг 1-бүғин бурчак тезлиги ω_2 , га
тең бұлган бурчак тезлиги;

$a_{C_2C_1}^{-r}$ — 2-бүғиннинг 1-бүғинга нисбатан ҳаракатидаги
ва XX йұналтирувчи параллел йұналган тезланиш (реля-
тив тезланиш).

$\bar{a}_{C_2C_1}^{-r}$ — йұналишини аниқлаш учун нисбий тезлик
вектори $V_{C_2C_1}$ ни ω , йұналиши бүйіча 90° га буриш керак
(2.6-расм).

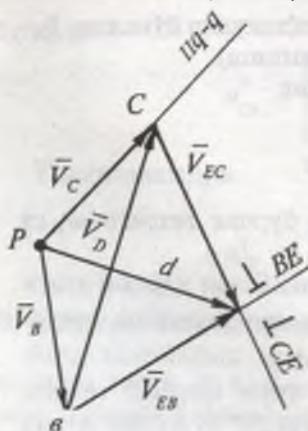
2.7-расм

Юқоридаги тенгламалар график йүл билан бұғинларнинг тезлик ва тезланишлар режаларини қуриш усули орқали ечилиши мүмкін.

$\bar{V}_B$ тезлик векторининг катталиги ва 2-бұғин C нүктасининг тезлик вектори $\bar{V}_c$ йұналиши $q-q$ берилган. V_c , V_E ва w_2 ни (2.7-расм) аниқлаш керак бўлсин.

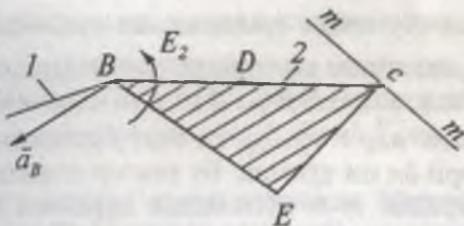
Ихтиёрий олинган P нүктадан (уни тезликлар кутби деб атайдик) $\bar{V}_B$ векторини қўямиз (2.8-расм). Вектор охиридан, яъни B нүктадан V_c векторининг $q-q$ йұналиши бўйича P нүктадан чиқазилган тўғри чизик билан кесишгунча $\bar{V}_{cb}$ вектори йұналишида ($c\sigma$) тўғри чизик ўтказмиз. Натижада 2-бұғиннинг тезликлар режаси деб атальвчи $DPbc$ ни ҳосил қиласиз: Тезлик режаси қурилгандан

сўнг бу бўғиннинг исталган нүктаси тезлигини оддийгина аниқлаш мүмкін. Масалан, бўғиннинг E нүктаси тезлигини топиш учун қўйидагига эга бўласиз:

2.8-расм

яъни V_E вектор охири E нүкта BE ва CE йұналишларига перпендикуляр равишида b ва с нүкталаридан ўтказилган икки тўғри чизик кесишган жойида ётади.

2.9-расм

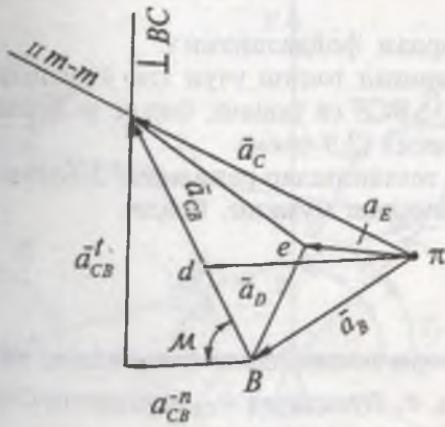
Шундай қилиб, $DBCE$ га үхашш үнга нисбатан 90° га бурилган бўлади (2.7 ва 2.8-расмлар). D нуқта тезлигини топиш керак бўлса, қуйидаги пропорциядан фойдаланамиз:

$$\frac{V_{DE}}{V_{CB}} = \frac{bd}{bc} = \frac{BD}{BC}$$

2-бўғин бурчак тезлигини $w_2 = \frac{V_{CB}}{L_{BC}}$ ифодадан аниқлаймиз.

Энди худди шу нуқталарнинг тезланишларини аниқлайлик (2.9 ва 2.10-расмлар) $\bar{a}_B$ тезланиш векторининг катталиги ва $\bar{a}_C$ векторининг йўналиши m -т берилган бўлсин.

$\bar{a}_D$, $\bar{a}_C$, $\bar{a}_E$ ва e_2 ни аниқлаш керак.

2.10-расм

π нүктадан (бу нүкта тезланишлар қутби деб аталади ва $a_\pi = 0$) a_B тезланиш векторини жойлаشتiramиз, унинг охиридан (b нүктадан) C нүктадан B нүктага қараб йўналган ва қиймати $\bar{a}_{CB} = \bar{w}_2 \cdot \bar{L}_{CB}$ га тенг бўлган нормал тезланиш вектори b_n ни кўямиз. Бу вектор учидан (n нүктасидан) π нүктадан m -т йўналишга параллел ўtkазилган тўғри чизиқ билан кесишгунча (с нүктада) bc ни чиқазамиз. Курилган фигура πbnc 2-бўғин тезланишлари режаси деб аталади.

a_{CB} ни тасвириловчи cb кесма механизмдаги BC кесма йўналиши билан m бурчак ҳосил қиласди.

Бунда

$$\operatorname{tg} \mu = \frac{n c}{b n} = \frac{\bar{a}_{CB}^t}{a_{CB}} = \frac{\varepsilon_2 l_{CB}}{\bar{w}_2^2 l_{BC}} = \frac{\varepsilon_2}{\bar{w}_2^2}.$$

Шундай қилиб, 2-бўғин нүкталарининг абсолют тезланишлари мос нүктадан B нүктага ўtkазилган радиус-векторлари билан қиймати бир хил m бурчак ташкил қиласди.

$\bar{a}_{DB}$ топиш учун худди илгаридай

$$\frac{a_{DB}}{a_{CB}} = \frac{L_{DB}}{L_{CB}} = \frac{db}{cb}$$

пропорциялардан фойдаланамиз.

a_E тезланишини топиш учун ҳам ўхшашлик усулидан фойдаланиб, ΔBCE га ўхшашиб, бироқ m бурчакка бурилган Δbce қурамиз (2.9-расм).

Курилган тезланишлар режасидан 2-бўғин бурчак тезланишини аниқлаш мумкин, бунда

$$\varepsilon_2 = \frac{\bar{a}_{CB}^t}{L_{BC}}$$

$\bar{a}_{CB}^t$ вектори тезланишлар режасида nc кесма тарзида тасвириланган. ε_2 йўналиши $\bar{a}_{CB}^t$ векторини C нүктага фикран қўйиш орқали аниқланади.

2.5. Кинематик таҳлилнинг аналитик усули

Механизмлар кинематикасини текширишнинг ЭХМ-дан фойдаланиб ечиладиган аналитик усули ҳисобларни тезлаштириш ва уларнинг аниқлигини ошириш имконини беради.

Бу усулга асосан аввал механизм бўғинларидан берк вектор контурлари ҳосил қилиниб, уларнинг тенгламалари тузилади, сунгра бу тенгламалар кетма-кет дифференциалланиб чизиқли ва бурчак тезлик, тезланишлар аниқланади.

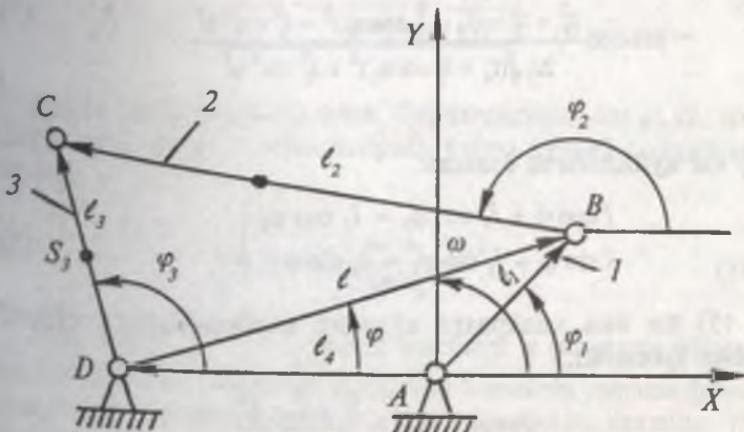
Мисол тариқасида тўрт бўғинли пишангли механизми кўриб чиқайлик (2.11-расм). Тузилган берк контур $ABCD$ учун вектор тенгламаси қуйидагича ёзилади:

$$\bar{l}_1 + \bar{l}_2 = \bar{l}_3 + \bar{l}_4 \quad (1)$$

(1) ни координат ўқларига проекциялаб ҳосил қилалими:

$$\left. \begin{array}{l} l_1 \cos \varphi_1 + l_2 \cos \varphi_2 + l_3 \cos \varphi_3 - l_4 \\ l_1 \sin \varphi_1 + l_2 \sin \varphi_2 + l_3 \sin \varphi_3 \end{array} \right\} \quad (2)$$

l_1 , φ_1 ва l_4 қийматлари маълум бўлгани учун l векторини киритамиз, унинг модули тенг:

2.11-расм

$$l = \sqrt{(l_4 + l_1 \cos \varphi_1)^2 + l_1^2 \sin^2 \varphi_1},$$

абсцисса үки билан ҳосил қылган бурчак эса қыйдагича ифодаланади:

$$\cos \varphi = \frac{l_4 + l_1 \cos \varphi_1}{l}; \quad \sin \varphi = \frac{l_1 \sin \varphi_1}{l}.$$

Унда (2) ни ёзиш мумкин:

$$\left. \begin{aligned} l \cos \varphi + l_2 \cos \varphi_2 + l_3 \cos \varphi_3 \\ l \sin \varphi + l_2 \sin \varphi_2 + l_3 \sin \varphi_3 \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

(3) ни квадратга күтарамиз ва бир-бирига құшиб, ұзгартиришлардан кейин оламиз:

$$\cos(\varphi - \varphi_2) = \frac{l_3^2 - l_2^2 - l^2}{2l_2}$$

Бу ерда

$$\begin{aligned} \varphi_2 &= \arccos \frac{l_4 + l_1 \cos \varphi_1}{\sqrt{(l_4 + l_1 \cos \varphi_1)^2 + l_1^2 \sin^2 \varphi_1}} - \\ &- \arccos \frac{l_3^2 - l_2^2 - (l_4 + l_1 \cos \varphi_1)^2 - l_1^2 \sin^2 \varphi_1}{2l_2 \sqrt{(l_4 + l_1 \cos \varphi_1)^2 + l_1^2 \sin^2 \varphi_1}} \end{aligned} \quad (4)$$

(3) ни қыйдагича ёзамиз:

$$\left. \begin{aligned} l \cos \varphi + l_3 \cos \varphi_3 &= l_2 \cos \varphi_2 \\ l \sin \varphi + l_3 \sin \varphi_3 &= l_2 \sin \varphi_2 \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

(5) ни яна квадратта күтариб ва бир-бирига құшиб ҳосил қиласыз:

$$\cos(\varphi_2 - \varphi_3) = \frac{l_2^2 + l_3^2 - l^2}{2l_2 l_3};$$

Унда

$$\varphi_3 = \varphi_2 - \arccos \frac{l_2^2 - l_3^2 - (l_4 + l_1 \cos \varphi_1)^2 - l_1^2 \sin^2 \varphi_1}{2l_2 l_3} \quad (6)$$

(4) ва (6) ифодалар мос ҳолда 2- ва 3-бўғинларнинг ҳолат функциялари деб аталади.

Бу бўғинларнинг бурчак тезликларини аниқлаш учун (2) тенгламаларни вақт бўйича дифференциялаймиз:

$$\left. \begin{array}{l} -l_1 \sin \varphi_1 \cdot \omega_1 - l_2 \sin \varphi_2 \cdot \omega_2 = -l_3 \sin \varphi_3 \cdot \omega_3 \\ l_1 \cos \varphi_1 \cdot \omega_1 + l_2 \cos \varphi_2 \cdot \omega_2 = l_3 \cos \varphi_3 \cdot \omega_3 \end{array} \right\} \quad (7)$$

(7) нинг биринчи тенгламасини $\cos \varphi_3$ га, иккинчисини $\sin \varphi_3$ га кўпайтирамиз:

$$\left. \begin{array}{l} l_1 \omega_1 \sin \varphi_1 \cdot \cos \varphi_3 + l_2 \omega_2 \sin \varphi_2 \cdot \cos \varphi_3 = l_3 \omega_3 \sin \varphi_3 \cdot \cos \varphi_3 \\ l_1 \omega_1 \cos \varphi_1 \cdot \sin \varphi_3 + l_2 \omega_2 \cos \varphi_2 \cdot \sin \varphi_3 = l_3 \omega_3 \cos \varphi_3 \cdot \sin \varphi_3 \end{array} \right\} \quad (8)$$

(8) нинг биринчисидан иккинчинисини айириб, соддлаштиришлардан кейин

$$\omega_2 = -\omega_1 \frac{l_1 \sin(\varphi_3 - \varphi_1)}{l_2 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)}. \quad (9)$$

Худди шу тарзда (7) нинг биринчинини $\cos \varphi_3$ га, иккинчинини $\sin \varphi_3$ га кўпайтириб, ўзаро қўшиб соддалаштирасак:

$$\omega_3 = -\omega_1 \frac{l_1 \sin(\varphi_3 - \varphi_1)}{l_2 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)}. \quad (10)$$

Маълумки, $\frac{\omega_n}{\omega_1} = U_n$ узатиш нисбати n номерли бўғиннинг етакловчи 1-бўғинга нисбатан биринчи узатиш функцияси ёки бурчак тезликлар аналоги деб ҳам аталади. (9) ва (10) дан

$$U_{21} = \frac{l_1 \sin(\varphi_3 - \varphi_1)}{l_2 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)} \quad (11)$$

$$U_{31} = \frac{l_1 \sin(\varphi_2 - \varphi_1)}{l_2 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)} \quad (12)$$

2- ва 3-бўғинларнинг бурчак тезланишларини аниқлаш учун (7) ни яна бир марта дифференциялаймиз:

$$\begin{aligned} l_1 \omega_1^2 \cos \varphi_1 - l_2 \epsilon_1 \sin \varphi_1 + l_2 \omega_2^2 \cos \varphi_2 - l_2 \epsilon_2 \sin \varphi_3 &= \\ -l_1 \omega_1^2 \sin \varphi_1 - l_3 \epsilon_1 \cos \varphi_1 - l_2 \omega_2^2 \sin \varphi_2 - l_2 \epsilon_2 \cos \varphi_2 &= \\ = l_3 \omega_3^2 \cos \varphi_3 - l_3 \epsilon_3 \sin \varphi_3 \\ = -l_3 \omega_3^2 \sin \varphi_3 - l_3 \epsilon_3 \cos \varphi_3 \end{aligned} \quad (13)$$

(13) нинг биринчисини $\cos \varphi_3$ га, иккинчисини $\sin \varphi_3$ га кўпайтирамиз ва уларни ўзаро қўшиб, соддалаштиришлардан кейин қўйидагиларни ҳосил қиласиз:

$$\epsilon_2 = \frac{l_1 \omega_1^2 \cos(\varphi_3 - \varphi_1) + l_2 \omega_2^2 \cos(\varphi_3 - \varphi_2) + l_3 \omega_3^2}{l_2 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)} + \epsilon_1 \cdot U_{21}; \quad (14)$$

Худди шундай (13) нинг биринчисини $\cos \varphi_3$ га, иккинчисини $\sin \varphi_3$ га кўпайтириб, ўзаро қўшиб ва соддалаштириб

$$\epsilon_2 = \frac{l_1 \omega_1^2 \cos(\varphi_2 - \varphi_1) + l_3 \omega_3^2 \cos(\varphi_3 - \varphi_2) - l_2 \omega_2^2}{l_3 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)} + \epsilon_1 \cdot U_{31}; \quad (15)$$

Етакловчи бўғин 1 ўзгармас бурчак тезлигидан ҳарикат қиласа, $\epsilon_2 = 0$.

Агар бўғинларнинг бурчак тезлиги ω ва бурчак тезланишлари ϵ қийматлари мусбат чиқса, уларнинг йўналишлари φ , бурчакнинг ўзгариш йўналиши билан бир хил, яъни етакловчи бўғин билан бир томонга айланади.

2- ва 3-бўғинларнинг массалари марказлари S_2 ва S_3 ҳамда B ва C нуқталарининг ҳолат функцияларини координата ўқларига проекциялар кўринишида тузамиз ва уларни кетма-кет дифференциялаб чизиқли тезланишларни оламиз:

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 X_B &= l_1 \cos \varphi_1; & V_{Bx} &= -l_1 \omega_1 \sin \varphi_1; \\
 Y_B &= l_1 \sin \varphi_1; & V_{By} &= l_1 \omega_1 \cos \varphi_1;
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 a_{Bx} &= -l_1(\omega_1^2 \cos \varphi_1 + \epsilon_1 \sin \varphi_1); & X_C &= l_3 \cos \varphi_3 - l_4; \\
 a_{By} &= -l_1(\omega_1^2 \sin \varphi_1 - \epsilon_1 \cos \varphi_1). & Y_C &= l_3 \sin \varphi_3;
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 V_{Cx} &= -l_3 \omega_3 \sin \varphi_3; & a_{Cx} &= -l_3(\omega_3^2 \cos \varphi_3 + \epsilon_3 \sin \varphi_3); \\
 V_{Cy} &= l_3 \omega_3 \cos \varphi_3; & a_{Cy} &= -l_3(\omega_3^2 \sin \varphi_3 - \epsilon_3 \cos \varphi_3).
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 X_{S_2} &= l_1 \cos \varphi_1 + l_{BS_2} \cos \varphi_2; \\
 Y_{S_2} &= l_1 \sin \varphi_1 + l_{BS_2} \sin \varphi_2;
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 V_{S_2x} &= -l_1 \omega_1 \sin \varphi_1 - l_{BS_2} \omega_2 \sin \varphi_2; \\
 V_{S_2y} &= l_1 \omega_1 \cos \varphi_1 - l_{BS_2} \cdot \omega_2 \cos \varphi_2;
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 a_{S_2x} &= -l_1(\omega_1^2 \cos \varphi_1 + \epsilon_1 \sin \varphi_1) - l_{BS_2} (\omega_2^2 \cos \varphi_2 + \epsilon_2 \sin \varphi_2); \\
 a_{S_2y} &= -l_1(\omega_1^2 \sin \varphi_1 - \epsilon_1 \cos \varphi_1) - l_{BS_2} (\omega_2^2 \sin \varphi_2 + \epsilon_2 \cos \varphi_2);
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 X_{S_3} &= l_{DS_3} \cos \varphi_3 - l_4; & V_{S_3x} &= -l_{DS_3} \omega_3 \sin \varphi_3; \\
 Y_{S_3} &= l_{DS_3} \sin \varphi_3; & V_{S_3y} &= l_{DC_3} \omega_3 \cos \varphi_3;
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

$$\begin{cases}
 \begin{aligned}
 a_{S_3x} &= -l_{DC_3} (\omega_3^2 \cos \varphi_3 - \epsilon_3 \sin \varphi_3); \\
 a_{S_3y} &= -l_{DC_3} (\omega_3^2 \sin \varphi_3 - \epsilon_3 \cos \varphi_3).
 \end{aligned}
 \end{cases}$$

Ушбу нүкталар төзлик ва төзланишларининг тұлиқ қийматлари тенг бўлади:

$$V_B = \sqrt{V_{Bx}^2 + V_{By}^2} = l_1 \cdot \omega_1; \quad a_B = \sqrt{a_{Bx}^2 + a_{By}^2} = l_1 \sqrt{\omega_1^4 + \epsilon_1^2}$$

$$V_C = \sqrt{V_{Cx}^2 + V_{Cy}^2} = l_3 \cdot \omega_3; \quad a_C = \sqrt{a_{Cx}^2 + a_{Cy}^2} = l_3 \sqrt{\omega_3^4 + \epsilon_3^2}$$

$$V_{S_2} = \sqrt{V_{S_2x}^2 + V_{S_2y}^2}; \quad a_{S_2} = \sqrt{a_{S_2x}^2 + a_{S_2y}^2}$$

$$V_{S_3} = \sqrt{V_{S_3x}^2 + V_{S_3y}^2}; \quad a_{S_3} = \sqrt{a_{S_3x}^2 + a_{S_3y}^2}.$$

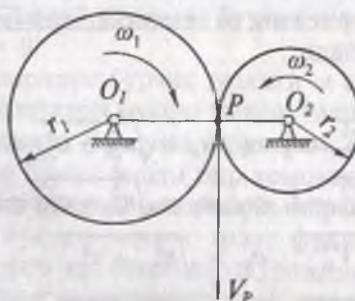
3. УЗАТИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИНГ ТАХЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

Механизмларнинг турли хиллари орасида моментни бир валдан бошқасига узатиш учун хизмат қилувчи, бошқача қилиб айтганда, айланма ҳаракатни узатувчи механизмлар алоҳида ўрин тутади. Бундай механизмларни узатиш механизмлари деб айтилади ва уларнинг таркибиغا тишли, фрикцион, эгилувчан боғланишли ва бошқа механизмлар киради.

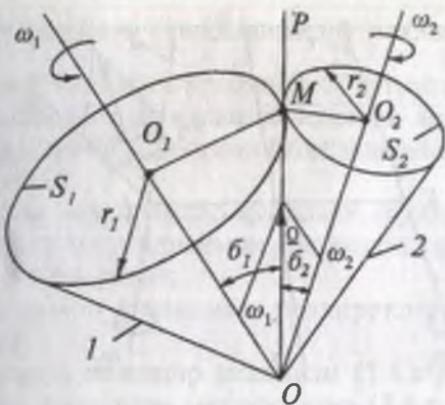
Узатиш механизмлари таркибидаги бўғинлар сони ва уларнинг ўзаро боғланишлари турига кўра содда ва мураккаб бўлади. Бир бўғинли содда механизмларда қўзғалувчан бўғинлар иккита бўлиб, улар ўзаро битта олий ва иккита қуий кинематик жуфт орқали боғланган бўлади. Эгилувчан бўғинли содда механизмларда эса бўғинлар сони учта ва улар бир-бирига тўртта 5-синф қуий кинематик жуфт воситасида боғланган.

Мураккаб узатмалар бир неча содда механизмлардан ташкил топиб, уларнинг ҳар бири узатма поғонаси деб аталади. Содда узатмаларда ёки мураккаб узатма бир поғонасида айланувчи бўғинлар геометрик ўқлари параллел, кесишувчан ва айқаш жойлашган бўлиши мумкин. Уларнинг кинематикасини кўриб чиқайлик.

1. Узатма бўғинларининг ўқлари ўзаро параллел бўлсин (3.1-расм).

3.1-расм

3.2-расм

Бүғинларнинг умумий уриниш нуқтаси P уларнинг ўзаро нисбий ҳаракатидаги оний айланыш маркази бўлиб, унинг айланма тезлиги

$$V_p = \omega_1 l_{0_{1,p}} = -\omega_2 l_{0_{2,p}},$$

бу ерда

$$\frac{\omega_1}{\omega_2} = -\frac{l_{0_{2,p}}}{l_{0_{1,p}}} = \text{const}$$

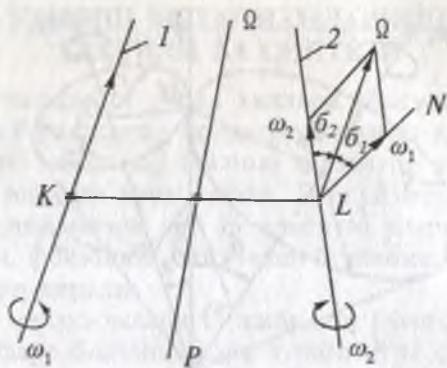
$\frac{\omega_1}{\omega_2}$ нисбат узатма узатиш нисбати деб аталади ва U_{12} ифода билан белгиланади. Демак, ўзаро уриниб айланма ҳаракат қилувчи икки бўғин орасидаги узатиш нисбати агар ҳаракат сирпанишсиз бўлса, ўзгармас қийматга эга бўлади. U_{12} нисбатнинг манфий ишораси бўғинлар айланма ҳаракати бир-бирига тескари эканлигини билдиради.

Агар бўғинлар доиравий бўлса $l_{0_{1,p}} = r_2$, $l_{0_{2,p}} = r_1$, унда

$$U_{12} = -\frac{r_2}{r_1}$$

2. Узатма бўғинларининг ўқлари кесишувчан бўлсин (3.2-расм). Унда узатиш нисбати

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = -\frac{r_2}{r_1} = -\frac{l_{0_p} \sin \delta_2}{l_{0_p} \sin \delta_1} = -\frac{\sin \delta_2}{\sin \delta_1} = \text{const}$$

3.3-расм

бу ерда r_1 , r_2 - 1- ва 2-бўғинларнинг ўқларига перпендикуляр текисликларнинг айланишида ҳосил бўлган конусларнинг айланана асослари радиуслари.

Чўққиси 1- ва 2-бўғинларнинг ўқлари кесишадиган M нуқта бўлган конуслар оқсоидалар, ўқлар ва конус ҳосил қилиувчи чизиклар орасидаги δ_1 ва δ_2 бурчаклар эса бўлувчи конусларнинг бурчаклари дейилади.

3. Бўғинларнинг ўқлари айқаш (3.3-расм) бўлса

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = - \frac{l_{LO} \sin \delta_2}{l_{KO} \sin \delta} = \text{const}$$

$$\frac{l_{KO}}{l_{LO}} = \frac{\operatorname{tg} \delta_1}{\operatorname{tg} \delta_2} \quad \text{бўлгани учун} \quad \frac{l_{LO} \cos \delta_2}{l_{KO} \cos \delta_1} = \frac{\sin \delta_2}{\sin \delta_1}$$

$$\text{яъни} \quad U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = - \frac{\sin \delta_2}{\sin \delta_1}.$$

Бундай қонуният гиперболоидасимон фидираклар во- ситасида амалга оширилади.

3.1 Фрикцион (ишқаланиши) механизмлар

Етакловчи бүгиндандан етакланувчи бүгинга томон ҳаралат улар орасидаги ишқаланиш күчлари ҳисобига узатилувчи механизмлар фрикцион (ишқаланиши) механизмлар деб аталади.

Фрикцион механизмлар қуйидаги турларга булинади:

— доиравий цилиндрсімөн фрикцион ғилдираклы механизмлар (3.4,а-расм);

— конуссимөн фрикцион ғилдираклы механизмлар (3.4,б-расм);

— фрикцион планетар механизм (3.4,в-расм);

— рұпара фрикцион механизмлар (3.4,г-расм);

— ғилдирак ва роликнинг айқаш үқлари орасидаги поғонасиз узатма (тезлик вариаторлари) күренишидеги фрикцион механизм (3.4,е-расм).

Юқорида чиқазылған мұносабатлар фрикцион механизмларға ҳам тұғри келади, яни: доиравий фрикцион ғилдирактар бұлғанда (3.4,а-расм)

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{r_2}{r_1}.$$

Конуссимөн фрикцион ғилдирактар бұлғанда (3.4-брасм)

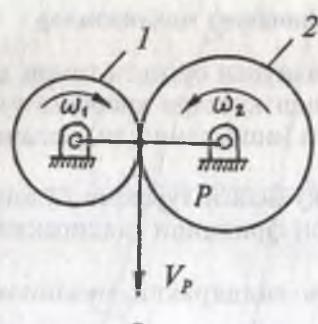
$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{r_2}{r_1} = \pm \frac{\sin \delta_2}{\sin \delta_1}.$$

Рұпара фрикцион механизмлар учун эса (3.4,г-расм)

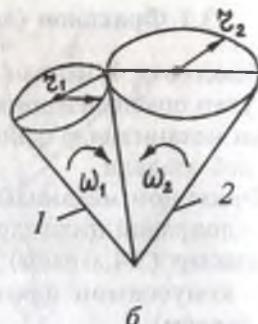
$$U_{12} = \frac{\omega_2}{\omega_1} = \pm \frac{x}{r_2}.$$

Бундай механизмлар узатыш нисбатини равон ұзартыриш имконини беради ва шунинг учун поғонасиз узатыш механизмлари ёки тезлик вариаторлари дейилади. Худди шундай қонуниятта 3.4-е-расмда күрсатылған вариаторлар ҳам әга бұлади, уларда узатыш нисбати

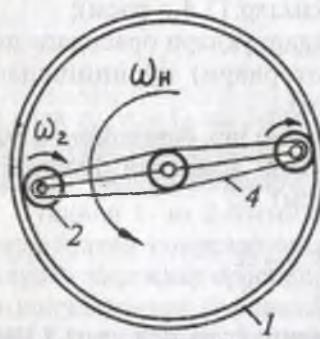
$$U_{12} = -\frac{r_2}{x} = \frac{\omega_1}{\omega_2}, \text{ чунки } r \leq X \leq R.$$

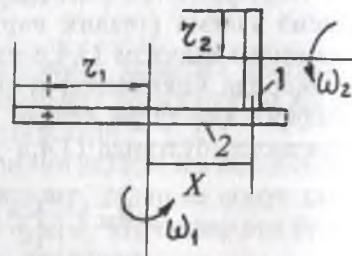
a

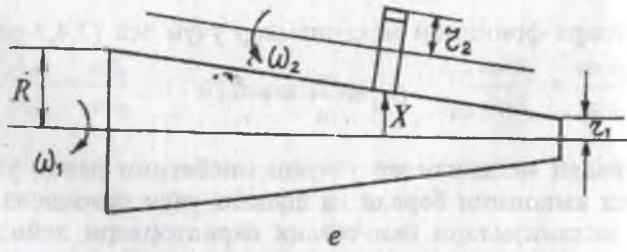
b

c

d

e

3.4-расм

Фрикцион планетар узатмаларда тезликлар ўзгариши-нинг қонунлари ҳамда узатиш нисбатларини аниқлаш йўллари тишли планетар механизmlарга ўхшаш бўлади.

Шуни ҳисобга олиш керакки, фрикцион узатмаларда уларнинг технологик функциясини бажарувчи ишқала-нишдан ташқари бўғинлар ўртасидаги сирпаниш ҳодиса-си ҳам содир бўлади. Бу эса уларнинг умумий узатиш нисбати аниқлигининг вақт мобайнида ўзгаришига олиб келади. Масалан, 1-бўғин P нуқтада (3.1-расм) V_1 чизикқа эга бўлса, сирпаниш натижасида 2-бўғин тезлиги $V_2 < V_1$ бўлади. Бу фарқни ҳисобга олиш учун сирпаниш коэф-фициенти e киритилган, яъни:

$$\varepsilon = \frac{V_1 - V_2}{V_1} = 1 - \frac{V_1}{V_2} = 1 - \frac{\omega_1 r_2}{\omega_2 r_1}.$$

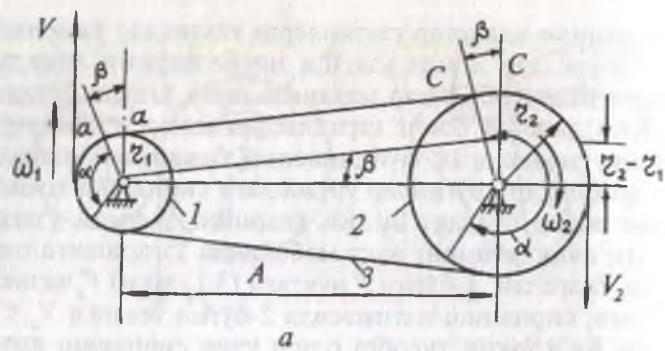
Унда сирпаниш коэффициентини ҳисобга олган ҳолда узатиш нисбати қўйидагича ёзилади:

$$U_{12} = \frac{r_2}{r_1(1 - \varepsilon)}.$$

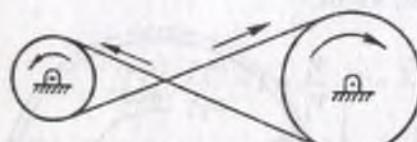
Яъни бу ерда узатиш нисбатининг қиймати сирпаниш бўлмаган ҳолга нисбатан кўпроқ бўлади. Лекин e қийма-ти унча катта бўлмайди ва 0,01—0,03 оралиғида ўзгаради.

3.2. Эгилувчан бўғинли механизmlар

Эгилувчан бўғинли механизmlарни эгилувчан боғла-нишли механизmlардан фарқ қилиш зарур. Эгилувчан бўғинли механизmlарда эгилувчан бўғин уларнинг струк-тураси ва қўзғалувчанлик даражасига таъсир қиласди. Бундай механизmlарга мисол тариқасида тасмали узатмалар-нинг механизmlарини кўрсатиш мумкин (3.5-расм). Эги-лувчан боғланishiшли механизmlарда эса эгилувчан элементар (3.6-расм) уларнинг структурасининг таҳли-лида инобатга олинмайди, яъни қўзғалувчанлик даражасига таъсир қиласди.

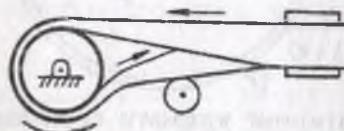
a

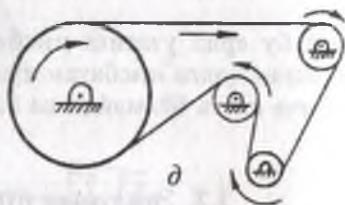
b

c

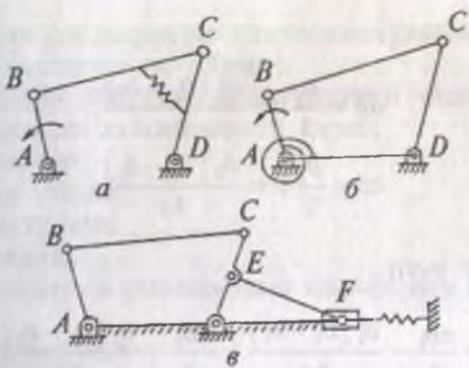

d

e

3.5-расм

3.6-расм

Тасмали узатмалар оддий (3.5,а,б,в,г) ва тарангланувчи (3.5,е-расм) бўлади. Оддий тасмали узатмалар ўз навбатида, очиқ (3.5,е-расм), (3.5,б-расм), ярим очиқ (3.5,в-расм) ва бурчакли (3.5,г-расм) жойлашиши мумкин.

Оддий очиқ жойлашган тасмали узатма учун параметрларнинг ўзаро боғланishiни куриб чиқайлик. Шкивнинг тасма билан қамралиш бурчаги

$$\alpha_{1,2} = \pi \pm 2\beta = 180^\circ \pm 2\beta$$

3.5а-расмдан

$$\sin \beta \approx \beta = \frac{r_2 - r_1}{A}.$$

Агар b бурчакни градусда ифодаласак

$$\beta^\circ = \frac{r_2 - r_1}{A} \cdot \frac{360^\circ}{2\pi} = \frac{r_2 - r_1}{A} \cdot \frac{360^\circ}{6,28} = \frac{r_2 - r_1}{A} \cdot 57,3^\circ$$

ёки $\alpha = 180^\circ - \frac{2(r_2 - r_1)}{A} \cdot 57,3^\circ$

Тасма узунылиги

$$Q = \frac{\pi D_1}{2} - 2aa + \frac{\pi D_1}{2} + 2cc + 2\sqrt{A^2 - \frac{(D_2 - D_1)^2}{4}},$$

3.5а-расмдан

$$aa = \frac{D_1}{2} \beta = \frac{D_1 (D_2 - D_1)}{4A};$$

$$cc = \frac{D_2}{2} \beta = \frac{D_2 (D_2 - D_1)}{4A}.$$

Шунинг учун

$$\begin{aligned} Q = & \frac{\pi D_1}{2} - \frac{D_1 (D_2 - D_1)}{2A} + \frac{\pi D_2}{2} - \frac{D_2 (D_2 - D_1)}{2A} + \\ & + 2\sqrt{A^2 \frac{(D_2 - D_1)^2}{4}} = \frac{\pi}{2} (D_2 - D_1) + \frac{(D_2 - D_1)^2}{2A} + \\ & + 2\sqrt{A^2 \frac{(D_2 - D_1)^2}{4}}. \end{aligned}$$

Илдиз тагидаги ифодани ёйиб ва унинг биринчи икки ҳадини $\frac{(D_2 - D_1)^4}{16A^2}$ хатолик билан ҳисобга олсак,

$$Q = \frac{\pi}{2} (D_2 + D_1) + 2A + \frac{(D_2 - D_1)^2}{4A}.$$

3.3. Тишли механизмлар

Тишли механизмлар техникада энг күп тарқалгандир. Тишли механизмлар деб ҳаракатни тишли ғилдираклар (ёки тишли тахтачалар), яъни кетма-кет жойлашган ботиқлари ва дўнгликларининг ён сиртлари бир-бирига думаланиши мумкин бўлган ғилдираклар (ёки тахтачалар) ёрдамида узатувчи механизмларга айтилади.

Белгиларц бўйича тишли механизмлар бир неча турларга бўлинади:

а) ғилдираклар ўқларининг бир-бирига нисбатан жойлашиши бўйича:

параллел (ғилдираклар цилиндрсизмон);

кесишиган (ғилдираклар конуссимон);
айқаш (ғилдираклар айқаш).

б) ғилдирак сиртини ҳосил құлувчи чизикқа нисбатан тишлиарнинг жойлашишига қараб:

түғри тишли;
қишиқ тишли;
шеврон тишли;
эгри тишли.

в) ғилдираклар тишлиарнинг бир-бирига илашишига қараб:

ташқи илашишли;
ички илашишли.

г) ғилдираклар үқларининг ҳолати бүйича:

құзғалмас үқлари кетма-кет ва үқдош жойлашган;
құзғалувчан үқли ғилдираклари планетар жойлашган.
д) поғоналар сони бүйича:

бир поғонали (оддий);
күп поғонали (мураккаб).

Тишли механизмлар очиқ ёки ёпиқ жойлашган булиши мумкин.

3.3.1. Узатиш сони ва нисбати

Етакловчи ва етакланувчи бүғинлар бурчак тезликтери орасидаги нисбати узатиш нисбати деб аталади, яъни

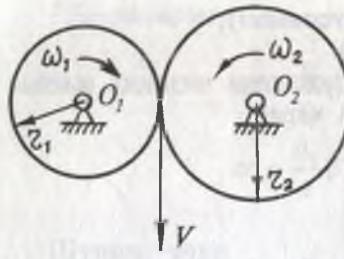
$$U_{1n} = \frac{\omega_1}{\omega_n}. \quad (1)$$

Етакланувчи бүғин бурчак тезлигини пасайтирувчи узатмаларда (редукторларда) $U_{1n} > 1$, күпайтирувчи узатмаларда (мультипликаторларда) $U_{1n} < 1$.

Узатмадаги тез айланувчи ғилдирак бурчак тезлиги w_m нинг секин айланувчи ғилдирак тезлиги w_e га нисбати узатиш сони дейиллади, яъни

$$i_{1n} = \frac{\omega_T}{\omega_C}. \quad (2)$$

Кўриниб турибдикি. ҳар доим $i_{1n} > 1$.

3.7-расм

Демак, узатиш нисбати U_{1n} қиймати айланма ҳаракатни тезлаштириб ёки секинлаштириб узатилишини кўрсатса, узатиш сони i_{1n} бурчак тезликкниң неча марта ўзгартганини кўрсатади, узатиш сони $U_{1n} = i_{1n}$, мультипликаторларда

$$U_{1n} = \frac{1}{i_{1n}}.$$

Эвольвентали тишли илашиш учун қуйидаги теорема филдираклар геометрик параметрлари ва уларнинг айланиш тезликлари ўтасидаги боғланишини ифодалайди: илашиш қутби P (3.7-расм) филдираклар марказларидан ўтган чизиқни уларнинг бурчак тезликларига тескари нисбатдаги кесмаларга бўлади, яъни

$$\frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{O_2 P}{O_1 P}.$$

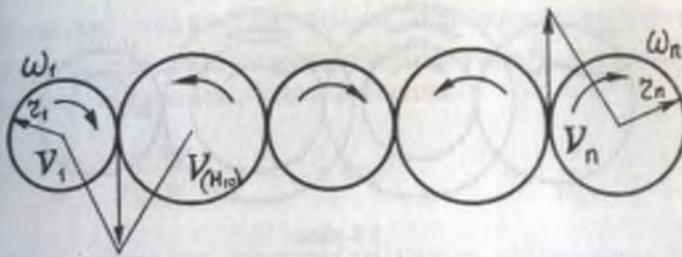
$O_1 P = r_1$; $O_2 P = r_2$ деб белгиласак ва $\frac{\omega_1}{\omega_2} = U_{12}$ эканлигини ҳисобга олсак.

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_2}{r_1}. \quad (3)$$

Филдираклар ташқи илашиш ҳосил қиласа, P нуқта марказлараро масофа O_1 , O_2 оралиғида жойлашади ва бурчак тезликлари бир-бирига қарама-қарши йўналишда бўлади. Демак, узатиш нисбати U_{12} манфий (-) ишорада олинади.

Филдираклар ички илашиш билан ўзаро боғланса, P нуқта марказлараро масофа O_1 , O_2 ташқарисида жойлашади ва бурчак тезликлари бир томонга йўналади, яъни узатиш нисбати U_{12} мусбат (+) ишорада белгиланади.

Филдираклар кетма-кет жойлашиб, қатор ҳосил қиласа (3.8-расм),

3.8-расм

$$\begin{aligned}
 U_{12} &= \left| \frac{\omega_1}{\omega_2} \right| = \left| \frac{r_2}{r_1} \right|; & U_{23} &= \left| \frac{\omega_2}{\omega_3} \right| = \left| \frac{r_3}{r_2} \right|; \\
 U_{34} &= \left| \frac{\omega_3}{\omega_4} \right| = \left| \frac{r_4}{r_3} \right|; \\
 U_{14} &= U_{12} \cdot U_{23} \cdot U_{34} = \left(-\frac{\omega_1}{\omega_2} \right) = \left(-\frac{\omega_2}{\omega_3} \right) = \left(-\frac{\omega_3}{\omega_4} \right) = (-1)^3 \frac{\omega_1}{\omega_2} \\
 U_{14} &= \left(-\frac{r_2}{r_1} \right) \left(-\frac{r_3}{r_2} \right) \left(-\frac{r_4}{r_3} \right) = (-1)^3 \frac{r_4}{r_1}. \tag{4}
 \end{aligned}$$

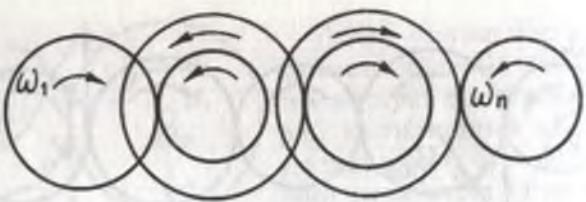
Умумий ҳолда филдираклар сони n га тенг бўлса

$$I_{1n} = (-1)^{n-1} \frac{\omega_1}{\omega_n} \quad (4) \quad \text{ёки} \quad I_{1n} = (-1)^{\frac{r_n}{r_1}}. \quad (5)$$

(4) ва (5) формулалардан куриниб турибдики, филдираклар кетма-кет қаторда жойлашган узатмаларда оралиқда жойлашган филдиракларнинг бурчак тезликлари ва ўлчамлари умумий узатиш нисбати қийматига таъсир қилмайди. Шунинг учун бу филдираклар паразит (текинхўр) бўғинлар деб аталади ва улар фақат кинематик занжирни тўлдириш учунгина хизмат қиласди.

Кетма-кет жойлашган филдираклар бир ўққа жойлашган блоклар орқали боғлансан (3.9-расм)

$$U_{14} = U_{12} \cdot U_{23} \cdot U_{34} = \left(-\frac{\omega_1}{\omega_2} \right) = \left(-\frac{\omega_2}{\omega_3} \right) = \left(-\frac{\omega_3}{\omega_4} \right) = (-1)^3 \frac{\omega_4}{\omega_1}$$

3.9-расм

ёки

$$U_{14} = \left(-\frac{r_2}{r_1} \right) \left(-\frac{r_3}{r_2} \right) \left(-\frac{r_4}{r_3} \right) = (-1)^3 \frac{r_2 r_3 r_4}{r_1 r_2 r_3} \text{ бўлади.}$$

Умумий ҳолда

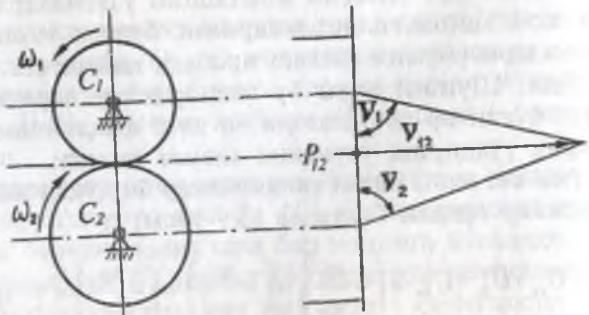
$$U_{1n} = (-1)^n \frac{\omega_1}{\omega_n} \quad \text{ёки} \quad U_{1n} = (-1)^n \frac{r_2 r_3 r_4 \dots r_n}{r_1 r_2 r_3 \dots r_{n-1}}.$$

Тишли узатманинг узатиш нисбати усул билан, яъни
ғилдираклар нуқталарининг чизиқли тезликлари тасви-
рини куриш орқали ҳам топилиши мумкин (3.10-расм).

$$V_{p12} = r_1 \cdot \operatorname{tg} v_1 = r_2 \cdot \operatorname{tg} v_2, \quad \text{бу ердан} \quad -\frac{r_2}{r_1} = \frac{t dv_1}{t dv_2}.$$

Умумий ҳол учун

$$U_{1n} = (-1)^n \frac{\operatorname{tg} v_1}{\operatorname{tg} v_n}.$$

3.10-расм

Думалоқ ғилдиракли тишли механизмларда узатиш нисбати U_{1n} ҳар доим ўзгармас бўлгани учун $\omega_n = \frac{\omega_1}{U_{1n}}$ ифодани вақт бўйича дифференцияласак

$$\frac{d\omega}{dt} = \frac{1}{U_{1n}} \frac{d\omega}{dt} \quad \text{ёки} \quad \varepsilon_r = \frac{1}{U_{1n}} \cdot \varepsilon.$$

Демак, думалоқ ғилдиракли тишли узатмаларда узатиш нисбати уларнинг бурчак тезланишлари орқали ҳам ифодаланиши мумкин.

3.3.2. Илашишнинг асосий қонуни ва элементлари

Фрикцион ва тасмали узатмалардан фарқли ўлароқ, тишли механизмларда айланма ҳаракат ғилдиракларнинг сиртларида очилган тишлиларнинг ўзаро илашиши орқали узатилади. Умуман олганда, ҳаракат ўзаро илашган тишлилар бир-бирига фақат учки қисмлари билан тегиб турганда ҳам, бутун баландлиги бўйича кириб турганда ҳам узатилиши мумкин. Лекин узатманинг ишлаш қобилияти-бўйича сифат кўрсаткичларини таъминлаш учун унинг ўлчамларини белгилашда баъзи шартларни ҳисобга олиш зарур:

1. Узатманинг узатиш нисбати ўзгармас бўлиши керак.
2. Ғилдиракларнинг тишлилари ўзаро қисишиб қолмаслиги керак.
3. Илаиш турткиласиз, равон бўлиши керак.

Биринчи шарт илашишнинг қўйидаги асосий қонунини бажариш асосида таъминланиши мумкин:

Тишлиларнинг бир-бирига боғланган сиртларига ўзаро тегишиш нуқтасидан ўтказилган умумий нормал чизиқ ғилдираклар марказини бирлаштирувчи чизиқни уларнинг бурчак тезликларига тескари пропорционал бўлакларга бўлиши керак, яъни

$$U_{12} = \frac{O_2 P}{O_1 P} = \frac{\omega_1}{\omega_2}.$$

P нүкта илашиш қугби деб аталади ва у фидираклар бошлангич айланаларининг умумий тегишиш нүктаси бўлиб, уларнинг ўлчамларини белгилаб беради.

Профили эволъвента чизигининг ясалган тишлар илашишнинг асосий қонуни бажарилишини, яъни узатманинг узатиш сони ўзгармас булишини таъминлайди. Узатмада бошқа шартларнинг бажарилиши эса биринчи на вбатда, тишларнинг ўлчамларига боғлиқ бўлади.

Тишли фидиракларни тайёрлашда ва йифишида енгиллик яратиш учун уларнинг ўлчамларини биронта умумий катталик орқали ифодалаш, чунончи қолипга солиш (унификация қилиш) маъқулроқ бўлади.

Фидиракда узунлиги тишлар сони Z ва уларнинг орасидаги айланана қадам t билан боғланган айланана олайлик:

$$\pi d = z \cdot t.$$

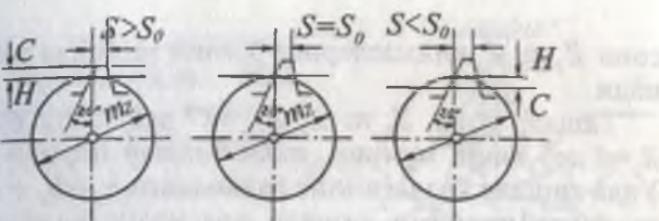
Бу ердан

$$d = z \frac{t}{\pi}.$$

t/π ифодаси қолиплаш катталиги илашиш модули m сифатида қабул қилинган, демак, $d = z \cdot m$

Умуман олганда, тишларнинг баландлиги бўйича жойлашган турли айланаларда t , демак, m қийматлари ҳам ҳар хил бўлади. Стандартлаштириш қоидаларига биноан СТ СЭВ 310-76 бўйича қолиплаш катталиги учун “бўлувчи” деб аталган айланана бўйича 0,05 дан 100 мм гача рационал сонлар қаторидан олинган модул қабул қилинган. Бўлувчи айланана ГОСТ 16530-83 бўйича асос айланана деб ҳам аталади. Бу айлананинг бошқа айланалардан фарқи шундан иборатки, у фақат тишлар сони z ва модули m қийматларига боғлиқ бўлса, бошқалар эса тиш ҳосил қилувчи кескичнинг фидирак ўқига нисбатан ҳолатига ҳам боғлиқ бўлади.

Тишли илашма учун юқорида кўрсатилган иккинчи ва учинчи шартлар кескичнинг фидирак ўқига нисбатан ҳолатини тўғри белгилашга боғлиқ бўлади.

3.11-расм

Рейка (тактача) шаклидаги кескич (3.11-расм) бошландырылған контурининг стандарт параметрлари қойылады: профил бурчаги $a = 20$, каллак баландлығы коэффициенти $h_a = 1$; тишлиарнинг кириш чүкүрлигі коэффициенти $h_d = 2$, радиал тирқиши коэффициенти $C = 0,25$, юмалоқланиш радиуси $r_1 = 0,4$. Тактадаги CC чизиги бўлувчи чизик деб аталади.

Кескичнинг CC бўлувчи чизиги фидирлак танаворида бўлувчи айланага уринма ҳолатда ўрнатилса (3.11б-расм) тишлиар фидирлакда нормал кесилган деб қабул қилинади ва бунда тишлиарнинг бўлувчи айланага ёни бўйича қалинлиги S қадам t нинг ярмига teng бўлади.

$$S = 0,5 t = 0,5 \pi m$$

Кескичнинг CC бўлувчи чизиги фидирлак танавори бўлувчи айланасидан ташқи томонга xm масофага силжиган бўлса (3.11 а-расм), фидирлак мусбат силжиши деб аталади. Бу ҳолда $x > 0$ ва

$$S = 0,5 \pi m + 2 xm \operatorname{tg} \alpha$$

бу ерда x — силжиш коэффициенти.

Кескичнинг CC бўлувчи чизиги фидирлак танавори марказига қараб xm масофага силжиган бўлса (3.11б-расм), фидирлак манфий силжишли дейилади. Бу ҳолда $x < 0$.

$$S = 0,5 \pi m - 2 xm \operatorname{tg} \alpha.$$

Силжиш коэффициенти x нинг қиймати маҳсус графиклар ёки жадваллардан ўзаро илашган фидирлаклар

сони Z_1 ва Z_2 қийматларига бөглиқ радиусда танлаб олинаиди.

Тишлар сони Z_1 ва Z_2 $Z_{min}=17$ дан катта бұлса $X_1=0$; $X_2=0$ деб олиш мүмкін, яғни тишлар нормал кесилади. Үнда тишлар каллагининг баландлығы $h=(h_0 + c) m=1,25$ m , ұзаро илашган тишлар орасидаги радиал тирқиши $C=C*m=0,25 m$. Тишларнинг чұққылардан үтган айланалар диаметри

$$d_a = d + 2h_a = d + 2m = m(z+2).$$

Тишларнинг асосларидан үтган айланалар диаметри

$$d_f = d - 2h_f = d - 2,5m = m(z - 2,5).$$

Бошланғич айланалар диаметри

$$d_\omega = d = mz,$$

марказлараро масофа

$$A_\omega = 0,5(d_{\omega_1} - d_{\omega_2}) = 0,5m(Z_1 + Z_2).$$

Тишлар орасидаги ён тирқиши δ бұлувчи айлана ёйи буйича тишлар қалинлиги S ва улар орасидаги үйікән кенглигі S_B айрмасига тенг бұлади

$$\delta = S_B - S$$

ва фидиракларни тайёрлаш усулига қараб 0 дан 0,04 гача үзгәради. Илашма узатиш нисбати

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_2}{r_1} = \frac{z_2}{z_1}.$$

Фидиракларнинг ҳаракати давомида тишларнинг профиллари қар жиль нүкталарда бир-бираға уринади. Бұнда нүкталарнинг геометрик үрінләре илашиш чизиги деб аталади. Эвольвентали тишларнинг илашиш чизиги фидираклар марказларини бирлаштирувчи чизикқа нисбатан 90°—α бурчакли қияликта жойлашган бұлади ва ассоций айланаларда сирпанмасдан думаланиши натижасыда

эвольвента ҳосил қилувчи умумий уринма чизик MN билан устма-уст тушади. Асосий айланалар диаметри

$$d_b = d \cos \alpha.$$

Тишлар профилининг баландлиги бўйича ҳамма қисми илашишда иштирок этмайди. Шунинг учун умумий уринма чизигининг асосий айланалар d_{b1} ва d_{b2} билан уринган нуқталари A ва B орасидаги кесма AB назарий идашиш чизиги, бу чизикнинг тишларнинг чўққилиридан ўтган айланалар d_{b1} ва d_{b2} билан кесишиган a ва b нуқталари орасидаги кесма ab ҳақиқий илашиш чизиги деб аталади (3.12-расм).

Бошлангич айлананинг профил илашиш нуқтасининг кўчуб юрадиган қисми илашиш ёйи дейилади.

Ўзаро илашган фидираклардаги илашиш ёйлари $\bar{a}_1 b_1$ ва $\bar{a}_2 b_2$ ўзаро тенг ва уларнинг илашиш қадами t га нисбатан қопланиш коэффициенти деб аталади.

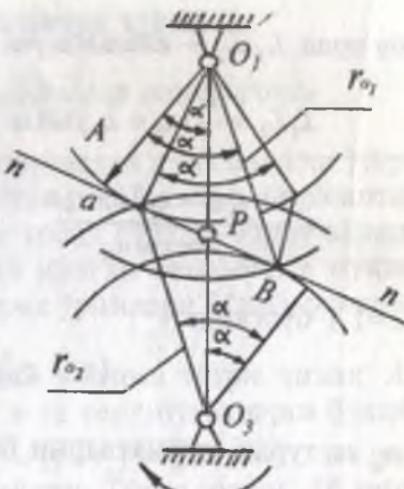
$$\epsilon = \frac{\bar{a}_1 b_1}{t} = \frac{\bar{a}_2 b_2}{t}.$$

Илашиш равон, турткичларсиз бўлиши учун $\epsilon \geq 1,1$ бўлиши керак.

3.3.3. Фидираклар тишлари йифиндисининг минимал қиймати

Қопланиш коэффициенти ёрдамида фидираклар тишлари йифиндисининг минимал қийматини аниқлаш мумкин. 3.11-расмдан

$$\epsilon = \frac{L_1 L_2}{t \cos \alpha_m},$$

3.12-расм

бу ерда $L_1 L_2$ — илашиш чизиги узунлиги.

$$L_1 L_2 = \frac{m}{2} (z_1 + z_2) \sin \alpha \quad \text{бўлгани учун}$$

$$\varepsilon = \frac{m (z_1 + z_2) \sin \alpha_{\infty}}{2\pi m \cos \alpha_{\infty}}.$$

$\varepsilon = 1,1$ бўлганда

$$(z_1 + z_2)_{\min} = \frac{2, 2\pi}{\lg \alpha_{\infty}},$$

α_{∞} га турли қийматларни берсак

α_{∞}	15°	20°	25°
$(z_1 + z_2)_{\min}$	23	18	14

3.3.4. Тишларнинг дюймли тизимдаги ўлчамлари түғрисида

Узунлик ўлчамларининг дюймли тизими қулланиладиган мамлакатларда илашиш эталони сифатида модулга тескари бўлган параметр “питч” (*pitch*) P қабул қилинган, яъни

$$P = \frac{1}{m} = \frac{25,4}{m} \frac{1}{\text{дюйм}}$$

ёки

$$D = mz \quad \text{бўлгани учун} \quad P = \frac{1}{m} = \frac{z}{d}.$$

Демак, бу тизимда бошланғич айланана диаметри тенг бўлади

$$d = \frac{z}{P}.$$

яъни питч қиймати катталашса, бошланғич айлананинг (бошқа айланаларнинг ҳам) диаметри кичраяди.

Бизда бу тизим бўйича тайёрланган импорт жиҳозлар қулланилгани учун уни билиш шартдир.

3.4. Тишли илашмани қуриш

3.4.1. Эвольвенталы профиллар геометрияси

Айлананинг сиртида сирпанмасдан думаланувчи түгри чизик нүқталарининг геометрик ҳолатлари бирлаштирилганда доира эвольвентаси ҳосил бўлади. Ушбу айланада түгри чизик нүқталари ҳосил қилган эвольвента нүқталари марказларининг геометрик ўринлари бўлиб, у эвольвента деб аталади.

Айлананинг (3.13-расм) ва унга уринма түгри чизик AB берилган бўлсин. Айланани n га тенг булакларга бўлайлик ва түгри чизиқда $\overline{A - 1'} = \overline{A - 1}; \overline{1' - 2'} = \overline{1 - 2}$ ва шунинг ўрнига кесмаларни қўййлик. Түгри чизик AB нинг айланада сиртида думаланишда 1 нүқта $1'$ билан 2 эса 2' билан ва ҳоказо устма-уст тушади. Бунда түгри чизиқдаги нүқталар эвольвента чизигини чизади, эвольвента нүқталарининг эгрилик марказларидан эса айланадаги $A, 1', 2'$ ва ҳоказо нүқталар бўлиб қолади.

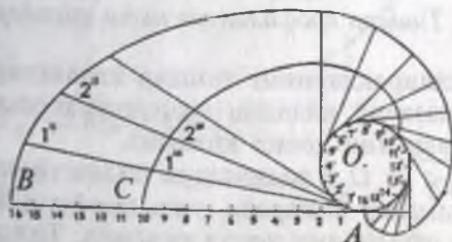
Агар бошқа нүқта (10) ни кўрсак, у ҳам эвольвента ҳосил қилади (C нүқта). Табиийки, масофа $nc''' = l''' - l' = 2'' - 2'' = const$. Бу нарса $10''' - 10''$ гача давом этади.

Доира эвольвентаси берилган бўлсин (3.14-расм). $\triangle OAM$ дан

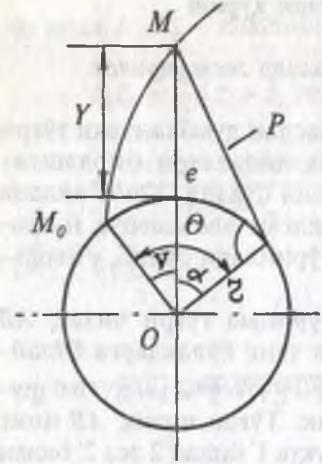
$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{P}{r} \quad (6)$$

Эвольвента хоссаларидан

$$P = AM_0 = r \cdot \theta$$

3.13-расм

3.14-расм

$$\text{Бу ердан} \quad \theta = \frac{P}{r} \quad (7)$$

$$\text{демак,} \quad \theta = \operatorname{tga} \quad (8)$$

Ундан ташқари

$$OM = r + y$$

$$\cos \alpha = \frac{r}{r + y};$$

$$(r + y) \cos \alpha = r;$$

$$r + y = \frac{r}{\cos \alpha}.$$

Бу ердан эволъвентанинг айланы устидағи баландлiği

$$y = \frac{r}{\cos \alpha} - r = \frac{r}{\cos \alpha} (1 - \cos \alpha).$$

Холоса учун

$$v = \theta - a$$

ёки (8) дан $v = \operatorname{tga} - a$

Бу функция эволъвента функцияси дейилади ва *inv* (инволюта) деб белгиланади, яғни

$$u = \operatorname{inva}.$$

3.4.2. Амалий илашиш чизиги. Тишлар профилининг ишчи қисмлари

Агар фиддиракларниң тишлар каллаклари айланалари билан назарий илашиш чизигини кессак, *ав* амалий илашиш чизигини ҳосил қиласыз.

Агар $O_1 a$ ва $O_2 b$ радиуслари билан тишларниң сиртида кесишималар бажарсак, тиш профили ишчи қисмнинг қуйи чегарасини ҳосил қиласыз. Тишларниң каллаклари айланаси эса ишчи қисмнинг юқори чегараси

саналади. Тишининг қолган қисмлари ишчи эмас ва галтель деб аталади. Табиийки, профилнинг бу қисми эвольвернадан фарқ құлувчи бошқа әгри чизиқ булиши мүмкін, лекин бунда тишлиарнинг илашмадан түсіксіз чиқиб көтишинни таъминлаш керак. Одатта тишлиарнинг оёқ қисми ($0,3-0,4$) m радиус билан юмалоқланади.

3.5. Планетар ва дифференциал механизмлар

Тишли гидрилакларнинг геометрик үқлари құзгалувчан бұлған тишли механизмлар гипо- ва эпиклоида чизувчи нұқталарга әга бұлади. Бұндай механизмлар битта, иккита ва ундан күпроқ эркинлик даражали булиши мүмкін. Нұқтасининг әгри чизиги жуда мұраккаблигига күра бу механизмларнинг ұммасини эпиклик деб аташ мақсадға мувофиқ бұларды. Бирок, баъзи адабиётларда пой билан құзгалмас боғланған тишли гидрилаги бұлған планетар механизмлар (3.15, а-расм) содда қилип планетар, иккі ва ундан күп эркинлик даражасында әга бўлған механизмлар эса (3.15, б-расм) дифференциал механизмлар деб аталади.

$$n=3;$$

$$P_5=3(A, C, E)$$

$$P_4=2(B, D)$$

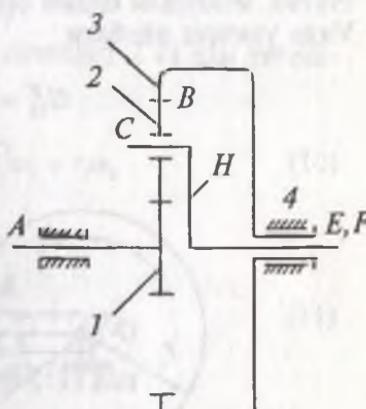
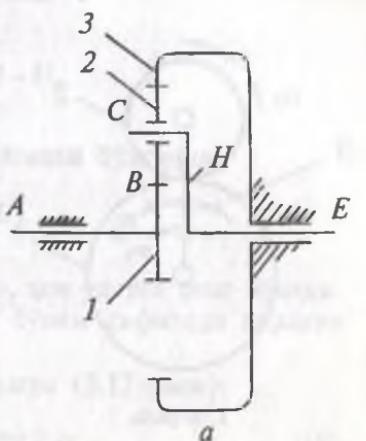
$$W=3n-2P_5-P_4=3\cdot 3-2\cdot 3-2=1$$

$$n=4;$$

$$P_5=4(A, C, E, F)$$

$$P_4=2(B, D)$$

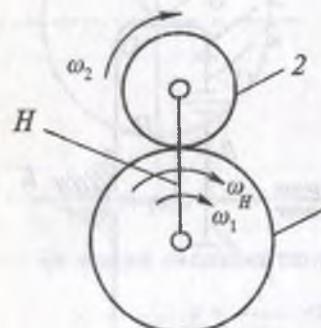
$$W=3n-2P_5-P_4=3\cdot 4-2\cdot 4-2=2$$

3.15-расм

Планетар ва дифференциал механизмларда геометрик ўқи қўзғалувчан фиддираклар сателлит, ўқи қўзғалмаслари эса марказий фиддираклар деб номланади. Сателлит ўрнатилган ва унинг геометрик ўқи билан бирга айланма ҳараткат қилувчи бўғинни етаклагич (водило) деб аталади.

3.5.1. Планетар ва дифференциал механизмларда узатиш нисбати

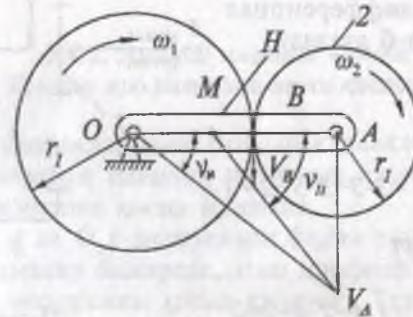

3.16-расм

3.17-расмдаги механизмда марказий фиддирак 1 бурчак тезлигини ω_1 , сателлит 2 учун ω_2 , етаклагич H учун эса ω_H деб белгилайлик. Ҳаракатни тескарилатиш усулидан фойдаланиб, бутун механизмга ω_H га тескари йўналишдаги, яъни $-\omega_H$ бурчак тезлик берамиз. У ҳолда 1 бўғин $\omega_2 - \omega_H$ сателлит $\omega_2 - \omega_H$ етаклагич $\omega_H = 0$, бурчак тезликларига эга бўлади. Демак, етаклагич

тўхтаб, механизм оддий бир погонали узатмага айланади. Унда узатиш нисбати

$$U_{12}^H = \frac{\omega_2 - \omega_H}{\omega_1 - \omega_H}.$$

3.17-расм

Умумий ҳолда, бүғинлар сони n бўлган механизмлар учун

$$U_{1n}^H = \frac{\omega_n - \omega_H}{\omega_1 - \omega_H}.$$

Бу формула Виллис формуласи деб аталади.
Планетар механизм учун $\omega_1 = 0$, унда

$$\begin{aligned} U_{In}^H &= \frac{\omega_2 - \omega_H}{-\omega_H} = \\ &= 1 - \frac{\omega_n}{\omega_H} = 1 - U_{in}. \end{aligned}$$

Планетар механизм бир поғонали бўлганда

$$U_{21}^H = 1 - U_{21}.$$

Агар $\omega_1 = \omega_H$ бўлса, албатта ω_2 ҳам уларга тенг бўлади.
Бу ҳолда ушбу механизм 1 та бўғин сифатида ҳаракат қиласди.

Оддий дифференциал механизм (3.17-расм):

$$\begin{aligned} V_A &= 0A \quad \omega_H = (r_1 + r_2) \omega_H. \\ V_B &= r_1 \omega_1 \end{aligned} \tag{9}$$

Иккинчи томондан A нуқта сателлит 2 га ҳам тегишили, унда

$$V_A \overline{AM} \omega_2 = (\overline{MB} + \overline{BA}) \omega_2 + r_2 \omega_2 \tag{10}$$

(9) ва (10) ни тенглаштириб

$$(r_1 + r_2) \omega_H = MB \omega_2 + r_2 \omega_2 \tag{11}$$

$MB \omega_2 = V_B = r_1 \omega_1$ бўлгани учун (11) дан

$$(r_1 + r_2) \omega_H = r_1 \omega_1 + r_2 \omega_2$$

Бу ифода $\omega_H, \omega_2, \omega_1$ лар орасидаги боғланишни белгилиайди. Бу ердан

$$\omega_2 = -\frac{r_2}{r_1} \omega_1 + \left(1 + \frac{r_1}{r_2}\right) \omega_H$$

Планетар узатма бүлгөн ҳолда $\omega_i = 0$, яъни

$$\omega_2 = \left(1 + \frac{r_1}{r_2}\right) \omega_H \quad (12)$$

Кетма-кет узатма бүлгөн ҳолда $\omega_H = 0$, яъни

$$\omega_2 = -\frac{r_2}{r_1} \omega_1 \quad (13)$$

$$U_2^H = -\frac{r_1}{r_2} \text{ бүлгани учун (4) дан } \omega_2 = U_1^H \omega_1 + (1 - U_1^H) \omega_H$$

Филдираклар сони n бүлгандага:

$$\omega_2 = U_1^H \omega_1 + (1 - U_1^H) \omega_H \quad \text{ёки } \omega_n - \omega_H = (\omega_1 - \omega_1) U_1^H.$$

Бу ерда яна:

$$U_1^H = \frac{\omega_n - \omega_H}{\omega_1 - \omega_H}.$$

Марказий филдирак 1 тўхтатилган ҳол учун

$$U_{2H}^H = 1 + \frac{r_1}{r_2} = \frac{(r_1 + r_2)}{r_2}.$$

Етаклагич тўхтатилган ҳол учун (6)дан

$$U_{12}^1 = -\frac{r_1}{r_2}.$$

Унда

$$U_{2H}^H = 1 - U_{12}^1.$$

3.5.2. Үқлари құзғалу вчан фидиракли тишили узатмаларда үқдошлик, йигилиш ва құшничилик шартлари

Үқлари құзғалу вчан фидиракли механизмларда үқдошлик шарти марказий фидиракларнинг геометрик үқлари бир чизикда ётишини талаб қылади.

3.18-расмда көлтирилгандык механизм учун бу шарт қуидаги ифодаланади:

$$r_1 + r_2 = r_3 - r_2$$

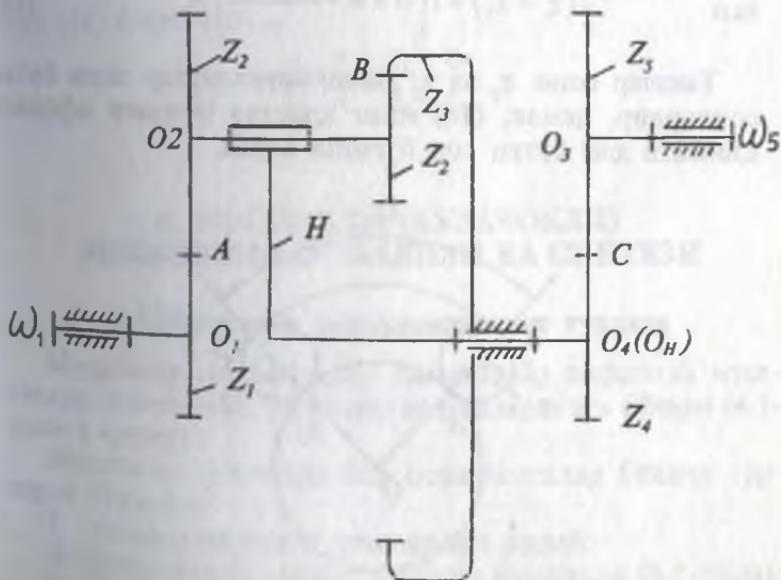
еки $m_1(z_1 + z_2) = m_2(z_3 - z_2)$

$m_1 = m_2$, бүлгандада

$$z_1 + z_2 = z_3 - z_2$$

Йигилиш шарти қуидаги мурохазаларга күра чиқазылади. Механизмда сателлитлар сони к бүлсін. Унда 3.19-расмдан

$$\Theta = 2\pi/r.$$

3.18-расм

Үндән ташқары

$$AA_1 + BB_1 = \Theta(r_1 + r_3) = \frac{2\pi m}{k2} (z_1 + z_3) = \frac{t}{R} (z_1 + z_3) \quad (14)$$

бу ерда $t = \pi m$ — илашиш қадами.

Иккинчи томондан юқоридаги ҳар бир ёйни бир неча илашиш қадами ва қолдиқлар йигиндиси деб қарааш мүмкін, яғни:

$$AA_1 + BB_1 = (at + C_1) + (bt + C_2) \quad (15)$$

бу ерда a, b — бутун сонлар; C_1, C_2 — қолдиқлар.

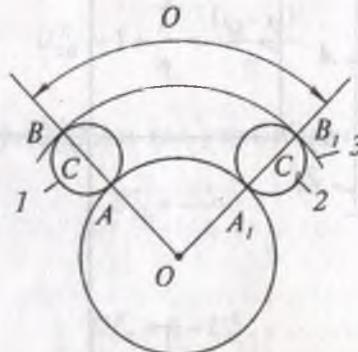
Қолдиқлар C_1 ва C_2 нинг ҳар бири t дан кичик бўлгани учун

$$C_1 + C_2 < 2t.$$

Үнда (14) ва (15) дан

$$\begin{aligned} \frac{t}{r} (z_1 + z_3) &= t \left(a + b + \frac{C_1 + C_2}{t} \right) \\ \text{еки} \quad \frac{t}{r} (z_1 + z_3) &= t \left(a + b + \frac{C_1 + C_2}{t} \right) r. \end{aligned} \quad (16)$$

Тишлар сони z_1 ва z_3 ҳамда сателлитлар сони бутун сонлардир, демак, (16) нинг қавслар ичидаги ифодаси қиймати ҳам бутун сон булиши керак.

3.19-расм

(16) да a ва b лар ҳам бутун сонлар, демак, сурати 2 т
дан кичик каср t га тенг бўлиши лозим.
Шундай қилиб

$$(z_1 + z_2) = (a + b + 1) \kappa$$

$a+b+1$ бутун сон сифатида n билан ифодаласак

$$(z_1 + z_2) / \kappa = n.$$

Қўзғалувчан ўқли ўқдош тишли узатмани ташқи ва
ички чамбарли фиддираклар тишларининг сони йигин-
диси сателлитлар сонига каррали бўлгандагина йишиш
мумкин.

Кўшничилик шарти C ва C_1 , нуқталар оралиғида ташқи
айланаси диаметри $d_a = m (z_1 + 2)$ бўлган сателлит сифиб
жойлашишини таъминлаш шартини белгилайди, яъни:

$$CC_1 > d_a \quad (17)$$

6.19-расмдан OCC_1 тенг ёнли бўлгани учун

$$CC_1 = 2(r_1 + r_2) \sin \frac{\Theta}{k} = (z_1 + z_2) m \cdot \sin \frac{\pi}{k}$$

ёки (17) шарт учун

$$\sin \frac{\pi}{k} > \frac{z_1 + z_2}{z_1 + z_2}.$$

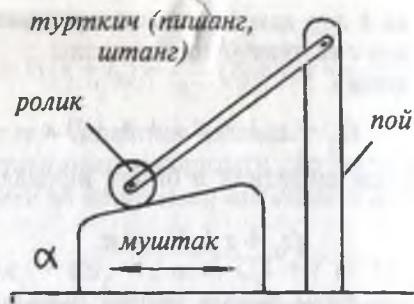
4. МУШТАКЛИ (КУЛАЧОКЛИ) МЕХАНИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

4.1. Муштакли механизмларнинг турлари

Муштакли механизмлар элементлар сифатида муштаклар, тургичлар, роликлар ва пойларга эга бўлади (4.1-расмга қаранг).

Муштакли механизм бир неча белгилар бўйича турарга бўлинади:

1. Элементларининг тузилишига қараб:
- а) Илгариланма ҳаракат қилувчи муштакли (4.1-расм);
- б) Ўтқир ўқли турткичили (4.2-расм);

4.1-расм

- в) Роликли турткічли (4.4-расм);
- г) Яssi тарелкали турткічли (4.3-расм).

2. Конструкциясига күра:

- а) Аксиал (4.4-расм);
- б) Дезаксиал (4.2, 4.3-расм).

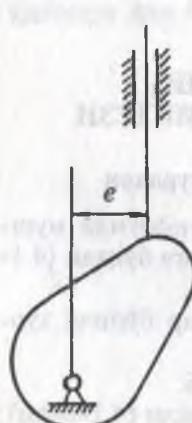
3. Ҳаракат турига қараб:

- а) Думаланувчи ричагли (пишанги) (4.5-расм);
- б) Фазовий (4.6-расм);

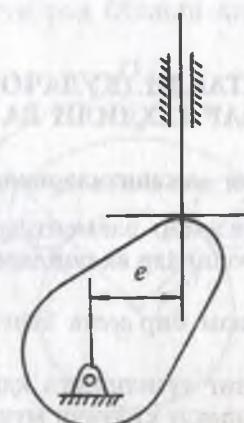
в) Мураккаб ҳаракат құлувчи турткічли (4.7-расм).

4. Турткічни муштак билан туташтириш усулига күра:

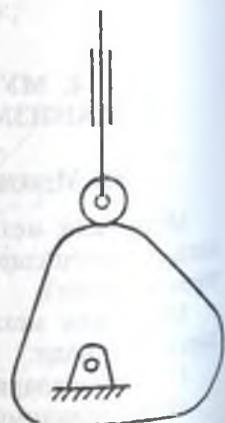
- а) Күч билан туташтирилған (4.5, 4.7-расм), бунда одатда пружина каби құшимча элемент ишлатилади;

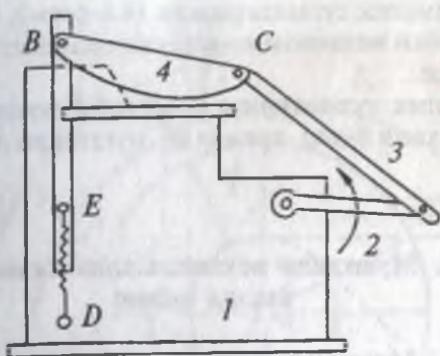
4.2-расм

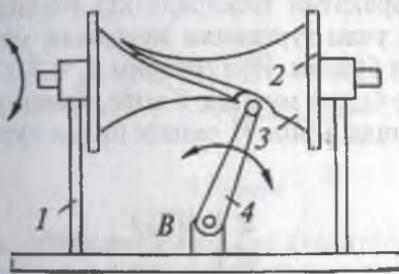
4.3-расм

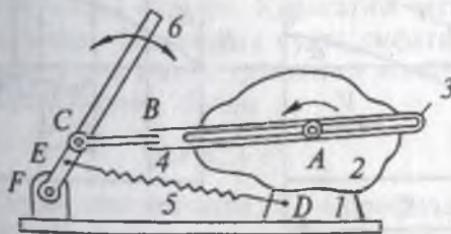
4.4-расм

4.5-расм

4.6-расм

4.7-расм

б) Кинематик туташтирилган (4.6-расм), бунда маҳсус ариқчалар ёки механизм конструкциясининг элементлари ишлатилади.

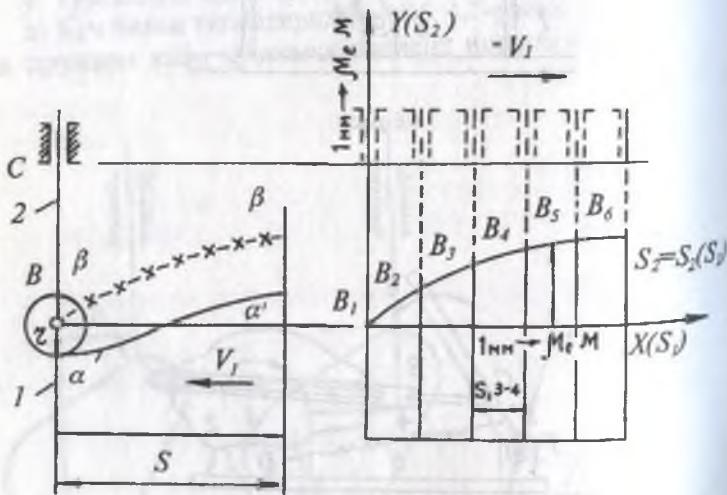
Кинематик туташтириш ариқчалар воситасида бажарилган механизмлар ариқчали муштакли механизмлар дейилади.

4.2. Муштакли механизмларни кинематик таҳлил қилиш

4.2.1. Муштакли механизм чиқиши бўғинининг ҳаракат қонунини аниқлаш

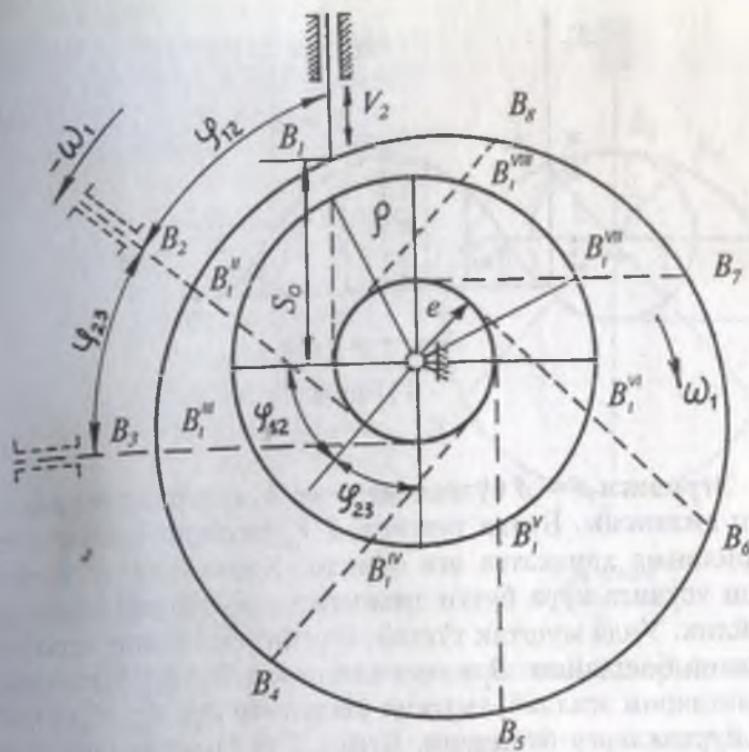
Муштакли механизм чиқиши бўғинининг ҳаракат қонунини ифодаловчи йўл графигини қуришда энг кўп тарқалган усул ҳаракатни тескарилатиш усулидир.

1. Роликли учли турткичли муштакли механизм (4.8-расм) берилган бўлсин. Йўл графиги $S_2 = S_2(S_1)$ ни қуриш учун V_1 , тезлик билан муштак 1 эмас, балки унга қарама-карши йўналишда, яъни V_1 тезлик билан турткич 2 ҳара-

4.8-расм

4.9-расм

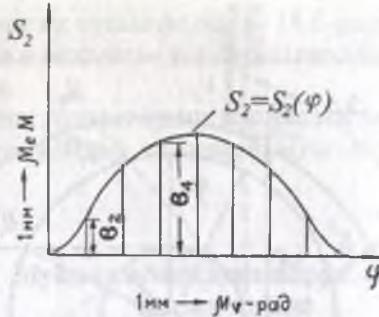
4.10-расм

кат қиласы, деб фараз қилайлык (холатлар пункттер чизик билан күрсатилған, X үқи бүйлаб туртгичнинг горизонтал силжиши кесмаларини, Y үқи бүйича эса уларга мос равиша вертикаль силжиш кесмаларини қўйиб, туртгич йулиниң m , масштабида $S_2 = S_1$ (S_1) графигини оламиз (4.9-расм).

2. Айланувчи муштакли дезаксиал муштакли механизм (4.10-расм) берилған бўлсин. Ҳаракатни тескарилатиш усулини қўллагандага бошлангич нуқта сифатида муштак радиус вектори ρ энг кичик қийматига эга бўладиган B , нуқтани қабул қиласиз, бунда

$$p = S_0^2 + e^2,$$

бу ерда e — дезаксиал қиймати; S_0 — профилдан муштак айланыш марказигача дезаксиал айланасига ўтказилган уринмадаги энг кичик масофа.

4.11-расм

Эгрилиги $\beta - \beta$ бүлган муштак $1 \omega_1$ бурчак тезлик билан айлансин. Бунда турткич $2 V_2$ чизикли тезликли илгариланма ҳаракатга эга бүләди. Ҳаракатни тескарилашиб усулига күра бутун тизимга — ω_1 бурчак тезлик берайлик. Үнда муштак түхтаб, турткич эса унинг атрофида айлана бошлади. B_1 , нүкта кетма-кет B_2 , B_3 , B_4 ва ҳоказо ҳолатларни эгаллаб, турткич ўзаро тенг φ_{12} , φ_{23} , φ_{34} ва ҳоказо бурчакларга бўлинади. Бунда 2 бўғиннинг бир ҳолатдан ўтишидаги босиб ўтган йўли тенг бўлади:

$$S_2^{1-2} = \mu_e (B_1'' B_2) = \mu_e b_2;$$

$$S_2^{1-3} = \mu_e (B_1''' B_3) = \mu_e b_3;$$

$$S_2^{1-4} = \mu_e (B_1^{\prime\prime\prime} B_2) = \mu_e b_4 \quad \text{ва ҳоказо.}$$

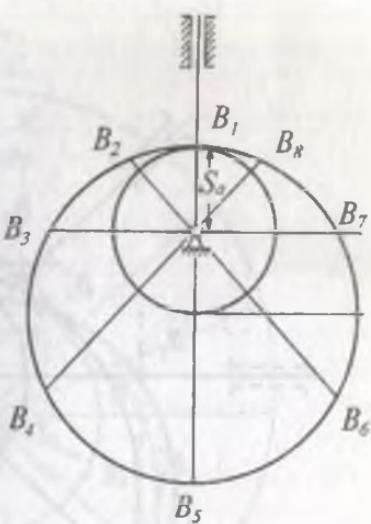
Олинган қийматлар асосида $S_2 = S_2(\varphi)$ графигини (4.11-расм) қуриш мумкин.

Ўлчаш энг қуий ҳолатдан бошланганлиги учун механизмининг ҳамма ҳолатларида S_2 ўзгармай қолади ва ρ радиусли бошқа (қўшимча) доира ҳосил қиласи. Бу доиранинг нүкталаридан муштак нүкталаригача бўлган масофа турткич 2 нинг изланган йўлини беради.

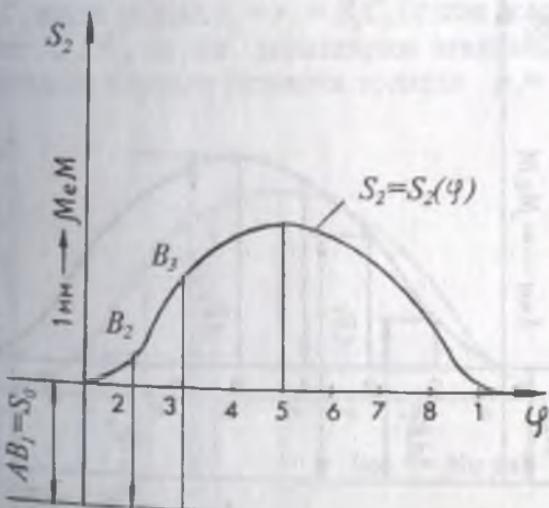
Механизм ўткир учли турткичли аксиал бўлгандан (4.12-расм) масала янада соддалашади. Бу ерда ҳар ҳолатда

муштак профилининг радиус-векторини кесма қилиб қўйиш мумкин бўлади. Сўнгра бу радиус-векторнинг энг кичик қўйматини кесиб ташлаб, $S_2 = S_2(\varphi)$ графигини (4.13-расм) хосил қиласиз. Турткич ясси тарелкали бўлган ҳолда ҳам шундай қилинади, лекин бунда тарелка муштакка B_2 , B_3 ва ҳ.к. нуқталарда эмас, балки B_2 , B_3 ва ҳ.к. нуқталарда уринини ҳисобга олиш керак (4.14-расм). Яъни бу ҳолда муштак профили эмас, балки $B''B_2$, $B''B_3$ ва ҳ.к. нурлардангина фойдаланилади ва турткич босиб ўтган йўли муштак профилининг радиус-вектори ўзгаришидан кўпроқ бўлади (4.15-расм).

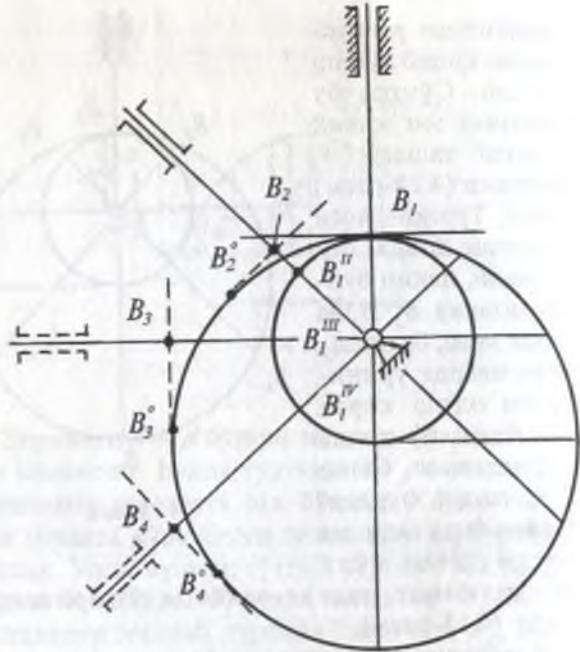
Ҳаракатни тескарилатиш усулини айланувчи муштак ва тебранувчи турткичти механизмга қуллайлик (4.16-расм).

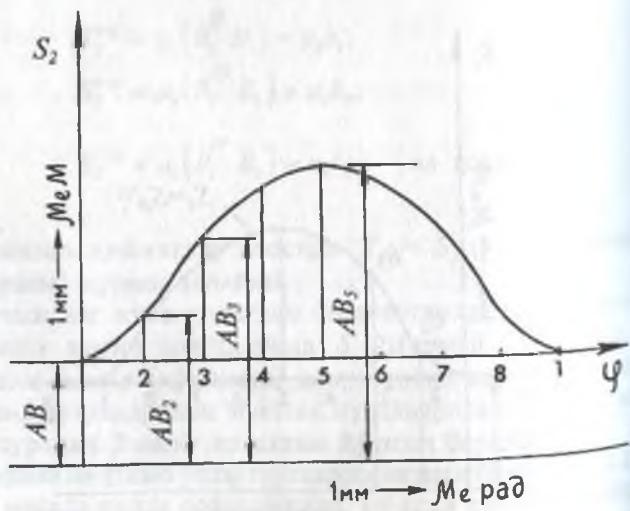
4.12-расм

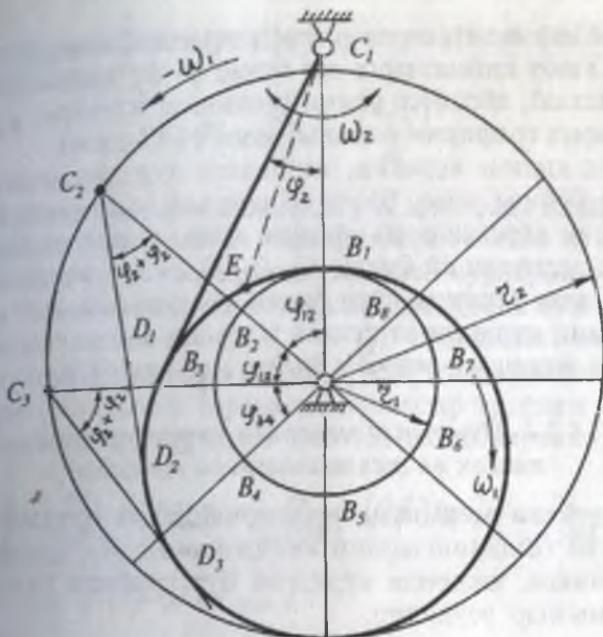
4.13-расм

4.14-расм

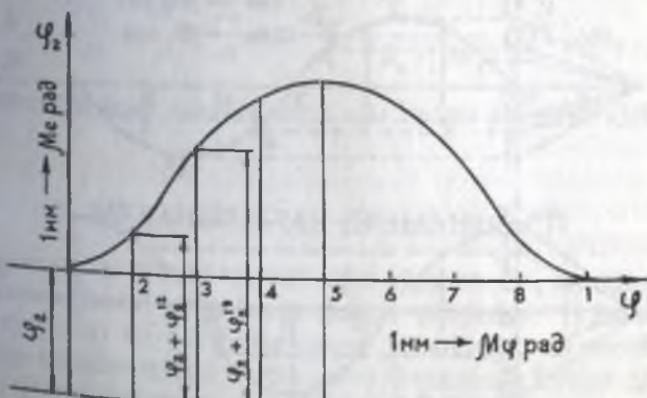

4.15-расм

4.16-расм

Профили $\beta - \beta$ бүлган муштак ўзгармас w_1 бурчак тезлик билан айлансина. Бугун тизимга — w_1 , бурчак тезлик берайлик. Унда C_1 нүкта радиус $r_2 = r_1 + B_1C_1$ бүлган доира бүйича кетма-кет C_2, C_3 ва ҳ.к. ҳолаттарни эгальлади. Агар турткыч бурилиш бурчаги биринчи ҳолатда $\varphi_z = \angle D_1 C_1$

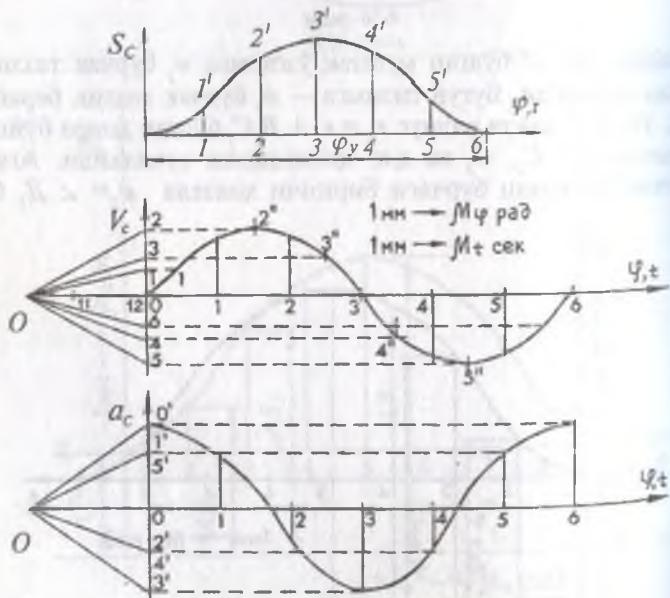
4.17-расм

B , бұлса, иккінчи ҳолатда $\varphi_2 + \varphi_2^{12}$, учинчі ҳолатда $\varphi_2 + \varphi_2^{13}$, ва ҳ.к. Ушбу қийматларга әга бўлиб ва φ_2^0 қийматларини олиб ташлаб, абсцисса үқини ўтказилса, изланган $\varphi_2 = \varphi_2(\varphi)$ профил графикни олиш мумкин (4.17-расм).

Қайд қилиш керакки, пишангли турткич муштакка уринма бўйича эмас, балки E нуқтада (4.16-расм пунктир билан кўрсатилган) уринган ҳолда унинг ҳолатларини $C_1 E$ радиусли ёй билан C_1, C_2, C , ва ҳ.к. нуқталардан кесишмалар ўтказиш йўли билан аниқланади. $\varphi_2 = \varphi_2(\varphi)$ графикини куришнинг қолган жараёни юқоридаги масалаларни ечишдаги жараён билан бир хил бўлади.

4.2.2. Муштакли механизм нуқталарининг тезлик ва тезланишларини аниқлаш

Муштакли механизм текширилладиган нуқтасининг тезлик ва тезланишларини аниқлашнинг энг қулай усули (айниқса, юқорида кўрилган йўл графиги бўлганда) диаграммалар усулидир.

4.18-расм

$S_2 = S_2(\varphi)$ йўл диаграммаси маълум бўлсин (4.18-расм).
Унда

$$V_c = \frac{dS_c}{dt} = \frac{d[S_c(t)]}{dt}.$$

Абсцисса ўқининг давомидан K масофада жойлашган O нуқтани танлайлик ва ундан диаграммадаги нуқталарга уринма бўлган чизиқларга параллел нурларни ордината ўқи билан кесишгунча чиқазайлик. Ҳосил бўлган кесмаларни m_e масштабида $V = V(t)$ координата текислигининг ординаталарига қўйиб $\dot{V}_c = V_c(t)$ графигини ҳосил қўлдамиз. Худди шу тарзда тезланишлар графиги $a_c = a_c(t)$ курилади. Бунда шуни ҳисобга олиш керакки,

$$V_c = \frac{dS_{ci}}{dt} = \frac{\mu_e}{\mu_t} \operatorname{tg} \alpha_i = \frac{\mu_e}{\mu_t (OK)} \cdot (OK) \operatorname{tg} \alpha_i = \frac{\mu_e}{\mu_t \cdot (OK)}$$

(1-1'; 2-2' ; 3-3' ва ҳ.к.).

Худди шундай

$$a_{ci} = \frac{\mu_e}{\mu_t \cdot (OK)} \cdot (1-1'; 2-2' ; 3-3' \text{ ва ҳ.к.}).$$

$S_2 = S_2(t)$ графиги эмас, балки $S_c = S_c(\varphi)$ берилган ҳолда

$$V_{ci} = \frac{dS_{ci}}{dt} = \frac{dS_{ci}}{d\varphi} \cdot \frac{d\varphi}{dt} = (1) \frac{dS_{ci}}{d\varphi} = \frac{\omega' \mu_e}{\mu_\varphi \cdot (OK)} \cdot (OK) \operatorname{tg} \alpha_i$$

a_{ci} қийматларини топиш учун ҳам худди шундай қилиш керак.

5. МЕХАНИЗМЛАР ДИНАМИКАСИ

Кинематик таҳлил масалалари кўрилганда, механизмлар ҳаракатини текшириш фақат уларнинг тузилиши (структураси) ва бўғинларининг геометрик муносабатларини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади. Бунда ҳаракатни қўзғатувчи ва ҳаракатта таъсир қўлувчи кучлар ўрганилмайди.

Механизмларнинг динамик таҳлили икки масалани куриб чиқади:

1. Механизмларнинг кучлар таъсири бўйича таҳлили, яъни ҳаракат давомида юзага келадиган юкланишларни камайтириш мақсадида механизм бўғинлари ва элементларига кучларнинг (ташқи бўғинлар оғирлиги, ишқаланиш, инерция ва ҳ.к.) таъсирини ўрганиш.

2. Механизмлар динамикаси, яъни механизмнинг кучлар таъсиридаги ҳаракат режимларини ўрганиш ва механизмлар ҳаракатининг берилган режимларини таъминловчи усулларни аниқлаш.

Биринчи масала механизм бўғинларига ташқи кучларни ҳамда кинематик жуфтларда юзага келадиган реакцияларни аниқлаш учун хизмат қиласди. Бу мақсадлар учун ҳам назарий, ҳам экспериментал усуллар қўлланилади.

Иккинчи масала берилган ҳаракатни ҳосил қилиш учун керак бўладиган энергиянинг умумий миқдорини аниқлаш ва бу энергиянинг тақсимланиш қонунларини ўрганиш учун хизмат қиласди. Бу ерда яна ФИК(фойдали ишкоэффициенти)ни баҳолаш ҳам бажарилади.

5.1. Механизмларни кучлар таъсири бўйича ҳисоблаш масалалари

Кучларни аниқлаш масаласи механизмларнинг бაъзи бир деталларини мустаҳкамлик бўйича ва кинематик жуфтларнинг ишқаланувчи деталларини ёйилиши бўйича ҳисоблаш учун керак бўлади. Механизмларнинг турли бўғинларига таъсир қилувчи кучларини билиб, конструктор (лойиҳачи) бўғинларнинг энг рационал ўлчамларини танлаши, деталларнинг етарли мустаҳкамлиги учун зарур бўлган шаклларни аниқлаш, кинематик жуфтларда моялашни таъминлаши ва ҳ.к. бажариши мумкин.

Ҳам статик, ҳам динамик юкланишлар ҳисобга олиниб бажариладиган ҳисоблар динамик ҳисоблар деб номланади.

Механизмнинг турли бўғинларига таъсир қилувчи кучларни аниқлаш учун механизмга қўйилган ташқи кучлар маълум бўлиши керак.

Ҳаракатнинг берилган қонунлари бўйича керакли ҳисобий юкланишларни ва ташки кучларни аниқлашни кўзда тутган куч бўйича ҳисоб турли усуслар билан бажарилиши мумкин. Қаттиқ жисмларнинг оддий мувозанат тенгламалари (Даламбер мувозанат тенгламалари динамикаси)дан фойдаланиш усули энг кўп тарқалган. Бунинг учун тезланувчан жисмга қарши бўлган инерция кучини тезланувчи жисмнинг ўзига кўчирилади.

Бу принцип (тамойил) куйидагида таърифланади: агар механизм бўғинларига таъсир қилувчи барча кучларга инерция кучлари қўшилса, бу кучларнинг ҳаммаси таъсиридаги бўғинни шартли равишда мувозанатда турган деб қараш мумкин. Ҳосил қилинган тизим учун мувозанат тенгламаларини тузиб ва уларни ечиб механизм бўғинларига таъсир қилувчи ва унинг ҳаракати давомида ҳосил бўладиган кучларни аниқлаймиз. Бу усул инерция кучлари ҳисобга олинмайдиган статик ҳисобдан фарқли равишда кинетостатик ҳисоб деб аталади.

5.1.1. Механизм бўғинларига таъсир қилувчи кучлар

Механизмнинг ишлаши пайтида унинг бўғинларига ташки: ҳаракатлантирувчи, қаршилик ва оғирлик ҳамда реакция натижасида юзага келадиган ишқаланиш кучлари таъсир қиласи. Ишқаланиш кучлари механизмда ички, алоҳида олингандан эса ташки кучлар ҳисобланади.

Механизмда ҳаракатлантирувчи кучлар деб, етакловчи бўғин ҳаракатини тезлаштирувчи, яъни элементар иши мусбат бўлган кучларга айтамиз.

Технологик қаршилик кучи деб, етакланувчи бўғинга кўйилган ва машина уни енгиши лозим бўлган кучга айтилади. Технологик қаршилик кучининг иши манфийдир, яъни у нуқта тезлигига қарама-қарши йўналган ёки ўтмас бурчак ҳосил қиласи. Агар етакланувчи бўғин айланма ҳаракат қиласа, технологик қаршилик кучининг моменти ва етакланувчи бўғин бурчак тезлиги ўзаро қарама-қарши ишорага эга бўлади.

Бўғинларнинг оғирлик кучлари уларнинг массалари марказига кўйилган бўлади.

Оғирлик кучларининг механизм ҳаракатининг бир циклида бажарган иши нолга teng, лекин унинг цикл ичидаги иши нолдан фарқ қиласи.

Механик ёки қүшимча қаршиликлар машиналарда асосан кинематик жуфтлар элементларининг нисбий ҳаралатидан юзага келувчи қаршилик кучлари, яъни ишқаланинг кучлар тарзида учрайди. Ишқаланиш кучлари манфий иш бажарадилар.

Инерция кучлари механизмлар бўғинларининг хотекис ҳаракати натижасида ҳосил бўлади.

Механизмнинг тўлиқ ҳолда мувозанати текширилганда боғланиш реакцияларини ички кучлар сифатида, яъни ўзаро мувозанатланувчи кучлар сифатида ҳисоблаш керак.

Кинематик жуфтлардаги тўлиқ реакцияларни нормал ва уринма ташкил этувчиларга ажратиш мумкин. Кейингилари бажарган иши механик қаршиликларни енгиз учун сарфланадиган энёргия (кувват)ни белгиловчи ишқаланиш кучларидир. Нормал ташкил этувчиларнинг бажарган иши нолга teng бўлади.

5.1.2. Бўғинларининг инерция кучларини аниқлаш

Маълумки, текисликка параллел ҳаракат қилувчи ва ҳаракат текислигига параллел бўлган симметрия текислигига эга бўғиннинг ҳамма инерция кучлари умумий ҳолда бўғиннинг массалари марказига қўйилган инерция кучи P_H ва моменти M_H бўлган кучлар жуфтлигига келтирилиши мумкин, бунда

$$\bar{P}_H = -ma_s, \quad (H)$$

$$M_H = -I_s \varepsilon, \quad (H.m),$$

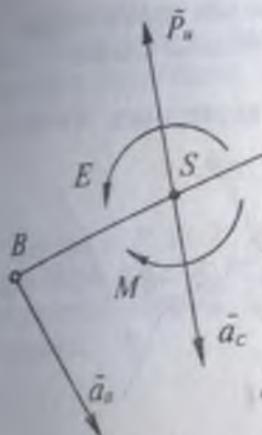
бу ерда m — бўғин массаси, кг;

a_s — массалар маркази S нинг тўлиқ тезланиши;

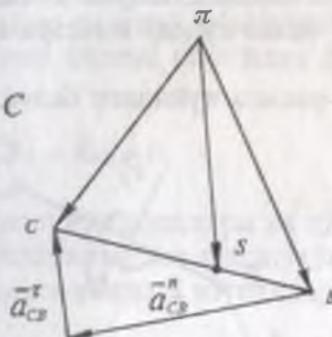
I_s — бўғиннинг массалар марказидан ўтувчи ва ҳаракат текислигига перпендикуляр бўлган ўққа нисбатан инерция моменти, кг.м²;

ε — бўғиннинг бурчак тезланиши, c^2

π^s ва S нуқталарининг тезланиши маълум бўлган BC бўғин берилган бўлсин S (5.1-расм). Тезланишлар режасида бу тезланишлар μ_a масштабдаги π^s ва π^s векторлар S (5.2-расм) билан белгиланган v ва c нуқталарни бирлаштириб, S нуқтани режада топамиз ва уни кутуб билан бирлаштирамиз. Ҳосил бўлган π^s векторларининг кесма-

5.1-расм

5.2-расм

си массалар марказининг μ_a масштабдаги тезланишини тасвирлайди, яъни

$$a_s = \mu_a (\pi s).$$

Инерция кучи P_u тўла тезланиш вектори a_s га тескари йўналган, қиймати эса

$$P_u = m a_s.$$

Тезланишлар режасида уринма тезланиш a_{CB}^r ни аниқлаб, бурчак тезланиш қийматини ҳисоблаймиз:

$$a_{CB}^r = \bar{\mu}_a (\pi s)$$

$$(\varepsilon) = \frac{a_{CB}^r}{l_{CB}}.$$

Бўғиннинг инерция моменти I_s унинг массаси m ва инерция радиуси ρ га боғлиқ

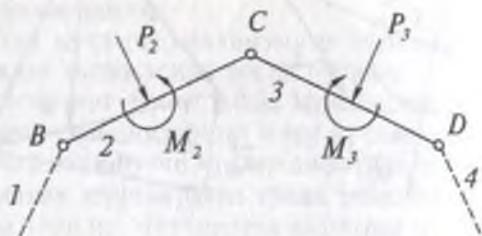
$$I_s = m \rho^2.$$

Инерция кучлари жуфтлигининг моменти M_u бурчак тезланиш йўналишига тескари йўналган ва тенг

$$M_u = - I_s \cdot \varepsilon.$$

5.1.3. Механизмларни күчлар режасини қуриш усули
билин күчлар таъсири буйича таҳлил қилиш

5.3-расмга қуидаги белгиларни киритамиз:

5.3-расм

1,2,3,4 — механизм бўғинлари;

BCD — 2-синф, биринчи тур тузувчи групҳ;

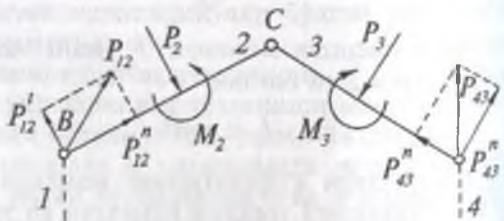
R_{k_1} — 1-бўғинга k бўғин томонидан таъсир қилувчи
куч;

M_2, M_3 — күчларнинг айлантирувчи моментлари;

M_k — күчлар жуфтлигининг k бўғинга таъсир қилувчи
моменти;

$M_k(P_k)$ — P_k кучнинг A нуқтага нисбатан моменти.

Масала юқоридаги моментлар M_2, M_3 ва ташки күчлар P_2, P_3 таъсирида жойлашган 2-синф биринчи тур тузувчи групҳнинг кинематик жуфтларидаги реакцияларни аниқлашдан иборатdir. Масалани ечиш учун күчларнинг режаларини қуриш усулидан фойдаланамиз. Номаълум реакциялар R_{12} ва P_{43} мос равишда B ва D нуқталарида ҳосил бўлади (5.4-расм).

5.4-расм

Күрилаётган гурухнинг мувозанат тенгламасини тузамиз, бунинг учун гурухга таъсир қилувчи кучларнинг векторлари йиғиндиси нолга тенг бўлиш шартидан фойдаланамиз:

$$\bar{R}_{12} + \bar{P}_2 + \bar{P}_3 + \bar{R}_{43} = 0.$$

Бу ерда P_2 ва P_3 кучларнинг йўналишлари ва қийматлари берилган. R_{12} ва R_{43} кучларнинг эса фақат қўйилиш нуқталари маълум. Бу кучларни ташкил этувчиларга ажратамиз:

$$\bar{R}_{12} = \bar{R}_{12}^r + \bar{R}_{12}^t$$

$$\bar{R}_{43} = \bar{R}_{43}^r + \bar{R}_{43}^t.$$

Уримма ташкил этувчилар ва R_{12}^r ва R_{43}^r ни топиш учун ҳар бир бўғиннинг алоҳида мувозанатини текширамиз. Аввал 2-бўғин таъсир қилувчи ҳамма кучларнинг С нуқтага нисбатан моментлари тенгламасини тузамиз:

$$M_c(P_2) + M_c(R_{12}^r) + M = 0 \quad (1)$$

R_{12}^r кучнинг таъсир чизиги BC га перпендикуляр, лекин йўналиши номаълум. Уни аввал ихтиёрий қабул қиласиз, ҳисоблаш натижасида қиймати манфий чиқса, ҳақиқий йўналиши қабул қилинганга тескари бўлади. 5.4-расмда кўриниб турибдики,

$$M_c(R_{12}^r) = 0; \quad M_c(R_{32}) = 0$$

$M_c(R_{12}^r) = R_{12}^r \cdot l_{BC}$ эканлигини назарга олиб (1) тенгламани кўйидаги кўринишга келтирамиз:

$$M_c(R_{12}^r) + R_{12}^r \cdot l_{BC} + M_2 = 0.$$

Бу ердан

$$R_{12}^r = - \left[\frac{M_c(P_2)}{l_{BC}} + \frac{M_2}{l_{BC}} \right].$$

Худди шу тарзда, $M_c(R_{43}^n) = 0$; $M_c(R_{23}) = 0$; эканлиги-ни эътиборга олиб, 3-бўгин мувозанат шартларидан ке-либ чиққан ҳолда қуйидаги куринишдаги моментлар тенг-ламасини ҳосил қиласиз;

$$M_c(P_3) + M_c(P_{43}^t) + M_3 = 0. \quad (2)$$

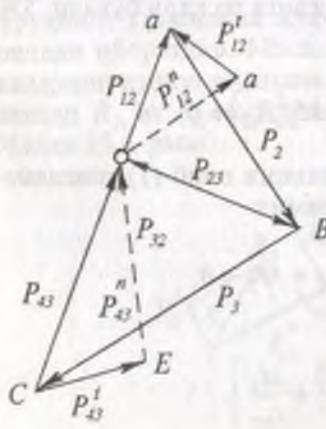
$M_c(R_{43}^t) = R_{43}^t \cdot l_{CD}$ эканлигини назарда тутиб, (2) дан оламиз:

$$R_{43}^t = - \left[\frac{M_c(P_3)}{l_{CD}} + \frac{M_3}{l_{CD}} \right].$$

Унда R_{12}^t ва R_{43}^t ҳисобланган қийматларини эътиборга олинса, 2-синф 1-тур икки қулоқли (поворотная) гурӯх-нинг мувозанат тенгламаси қуйидаги куринишга келади:

$$\bar{R}_{12}^t + \bar{R}_{43}^t + \bar{P}_2 + \bar{P}_3 + \bar{R}_{43}^n + \bar{R}_{43}^r = 0. \quad (3)$$

Бу ерда йўналишлари мос равища BC ва DC бўғин-ларнинг ўқларига тўғри келувчи R_{12}^t ва R_{43}^t кучларнинг қийматларигина номаътумдир. Бу қийматларни аниқлаш учун тенгламага мос равища кучлар режасини (5.5-расм) қўшамиз.

5.5-расм

Буңинг учун ихтиёрий олин-ган a нуқтадан μ_p масштабда куч P_2 векторни, сунгра унинг охирги учидан P_3 куч вектори-ни жойлаштирамиз. (Айтиш ке-ракки, кучларни қўйиш тарти-би бошқача ҳам булиши мум-кин, яъни олдин P_3 , сунгра P_2 . Бунда охирги олинадиган натижа ўзгармай қолади). Ун-дан кейин худди шу масштаб-да юқорида ҳисобланган P_{12}^t ва P_{43}^t куч векторларини қўймиз. (Бу ерда энди натижа R_{43}^t тартибига боғлик, яъни $R_{43}^t P_3$

охиридан, $\bar{R}_{12}$ эса режани бекитиши керак). Сүнгра d ва c нүкталаридан DC ва BC бүғинларига параллел чизиклар ўтказамиз. Бу чизикларниң кесишиган нүктаси $\bar{R}_{12}$ куч вектори бошланиши ва $\bar{R}_{43}$ куч вектори охирини, ef ва ea эса мос равиша $\bar{R}_{43}$ ва $\bar{R}_{12}$ векторларни курсатади.

R_{12} реакция кучини аниқлаш учун 2-бүғиннинг қуйидаги мувозанат тенгламасини тузиш етарли:

$$\bar{R}_{12} + \bar{P}_2 + \bar{R}_{32} = 0$$

Кучлар режасида $\bar{R}_{32}$ қиймати ef кесмага тенг. Худди шундай натижани 3-бүғиннинг қуйидаги мувозанат тенгламаси беради:

$$\bar{R}_{43} + \bar{P}_3 + \bar{R}_{23} = 0$$

Чунки

$$\bar{R}_{32} = -\bar{R}_{23}$$

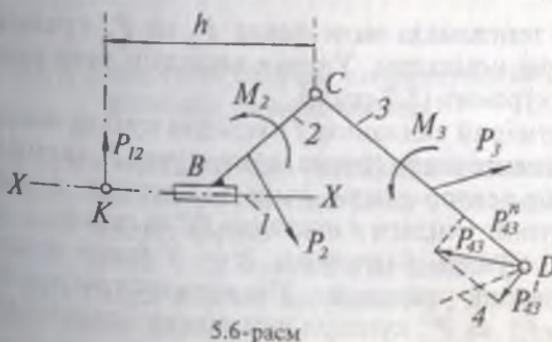
Энди таркибида илгариланма кинематик жуфт бўлган гурӯҳлардаги реакция кучларини кўрайлик. 5.6-расмда икки қулоқли (поводокли) 2-синф II турдаги гурӯҳ кинематик схемаси келтирилган.

Белгилар киритамиз:

P_2, P_3 — ташқи кучлар;

M_2, M_3 — кучларниң ташқи моментлари;

$X-X$ — илгариланма жуфт бўғинларининг ҳаракатланиш ўқи.

Гуруҳга таъсир қилувчи барча кучларнинг вектор тенгламаларини тузамиш:

$$\bar{R}_{12} + \bar{P}_2 + \bar{P}_3 + \bar{R}_{43} = 0 \quad (4)$$

P_{12} реакция йўналиши маълум, у $X-X$ ўқига перпендикуляр бўлади. P_{43} реакциянинг эса фақат қўйилиш нуқтаси маълум. P_{43} ни ташкил этувчиларга ажратамиш:

$$\bar{R}_{43} = \bar{P}_{43} + R_{43}^t$$

P_{43}^t қийматини ҳисоблаш учун 3 бўғинга таъсир қилувчи кучларнинг с нуқтага нисбатан моментлари тенгламасини тузамиш:

$$\begin{aligned} M_c(\bar{P}_3) + M_c(P_{43}^t) + M_3 &= 0 \\ M_c(P_{43}^t) &= P_{43}^t l_{DC}; \quad M_c(P_{23}) = 0; \quad M_c(P_{43}^n) = 0 \end{aligned} \quad (5)$$

бўлгани учун (5) дан оламиш:

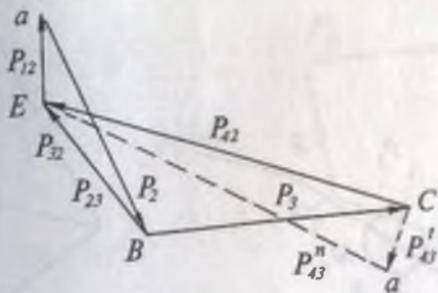
$$P_{43}^t = -\frac{1}{l_{DC}} [M_c(\bar{P}_3) + M_3]$$

Топилган қийматларни (4) тенгламага қўйсак:

$$\bar{R}_{12} + \bar{P}_2 + \bar{P}_3 + \bar{R}_{43} + \bar{R}_{43}^t = 0$$

Бу тенгламада энди фақат P_{12} ва P_{43} кучларнинг қийматлари номаълум. Уларни аниқлаш учун кучлар режасини кўрамиз (5.7-расм).

Ихтиёрий танланган f нуқтадан кучлар масштаби μ_p , P_2 куч векторини қўямиз, сўнгра унга P_3 векторини қўямиз. Бу вектор охири, яъни C нуқтадан π жойлашишимиз, унинг учидаги d нуқтадан DC га паралел чизик ўтказамиш. Сўнгра f нуқтадан $X-X$ ўқига перпендикулер тўғри чизик чиқарамиз. Икки чизикнинг кесишиш нуқтаси eP_{43}^n ва P_{12} кучлари қийматини белгилайди. P_{43}^n тўлаш

5.7-расм

реакция эса μ_p масштабда ес кесма $P_{23} = -P_{32}$ реакция эса ав кесма билан аниқданади.

Энди P_{12} кучнинг $X - X$ ўқида қўйилиш нуқтаси K ни аниқлаш керак. Бунинг учун 2-бўғинга таъсир қилувчи кучларнинг моментлари тенгламасини тузамиз:

$$M_c(P_2) + M_c(P_{12}) + M_2 = 0 \\ M_c(P_{32}) = 0; M_c(P_{12}) = h \cdot P_{12}$$

бўлгани учун

$$h = -\frac{1}{P_{12}} [M_c(P_2) + M_2].$$

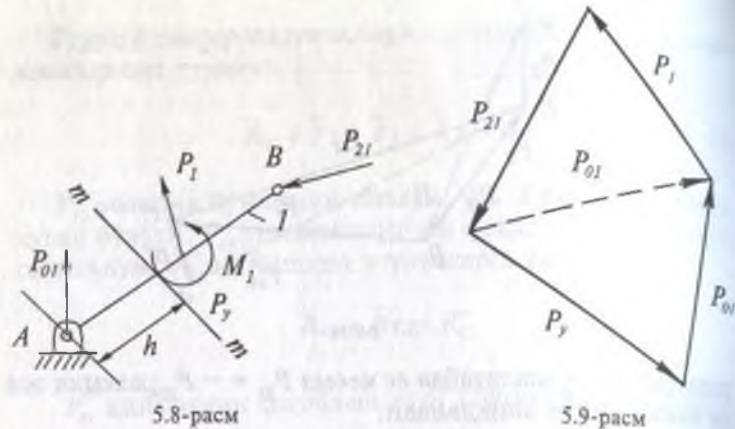
K нуқта шартли равишда ползун ташқарисида етгандай тасвирланган бўлса ҳам, аслида у 1- ва 2-бўғинларнинг уриниш соҳасида жойланган.

5.1.4. Етакловчи бўғинни кинетостатик ҳисоблаш (мувозанатлаш)

1. Агар бўғин ташки кучлар таъсирида мувозанат ҳолатида бўлмаса, унга мувозанатловчи куч ёки мувозанатловчи момент қўйиш керак.

Етакловчи бўғин 1 (5.8-расм) қўзғалмас бўғин билан айланма жуфтликка кирсин ва унга P_{12} , P_1 кучлари ва момент M_1 таъсир қилсин.

6 — F. Зокироев

5.8-расм

5.9-расм

Мувозанатловчи күч P_y таъсир чизиги $m - m$ бўлсин. А нуқтага нисбатан моментлар тенгламасини тузайлик:

$$\begin{aligned} M_A(P_y) + M_A(P_1) + M_A(P_{21}) + M_1 &= 0 \\ M_A(P_{21}) &= 0; \quad M_A(P_y) = P_y h \end{aligned} \quad (6)$$

бўлгани учун ҳосил қиласиз:

$$P_y = -\frac{1}{h} [M_A(P_1) + M_A(P_{21}) + M_1]$$

Ундан кейин $-P_{01}$ реакцияни аниқлаш учун қийидаги векторлар тенгламасини тузамиз:

$$\bar{P}_y + \bar{P}_1 + \bar{P}_{12} + \bar{P}_{01} = 0 \quad (7)$$

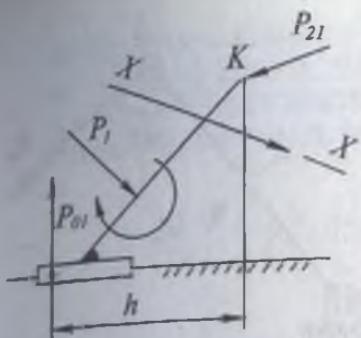
Кучлар режаси (5.9-расм) асосида P_{01} қиймати ва йўналишини аниқлаймиз.

Агар мувозанатлаш учун күч эмас момент қўйилса, унда (6) тенгламадан бевосита олиш мумкин:

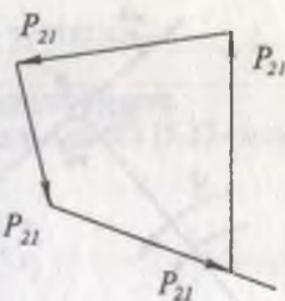
$$M_y = -[M_A(P_1) + M_A(P_{21}) + M_1].$$

P_{01} реакция кучининг қиймати бу ҳолда қийидаги вектор тенгламадан топилади:

$$\bar{P}_1 + \bar{P}_{12} + \bar{P}_{01} = 0$$

5.10-расм

5.11-расм

P_{01} ни аниқлаш учун күчлар режаси 5.11-расмда берилганд.

2. Етакловчи бүгин құзғалмас бүгин билан айланма эмас, балки ішгарыланма жуфтликка кирса (5.10-расм) P_{01} йұналиши олдиндан маълум. Үнда күчлар мувозанатининг (7) вектор тенгламасидаги P_{01} ва P йұналишлари ҳам маълум булади. Уларнинг қийматтарини аниқлаш учун күчлар режасини қурамиз (5.11-расм).

P_{01} күчининг қыйилиш нүктаси N ҳолати K нүктага нисбатан моментлар тенгламаси орқали топилади:

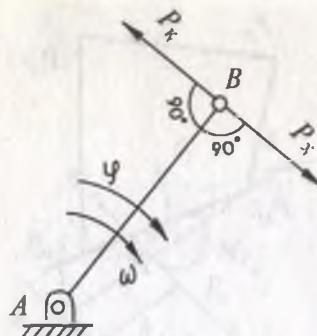
$$M_k(P_y) + M_k(P_y) + M_k(P_{01}) + M_1 = 0$$

Бу ерда $M_k(P_{01}) = P_{01}h$ бўлгани учун

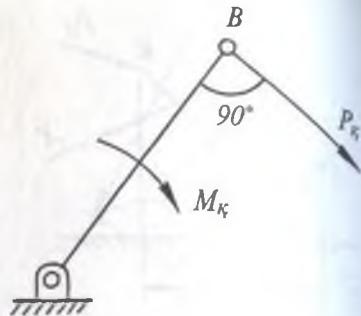
$$h = -\frac{1}{P_{01}} [M_k(P_1) + M_k(P_y) + M_1].$$

5.1.5. Күчлар ва моментларни келтириш

Күчлар ва моментлар таъсирида бўлган механизмларни текширишда ҳамма күчларни битта бўғинга, айниқса етакловчига келтириш қулай булади. Бунда ҳамма күчлар ҳосил қиласидиган қувват ёки иш микдори алмаштирувчи күчлардан олинадиган қувват ёки ишга тенг булиши шарт. Бундай алмаштирувчи күчлар келтирилган күчлар деб аталади. Механизмнинг келтирилган күчлар қўйилган

5.12-расм

5.13-расм

бүгини келтириш бүгини, күчлар қўйилган нуқта эса келтириш нуқтаси дейилади.

5.12-расмда кўрсатилгандаи, етакловчи бўғинга ҳам ҳаракатлантирувчи P_x күч, ҳам қаршилик P_y күчларини келтириш мумкин. Бунда P_x күч ҳамма ҳаракатлантирувчи күчлар бажарган ишига тенг ишни, P_y күч эса ҳамма қаршилик күчлари ишига тенг ишни ҳосил қилиши керак.

Бунда

$$N_K = \sum_1^K N_i,$$

бу ерда N_K — келтирилган күч ёки келтирилган момент ҳосил қилган қувват; N_i — i -бўғинга қўйилган күчлар ва моментлар ҳосил қилган қувват.

$$N_K = P_K V_e = M_K \cdot \omega$$

(5.12-расм) бўлгани учун

$$P_K = \frac{\sum_1^K N_i}{V_B}; \quad M_K = \frac{\sum_1^K N_i}{\omega};$$

Ундан ташқари

$$\sum_1^K N_i = \sum_1^K P_i V_i \cos \alpha_i + \sum_1^K M_i \cdot \omega_i$$

бу ерда P_i, M_i — i -бўғинга қўйилган күч ва момент,

$V - V_B$ — нинг қўйилиш нуқтаси тезлиги;
 ω_i — i бўғин бурчак тезлиги;
 P_i ва V_i йўналишлари орасидаги бурчак.
 Охирги кўринишда қўйидагиларни оламиз (5.13-расм):

$$P_K = \sum_1^K P_i \frac{V_i \cos \alpha_i}{V_B} + \sum_1^K M_i \frac{\omega_i}{V_B}$$

$$M_K = \sum_1^K P_i \frac{V_i \cos \alpha_i}{\omega_1} + \frac{\sum_1^K M_i \omega_i}{\omega_1}$$

5.1.6. Жуковский пишанги (ричаги)

Мумкин бўлган силжишлар тамоили (принципи)га кўра, агар қандайдир меканик тизимга кучлар таъсир қилаётган бўлса, уларга шартли инерция кучларини қўшиб ва бутун тизимга унинг текширилаётган ҳолати учун мумкин бўлган силжишлар бериб, йифиндиси нолга тенг бўлувчи элементар ишлар қаторини оламиз, яъни

$$\sum_1^n P_i \delta_{ji} = 0 \quad (8)$$

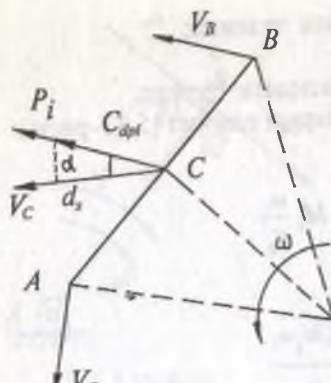
бу ерда P_i — таркибида инерция кучлари ҳам бўлган кучлар; δ_{ji} — мумкин бўлган силжишларнинг текширилаётган моментда P_j йўналишига проекцияси.

Механизм мажбуран ҳаракатлантирилувчи занжир бўлгани учун мумкин бўлган силжишлар ҳақиқий бўлади, яъни

$$\sum_1^n P_i dP_i = 0 \quad (9)$$

бу ерда dP_i — ҳақиқий силжишларнинг қўйилган кучлар йўналишларига проекциялари.

AB бўғинга C нуқтасида P_i кучи таъсир қилсин (5.14-расм), бунда тезликлар v_A ва v_C маълум бўлсин. Унда C

5.14-расм

нуқтанинг ҳақиқий элементар сиљиши v_c йұналишга устмас тушади.

Бурилган тезлик режасини күрамиз (5.15-расм)

$$dA_i = P_i dP_i \quad (10)$$

ва ундан ташқары $dP_i = dS \cos \alpha$ бўлгани учун $dA_i = P_i \cdot dS \cos \alpha$

Бу ерда $dS = v_c dt$, унда $dA_i = P_i v_c \cos \alpha dt$.

Тезликлар режасидан

$$v_c = \mu_v (\bar{P}_c).$$

Шунинг учун

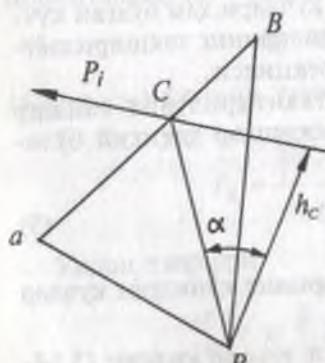
$$dA_i = P_i \cdot \mu_v (\bar{P}_c) \cos \alpha \cdot dt$$

Куриниб турибдики $(\bar{P}_c) \cos \alpha = h_i$, унда $dA_i = P_i \cdot h_i \cdot \mu_v \cdot dt = M_p(P_i) \mu_v dt$ (9) ва (10) асосида ёзиш мумкин

$$\mu_v dt \sum_1^n M_p(P_i) = 0$$

ёки

$$\sum_1^n M_p(P_i) = 0 \quad (11)$$

5.15-расм

(11) шуни билдирадики, агар вақтнинг берилган онда таъсир қилувчи ҳамма кучларни, жумладан, инерция кучларини, уларнинг миқдори ва йұналишини үзгартирмай бурилган тезлик режасининг бир хил номли нұкталы

рига күчирилса ва режанинг қутбига нисбатан ҳамма кучларнинг моментлари тенгламаси тузилса, тезликлар ретасига қутбга таянган ва ҳамма кучлар таъсирида мувозанатда бўлган пишанг (ричаг) сифатида қараш мумкин.

Жуковский усули (8) ва (9) тенгламаларнинг геометрик ифодасидир.

Агар механизм бўғинларига M_i моментли кучлар жуфтларни таъсир қиласа, унда

$$\sum_1^n M_p (P_i) + \sum_1^n M_i dL_i = 0$$

5.1.7. Келтирилган ва мувозанатловчи кучларни

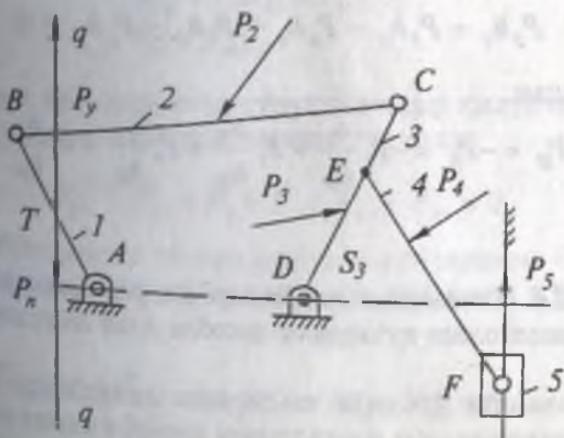
Жуковский усули билан аниқлаш

Юқоридагилардан маълумки, мувозанатловчи P_M ва келтирилган P_K кучлар ўзаро қарама-қарши йўналган

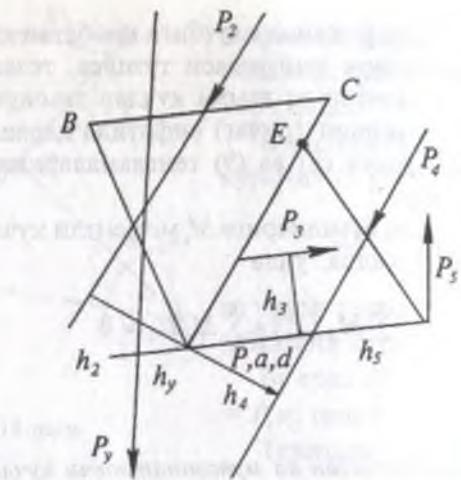
$$\bar{P}_M = -\bar{P}_K$$

унда

$$P_M dP_M = - \sum_1^n P_i dP_i$$

5.16-расм

5.17-расм

ёки

$$P_M dP_M = + \sum_1^n P_i dP_i = 0$$

Жуковский усулини құллаганда

$$M_M (P_M) + \sum_1^n M_p (P_i) = 0 \quad (12)$$

Күчлар билан юқланған механизм берилған бүлсін (5.16-расм), унда 5.17-расмда (12) га асосан

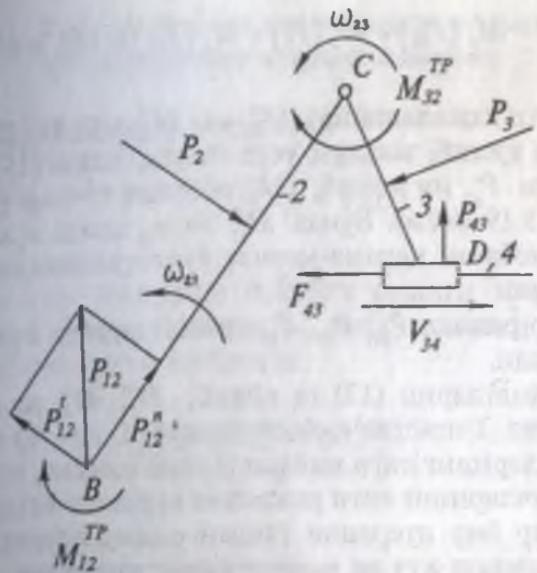
$$P_2 h_2 - P_3 h_3 - P_4 h_4 + P_5 h_5 - P_M h_M = 0$$

Бу ердан

$$P_M = -P_K = -P_2 \frac{h_2}{h_M} + P_3 \frac{h_3}{h_M} + P_4 \frac{h_4}{h_M} - P_5 \frac{h_5}{h_M}.$$

5.1.8. Кинематик жуфтлардаги реакцияларни ишқаланиш күчларини ҳисобга олиб аниқлаш

Ишқаланиш күчлари таъсирини аниқлашда кинематик жуфтлардаги ишқаланиш коэффициентлари f_p, f_d ва айланма жуфтлар цилиндрик элементларнан

5.18-расм

радиусларининг r_B , r_c қийматлари қабул қилинади (5.18-расм).

Кинематик жуфтликлардаги ишқаланиш туфайли қыйидаги ишқаланиш моментлари ва кучи пайдо бўлади:

$$\begin{aligned} M_{12}^4 &= P_{12} f_B r_B \\ M_{23}^4 &= -M_{32}^4 = P_{23} f_C r_C \\ F_{43} &= P_{43} f_D \end{aligned} \quad (13)$$

Уларни аниқлаш учун гурӯҳга таъсир қилувчи кучларнинг мувозанат тенгламаларини тузамиз:

$$P_{12}^r + \bar{P}_{12}^r + \bar{P}_1 + \bar{P}_3 + \bar{P}_{43} + \bar{P}_{43}^r = 0 \quad (14)$$

2- ва 3-бўғинларга таъсир қилувчи кучларнинг С нуқтага нисбатан моментлари тенгламаси қўйидаги кўринишда ёзилади:

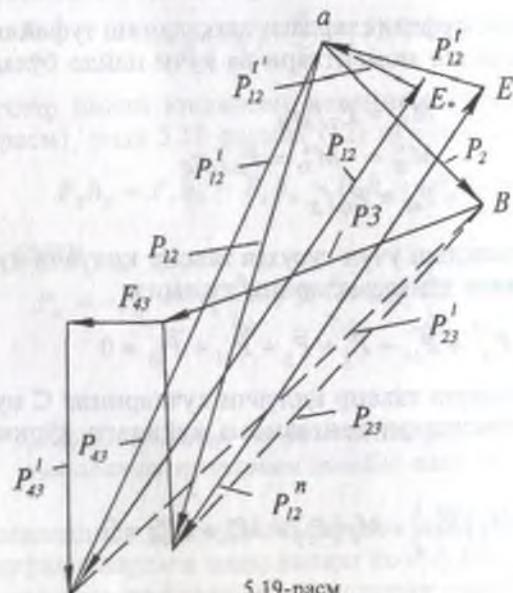
$$M_c(\bar{P}_{12}^r) + M_c(P_2) + M_3^r + M_{32}^r = 0 \quad (15)$$

$$M_c(P_{43}) + M_c(P_3) + M_c(F_{43}) + M_{23}^n = 0 \quad (16)$$

Биринчи яқынлашишда $M_{12}^n = 0$; $M_{32}^n = 0$; $M_c(F_3); F_{43} = 0$ деб фараз қилиб, маълум усул билан, яни (15)дан P_{43}^t , (16)дан эса P_{43} ни топиб, (14) асосида кучлар режасини қурамиз (5.19-расм). Бунда M_{12}^n ва w_{12} ҳамда θ_3 ва F_3 бирбирига нисбатан қарама-қарши йўналганлигини ҳисобга олиш керак.

Кучлар режаси P_{12} , P_{23} , P_{43} қийматлари ва йўналишларини беради.

Бу қийматларни (13) га қўйиб, M_{12}^n , M_{23}^n ва F_{43} ларни аниқлаймиз. Топилган қийматларни (15) ва (16) га қўймиз ва P_{12}^t , P_{43}^t ларнинг янги қийматларини оламиз, сўнгра (14) асосида кучларнинг янги режасини қурамиз. Бундай яқынлашиш ҳар бир итерация ўзидан олдингиларига нисбатан ишқаланиш куч ва моментининг кичикроқ ўсишини берггунигача давом эттирилади.

5.19-расм

5.1.9. Механизмнің келтирилган массасы ва келтирилган инерция моменті

Механизм кинетик энергияси

$$T = \frac{I}{2} \sum_i^s \left(m_i v_{S_i}^2 + I_i \omega_i^2 \right).$$

Бу ифоданы келтириш нүктаси тезлиги v ва келтириш бүгіни бурчак тезлиги ω , квадратларига алоқида алоқида күпайтырсак ва бұлсак:

$$T = \frac{v_B^2}{2} \sum_I^n \left(\frac{m_i v_{S_i}^2}{v_B^2} + \frac{I_i \omega_i^2}{v_B^2} \right)$$

екі

$$T = \frac{\omega_I^2}{2} \sum_I^n \left(\frac{m_i v_{S_i}^2}{\omega_I^2} + \frac{I_i \omega_i^2}{\omega_I^2} \right).$$

Үнда келтирилган масса m_k ва келтирилган инерция моменті I_k мос ҳолда тенг бўлади:

$$m_K = \sum_I^n \left(\frac{m_i v_{S_i}^2}{v_B^2} + \frac{I_i \omega_i^2}{v_B^2} \right)$$

$$I_K = \sum_I^n \left(\frac{m_i v_{S_i}^2}{\omega_I^2} + \frac{I_i \omega_i^2}{\omega_I^2} \right)$$

$$v_{Si} = \mu_v \left(\bar{P}_{Si} \right); \omega_I = \mu_v \frac{\left(\bar{P}_B \right)}{I_{AB}}; \omega_n = \mu_v \frac{\left(l_n \right)}{l_{LN}}$$

Эканлигидан фойдаланиб

$$m_K = m_I \left(\frac{P_{SI}}{P_B} \right) + \frac{I_1}{I_{AB}^2} \left(\frac{a\sigma}{P_B} \right)^2 + \dots + m_n \left(\frac{\bar{P}_{SI}}{P_B} \right)^2 + \frac{I_K}{I_{LN}^2} \left(\frac{l_n}{P_B} \right)^2$$

$$I_K = m_I l_{AB}^2 \left(\frac{P_{SI}}{P_\theta} \right)^2 + I_i \frac{l_{AB}^2}{l_{AB}^2} \left(\frac{\alpha s}{P_\theta} \right) + \dots$$

$$\dots + m_n l_{AB}^2 \left(\frac{\bar{P}_{S_n}}{P_\theta} \right)^2 + I_n \frac{l_{AB}^2}{l_{NK}^2} \left(\frac{\bar{l}_n}{P_\theta} \right)^2.$$

5.2 Механизмларда ишқаланиш

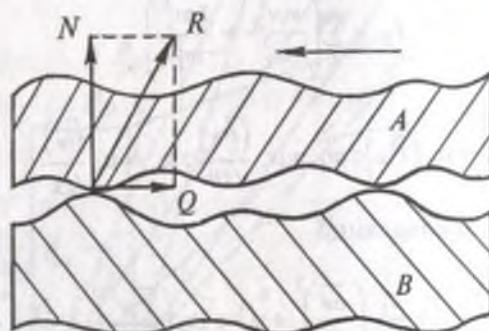
5.2.1 Ишқаланиш турлари

Ишқаланиш икки асосий турга бўлинади: жисмлар мойланмаган сиртларининг ўзаро қуруқ ишқаланиши ва сиртлар орасида мой қатлами бўлгандаги суюқ ишқаланиш.

5.20-расмда бир-бирига нисбатан ҳаракат қилувчи *A* ва *B* жисмлар орасида қуруқ ишқаланиш тасвирланган.

Агар тегишиш нуқталарида элементар тегишиш юзачаларига нормал бўйича йўналган таянч реакциялари *R* ни қўйсак ва уларни ташкил этувчиларга ажратсак, у ҳолда нормал ташкил этувчилар *N* нормал юкланишлар билан мувозанатлашади, уринма ташкил этувчилари *O* эса *A* ва *B* ларнинг нисбий ҳаракатига қаршилик кучини ҳосил қиласдилар. Бу куч ишқаланиш кучи деб аталади.

Суюқ ишқаланишда *A* ва *B* жисмларнинг сиртлари бевосита бир-бирига таъсир кўрсатмайди. Шунинг учун ишқаланиш турлини тасвирланадиган расмда сиртларни симметрически ташкилга кўсарди.

5.20-расм

қаланиш күчлари мой қатламларининг силжишга қарши-
лигидан иборат бўлади.

Ўзининг табиатига кўра қуруқ ва суюқ ишқаланиш
ҳодисалари турлича бўлади. Кўпгина ҳолларда суюқ иш-
қаланиш ярим суюқ, баъзи ҳолларда эса ярим қуруқ иш-
қаланишга ўтиб кетиши мумкин.

Нисбий ҳаракат турлари бўйича думаланиш ишқала-
ниши ва сирпаниш ишқаланиши фарқ қилинади.

5.2.2. Мойланмаган жисмлардаги сирпаниш ишқаланиши

G оғирликдаги жисм қиялик бурчаги a бўлган қия те-
кисликда жойлашган бўлсин (5.21-расм). Расмда кўри-
ниб турибдики, нормал куч N ва ишқаланиш кучи F_o мос
ҳолда тейл бўлади:

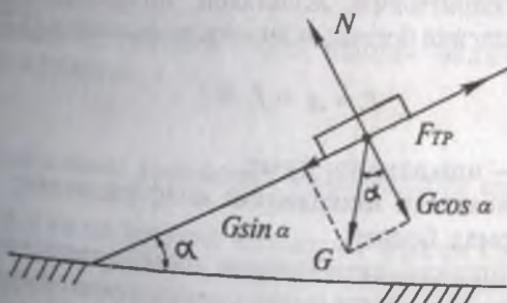
$$N = G \cos a$$

$$F_o = G \sin a$$

Бу ердан

$$\frac{F_o}{N} = \operatorname{tg} \alpha \quad (17)$$

Жисм тинч ҳолатда туриши учун a бурчаги қандайдир
бурчагидан ошмаслиги керак. Ушбу φ_o тинч ҳолатдаги
ишқаланиш бурчаги $\operatorname{tg} \varphi_o = f_o$ — тинч ҳолатдаги ишқала-
ниш коэффициенти деб аталади.

5.21-расм

(17) га мувофиқ

$$F_c \leq f_c N \quad (18)$$

(18) тенглама шуни күрсатадыки, $G \sin \alpha$ қыймати $f_c N$ га тенглашганда ҳаракат бошланиши мүмкін. Үндан ташқары шуни күзда туғиши керакки, бундай миқдордаги күч жисмени факат тинч ҳолатдан чықазып учун етпеси бўлади.

Нисбий ҳаракатда модули бўйича тинч ҳолат ишқаланишидан кичик ва ундан фарқли үларж иш бажарувчи ҳаракат ишқаланиш (кинетик ишқаланиш) юзага келади. Леонардо да Винчи, Л.Эйлер, Кулон, Амонтон ишқаланиш масалалари билан шуғулланганлар Кулон томонидан XVII асрларда ёк қўйидаги тамойиллар ишлаб чиқилиган эди:

1. Сирпаниш ишқаланиш кучи нормал босимга пропорционал бўлади.

2. Ишқаланиш ишқаланувчи сиртлар материали ва ҳолатига боғлиқ бўлади.

3. Ишқаланиш ишқаланувчи жисмлар нисбий тезлиги қийматига деярли боғлиқ бўлмайди.

4. Ишқаланиш ишқаланувчи жисмларнинг тегишиш сиртлари катталигига боғлиқ бўлмайди.

5. Тинч ҳолатдаги ишқаланиш ҳаракатдаги ишқаланишдан катта бўлади.

6. Ишқаланиш тегишувчи сиртларнинг бошланғич уриниши вақти ошиши билан купаяди.

Хозирги кунга келиб, табиийки, бўшамойилларга қўшимчалар киритилган. Жумладан, ишқаланиш кучи босимга қўйидагича боғлиқ эканлиги аниқланган (5.22-расм):

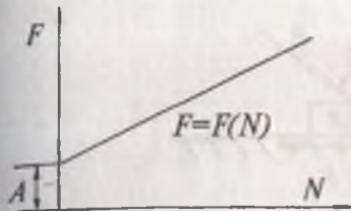
$$F = A + f_c N \quad (19)$$

бу ерда F — ишқаланиш кучи;

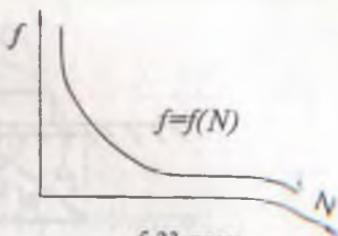
f_c — ҳаракатдаги ишқаланиш коэффициенти;

N — нормал босим;

A — тегишувчи сиртларнинг бошланғич илашишга (мойиллиги) қобилияти билан боғлиқ бўлган ўзгармас сон (19) дан олиш мүмкін:

5.22-расм

5.23-расм

$$f_e = \frac{F}{N} - \frac{A}{N},$$

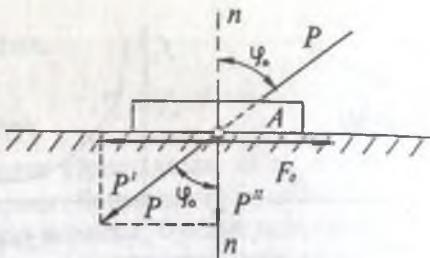
яньи ишқаланиш коэффициенти нормал босим билан f_e перболик боғланишга эга бўлади (5.23-расм).

Аниқликлар киритилгандан сўнг қуруқ ишқаланиш мойиллари қўйидагича ёзилади:

1. Тезлик ва юкланишларнинг фақат белгиланган апозонидагина ишқаланиш коэффициентини ўзгармас ишқаланиш кучларини нормал босимларга тўғри проционал деб ҳисоблаш мумкин.
2. Ишқаланиш кучлари ҳар доим нисбий тезликка қ ма-қарши йўналган.
3. Тинч ҳолатдаги ишқаланиш ҳаракат бошланиши кўп ҳолларда ҳаракатдаги ишқаланишдан бирмунча кета бўлади.
4. Тезлик ошиши билан ишқаланиш кучи кўп ҳолларда ўзгармас қиймат томон яқинлашиб, камайиб боради.
5. Солиштирма босим ошиши билан ишқаланиш кўп ҳолларда кўпаяди.
6. Бошлангич уриниш вақти ошиши билан ишқаланиш кучи кўпаяди.

5.2.3. Илгариланма кинематик жуфтликдаги ишқаланиш

Ползун A га натижавий қиймати P бўлган кучлар сир қилсин (5.24-расм) ва тинч ҳолатдаги ишқаланиш эффициенти f_e ва ҳаракатдаги ишқаланиш коэффициенти f берилган бўлсин.

5.24-расм

P күчни O нүктега күчирамиз ва ташкил этувчиларга ажратамиз:

$$P^I = P \sin \phi_o;$$

$$P^{II} = P \cos \phi_o.$$

Амонтон-Кулон қонунига күра, тинч ҳолатдаги ишқаланиш кучи тенг бўлади:

$$F_o = P^{II} f_o = Pf_o \cos \varphi$$

$F_o = P^I$ бўлгани учун

$$P \sin \phi_o = Pf_o \cos \varphi_o.$$

Бу ердан $f_o = g \varphi_o$.

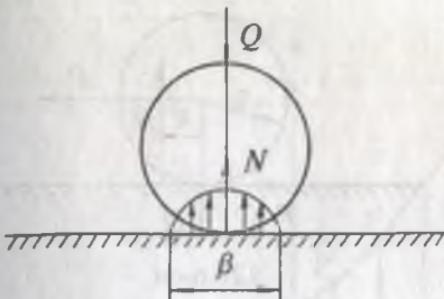
Бу шуни кўрсатадики, сирпанғич A тинч ҳолатдаги ишқаланиш бурчаги φ_o нинг тангенси f_o га тенглашгандаги на тинч ҳолатдан чиқа бошлайди.

Ҳаракатдаги ишқаланиш бурчаги $\varphi_o < f_o$, бунда $\varphi = g \varphi_o$.

Агар P кучга фазода турли йўналишлар берилса, у ҳолда мувозанат соҳаси тинч ҳолатдаги ишқаланиш бурчаги нинг косинуси билан чегаралган бўлади.

5.2.4. Думаланиш ишқаланиши

Кинематик жуфтликлар элементларининг бир-бирига думаланишида бурчак тезликка қарама-қарши йўналган думаланиш ишқаланиш моменти $M_{\pi II}$ ҳосил бўлади.

5.25-расм

Q күчи билан юкланган құзғалмас цилиндр берилған бўлсин (5.25-расм).

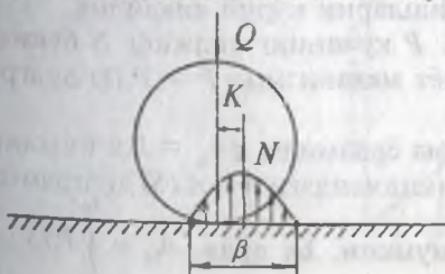
Цилиндрнинг текислик билан уриниш зонасининг (соҳасининг) эни b бўлған юзачасида контакт сиқилишнинг эллиптик қонуни буйича тақсимланган маҳаллий деформацияси юзага келади. Бунда кучланишларнинг тарқалиш эгри чизиги симметрик ва бу кучланишларнинг тенг таъсир этувчиси N Q га қарама-қарши йўналган бўлади. Агарки, шарни текисликда думалата бошласак, у ҳолда контакт кучланишларнинг юзачалари силжиб, носимметрик бўла бошлайди ва тенг таъсир этувчи R масофага кучади (5.26-расм).

Бу масофа думаланиш ишқаланиш кучларининг елкаси (ёки думаланиш ишқаланиш коэффициенти) деб аталади.

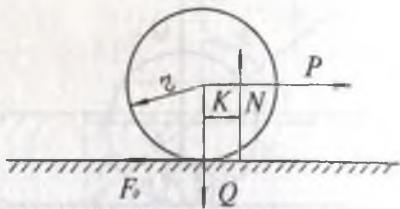
У ҳолда:

$$M_{\text{д.и.}} = Q \cdot R.$$

Бу ердан думаланиш ишқаланиши коэффициенти узунлик ўлчовига эга эканлыги келиб чиқади.

5.26-расм

5.27-расм

Агар схемада думаланишни юзага көлтирувчи ташқи күчни күрсатсак (5.27-расм), у ҳолда

$$M = P r = Q R ,$$

бу ердан

$$P = R \frac{Q}{r} .$$

Яъни думаланиш учун зарур ташқи күчнинг қиймати думаланиш ишқаланиши коэффициентига тўғри пропорционал ва цилиндр радиусига тескари пропорционал бўлар экан.

5.3. Кучлар, ишлар ва қувватлар диаграммалари

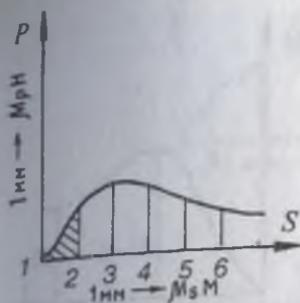
Ҳаракатлантирувчи ва ишлаб чиқариш қаршиликларининг кучлари уларнинг моддий ва технологик тавсифига кўра турли кинематик параметрларнинг: силжишлар, тезликлар, тезланишлар ва вақт функциялари бўлишлари мумкин.

Энг кўп учрайдиган диаграммаларни ва уларнинг орасидаги боғланишларни кўриб чиқайлик.

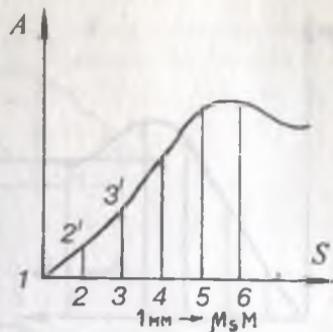
5.28-расмда P кучининг силжиш S бўйича функциясининг (самолёт механизми) $P = P(s)$ диаграммаси тасвирланган.

Бу диаграмма ёрдамида, $dA_{ik} = Pds$ бўлгани учун иш A нинг йўл S функциясидаги $A = A(S)$ диаграммасини (5.29-расм) кўриш мумкин. Бу ерда $A_{ik} = \int_{S_1}^{S_2} PdS$. 5.30-расмда

ИЁД валида ҳосил қилинадиган ва бурилиш бурчаги ϕ

5.28-расм

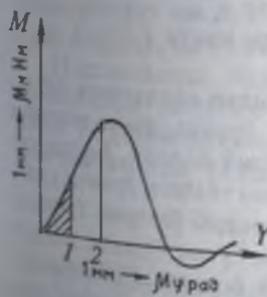

5.29-расм

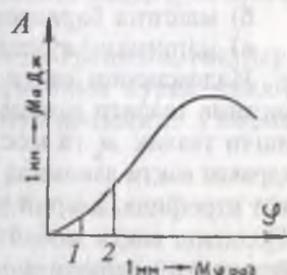
функциясындағы $M = M(\varphi)$ күренишида ифодаланувчи момент диаграммаси берилған. Ундан $A_{ik} = \int_1^2 P d\varphi$ ифодаси ёрдамида $A = A(\varphi)$ иш диаграммаси (5.31-расм) қурилади.

Баъзи холларда юқорида күрсатылған кattаликлар вақт / функциясида ҳам берилған булиши мүмкін.

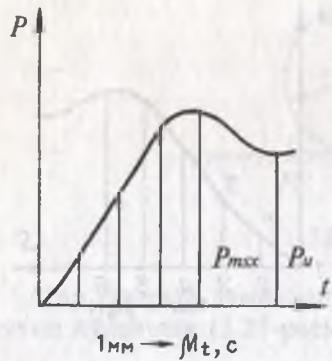
5.32-расмда қышлоқ хұжалик машинаси тортиш кучининг, 5.33-расмда эса моменттің $M = M(t)$ үзгариш қонуни берилған. $P = P(t)$ ва $S = S(t)$ диаграммалари олинған бўлса, улардан вақт t ни чиқазиб ташлаб, $P = P(S)$ диаграммасини, сунгра эса юқорида күрсатылған йўл билан $A = A(S)$ диаграммасини қуриш мүмкін.

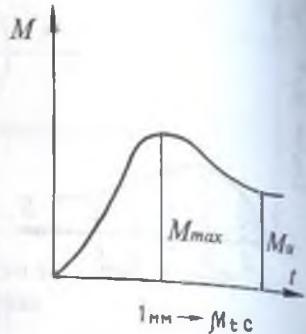
5.30-расм

5.31-расм

5.32-расм

5.33-расм

Худди шунга үхаша $M = M(t)$; $\varphi = \varphi(t)$ диаграммалар бүлганды $M = M(\varphi)$; $A = A(\varphi)$ диаграммаларини ҳосил қилиш мумкин.

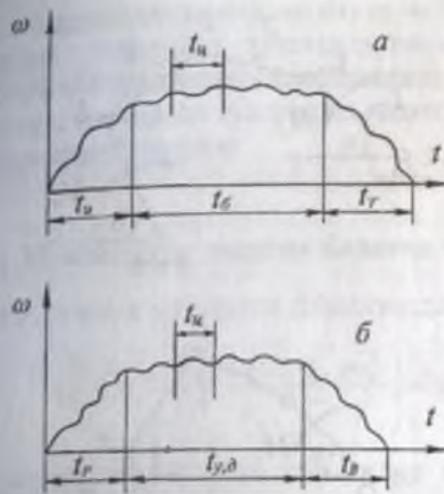
Агар $N = N(t)$ күвват диаграммаси берилганды бўлса, ундан $A = A(t)$ иш диаграммаси, $A = A(S)$ ёки $A = A(\varphi)$ берилганды бўлса, $P = P(S)$ ёки $M = M(\varphi)$ диаграммаларини олиш мумкин.

5.4. Машина ва механизмларнинг ҳаракат режимлари

Машина ёки унинг етакловчи бўғини ҳаракатининг бошланиши ва тўхташи оралиғидаги вақти машина ҳаракатининг тўла вақти деб аталади. Ушбу оралиқ вақт учқисмдан ташкил топади (5.34-расм):

- машинанинг илдамланиш вақти t_n ;
- машина барқарор ҳаракатининг вақти t_b ;
- машинани тухтатиш вақти t_T .

Илдамланиш вақти давомида машина етакловчи бўғинининг тезлиги нолдан белгиланган ўртача, яъни нормал ишчи тезлик ω_u га мос қийматгача ўсиб боради. Барқарор ҳаракат вақти давомида етакловчи бўғин тезлиги ўртача қиймат атрофида, даврий равишда қайтарилиб ўзгариб туради. Тухтатиш вақти мобайнида етакловчи бўғин бурчак тезлик ўртача қийматидан нолгача камайиб боради. (5.35-расм). Машина етакловчи бўғини бурчак тезлиги ω нинг вақт t га боғланиш эгри чизиги $\omega = \omega(t)$ (таксограммаси).

5.34-расм

Барқарор ҳаракат давомида етакловчи бүғиннинг ҳолати, тезлиги ва тезланиши маълум вақтлардан кейин ўзининг бошланғич ҳолатларига қайтиб туради. Бу вақт оралығы етакловчи бүғиннинг ҳаракат даври (цикл) деб аталади ва t_u деб белгиланади. Демек, машинанинг умумий иш даври T тенг бўлади:

$$T = t_u + t_s + t_T$$

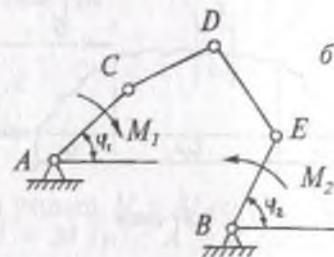
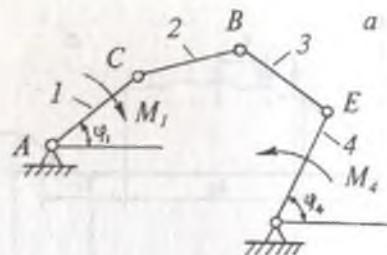
бу ерда эса $t_s = R \cdot t_u$, R — цикллар сони.

Баъзи машиналарда ҳаракат режимлари аниқ чегараларга эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, юк кўтариш кранлари, экскаватор ва баъзи юк кўчирувчи машиналарда тутула ҳаракат вақти T фақат илдамланиш вақти t_u ва тұхтатиш вақти t_T дан иборат бўлади.

Илдамланиш, барқарор ҳаракат ва тұхтатиш вақтлари мобайнида кинетик энергия ўзгаришини кўриб чиқайлик. Моддий система кинетик энергиясининг ўзгариш тенгламасидан фойдаланамиз:

$$A_x - A_k = \sum \frac{mv^2}{2} - \sum \frac{mv_0^2}{2} \quad (20)$$

бу ерда A_x — барча ҳаракатлантирувчи кучларнинг бажарган иши;

5.35-расм

A_k — барча қаршилик кучларининг бажарган иши;

$\sum \frac{mv^2}{2}$; $\sum \frac{mv_0^2}{2}$ — тизимнинг кўрилаётган вақт мобайнида бошлангич ва охирги кинетик энергияси;

v , v_0 — тизим бўғинларининг бошлангич ва охирги тезлиги.

Машинанинг илдамланиш вақти мобайнида $v > v_0$ демак,

$$\sum \frac{mv^2}{2} - \sum \frac{mv_0^2}{2} > 0; A_x > A_k$$

Машинанинг барқарор ҳаракати давомида $v = v_0$ демак,

$$\sum \frac{mv^2}{2} - \sum \frac{mv_0^2}{2} = 0; A_x = A_k$$

Машинанинг тұхтатиш вақти мобайнида $v < v_0$ демак,

$$\sum \frac{mv^2}{2} - \sum \frac{mv_0^2}{2} < 0; A_x < A_k.$$

Қүренинг турибдикі, илдамланиш мобайнида кинетик энергиянинг тұпланиши, тұхтатиши вақтида эса тұпланған энергиянинг тұлалыгына сарфланиши рүй беради. Бар-қарор ҳаракат давомида тұпланған кинетик энергия миқдори ўзгармай тураверади.

5.5. Машиналың энергия баланси тенгламасы

(20) тенгламаның құйидаги күренинде ёзайлик:

$$A_x - A_k - \left(\sum \frac{mv^2}{2} - \sum \frac{mv_0^2}{2} \right) = 0 \quad (21)$$

Қавс ичидегі катталиқ тезликлар фарқига боғлиқ бұлған учун уни шартлы равища инерция күчларининг бажарған иши A_u деб қабул қилиш мүмкін. Үнда

$$A_x - A_k \pm A_u = 0. \quad (22)$$

A_g олдидегі ишора v ва v_0 орасидегі мұносабатта, яғни қайси ҳаракат режими қаралаётганига боғлиқ бўлади.

Қаршилик күчлари бажарған иш $A_{\phi,k}$ умумий ҳолда фойдалы қаршилик күчлари бажарған иш $A_{\phi,u}$, ишқаланиш ва бошқа зарапли қаршиликтарнинг бажарған иши $A_{s,k}$ ҳамда оғирлик күчининг бажарған иши A_G га bogliq bўлади, яғни

$$A_x = A_{\phi,k} + A_{s,k} \pm A_G \quad (23)$$

A_g олдидегі ишора бўғинлар умумий массалар марказининг ҳаракат йўналишига боғлиқ. Массалар маркази тегага кўтарилса, энергия сарфланиб оғирлик күчининг бажарған иши мусбат, пастга тушса энергия қўшилиб, манфий бўлади.

Үнда (22) тенгламаның құйидегі күренинде ёзиш мүмкін:

$$A_x = A_{\phi,k} + A_{s,k} \pm A_u \pm A_G \quad (24)$$

(24) ни вакт бўйича дифференциалланса

$$P_x = P_{\phi,k} + P_{s,k} \pm P_u \pm P_G, \quad (25)$$

бу ерда P_x — машинадан талаб қилинган қувват;

$P_{\phi,k}$ — фойдали қаршиликларни енгиш учун сарфланадиган қувват;

$P_{s,k}$ — машинадаги барча ишқаланиш кучларини ва бошқа заарали қаршиликларни енгиш учун кетадиган қувват;

P_e — машинанинг кинетик энергиясини ўзгартириш учун сарфланадиган (мусбат ишорали) ёки кинетик энергия ўзаришидан ҳосил бўладиган (манфий ишорали) қувват;

P_g — оғирлик кучини енгиш учун (мусбат ишорали) сарфланадиган ёки оғирлик кучи томонидан ҳосил қилинадиган (манфий ишорали) қувват.

(25) тенглама машинанинг энергетик баланси тенгламаси деб аталади.

Ушбу тенгламадан куриниб турибдики, двигателдан талаб қилинадиган қувват P_x қиймати машинанинг илдамланиш режимида тухтатиш режимига нисбатан кўпроқ бўлиши керак.

5.6. Механизмнинг фойдали иш коэффициенти

Барқарор ҳаракат вақти t_0 давомида кинетик энергия ўзгармай қолади, яъни

$$\sum \frac{mv^2}{2} - \sum \frac{mv_0^2}{2} = 0.$$

Унда инерция кучларининг бажарган иши $A_u = 0$.

t_0 вақтнинг ҳар бир цикли мобайнида оғирлик кучларининг бажарган иши ҳам нолга тенг $A_u = 0$. Унда (24) тенглама қуйидаги куринишни олади:

$$A_x = A_{\phi,k} + A_{s,k} \quad (26)$$

Демак, барқарор ҳаракатнинг тўла цикли мобайнида барча ҳаракатлантирувчи кучларнинг бажарган иши фойдали ва заарали қаршилик кучларининг бажарган ишига тенг бўлади.

$A_{\phi,k}$ нинг A_x га нисбати η билан белгиланиб, фойдали иш коэффициенти деб аталади.

$$\eta = \frac{A_{\phi,x}}{A_x} \quad (27)$$

ёки

$$\eta = \frac{A_x - A_{\phi,x}}{A_x} = 1 - \frac{A_{\phi,x}}{A_x} \quad (28)$$

Хеч қандай машина ёки механизмда $A_{\phi,x} \neq 0$, демак, замма вақт $\eta < 1$.

Агар $A_{\phi,x} = A_x$ бўлиб қолса, яъни ҳаракатлантирувчи кучлар фақат заарали қаршиликларни енгиш учун сарфланса $\eta = 0$. Шундай қилиб, фойдали иш коэффициенти $0 \leq \eta < 1$ оралиқда ўзгафиши мумкин.

Кетма-кет уланган механизмлар ёки машиналарнинг умумий фойдали иш коэффициенти уларнинг ҳар бирининг фойдали иш коэффициентларининг кўпайтмасига тенг:

$$\eta_{in} = \eta_1 \cdot \eta_2 \cdot \eta_3 \cdots \cdot \eta_n \quad (29)$$

Барқарор ҳаракат вақти мобайнида бажарилган ишларнинг қиймати шу давр ичидаги қувватларнинг ўртача қийматига тўғри пропорционал, демак,

$$\eta = \frac{P_{\phi,x}}{P_x} \quad (30)$$

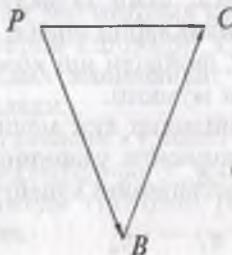
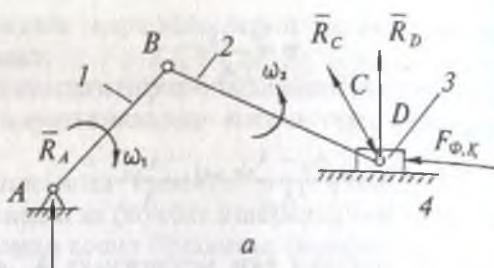
ёки

$$\eta = 1 - \frac{P_x}{P_{\phi,x}}. \quad (31)$$

5.36-расмда кўрсатилган механизм учун фойдали иш коэффициентини аниқлаш керак бўлсин. Заарали қаршиликлар кинематик жуфтликлардаги ишқаланиш кучларидан ташкил топган ва бу жуфтликлардаги ишқаланиш коэффициентлари берилган. Механизмнинг ҳар бир холати учун жуфтликлардаги боғланиш реакция кучларининг қийматлари маълум.

Ишқаланиш кучларининг қийматлари тенг бўлади:

$$F_A = f_A \cdot R_A; F_B = f_B \cdot R_B; F_c = f_c \cdot R_c; F_D = f_D \cdot R_D,$$

5.36-расм

бу ерда f_A, f_B, f_C, f_D — кинематик жуфтликлардаги ишқаланиш коэффициентлари;

R_A, R_B, R_C, R_D — кинематик жуфтликлардаги боғланыш реакция кучлари.

Кинематик жуфтликлардаги ишқаланиш кучларини енгизи учун сарфланадиган қувватлар.

$$P_A = F_A \cdot r_A |\omega_{14}|; \quad P_B = F_B \cdot r_B |\omega_{21}|; \\ P_C = F_C \cdot r_C |\omega_{32}|; \quad P_D = F_D \cdot V_D$$

бу ерда r_A, r_B, r_C, r_D — кинематик жуфтликлардаги шарнирларнинг радиуси;

$\omega_{14}, \omega_{21}, \omega_{32}$ — бўғинларнинг нисбий бурчак тезликлари.

$$|\omega_{14}| = (|\omega_1| + |\omega_4|) = |\omega_1|; \quad |\omega_{21}| = (|\omega_2| + |\omega_1|);$$

$$|\omega_{32}| = (|\omega_3| + |\omega_2|) = |\omega_2|$$

чунки $\omega_4 = 0; \omega_3 = 0$

Демак,

$$P_A = f_A R_A r_A |\omega_1|; P_B = f_B R_B r_B (|\omega_2| + |\omega_1|);$$

$$P_C = f_C R_C r_C |\omega_2|; P_D = f_D R_D V_D.$$

Бурчак тезликлар ω_1 , ω_2 ва чизиқли тезлик v_p қийматлари 5.36, б-расмдаги тезликлар режасидан фойдаланиб, топилиши мумкин.

Вақтнинг ҳар бир онидаги ишқаланиш кучларига сарфланадиган қувват тенг бўлади:

$$P_3 = \sum P_i = P_A + P_B + P_C + P_D$$

Ушбу ифода ёрдамчи механизм тўла бир цкли учун қувват P_3 нинг ўзгариш графигини кўриб, унинг ўртача қиймати $P_{\text{ф.к.у.}}$ ни аниқлаш мумкин. Сўнгра берилган фойдали қаршилик кучларига сарфланадиган қувват $P_{\text{ф.к.у.}} = f_D Q_{\text{ф.к.у.}}$ учун курилган график бўйича унинг ўртача қиймати $P_{\text{ф.к.у.}}$ топилади. Унда текширилаётган механизмнинг фойдали иш коэффициенти:

$$\eta = 1 - \frac{P_{\text{ф.к.у.}}}{P_{\text{ф.к.у.}}}$$

5.7. Ҳаракат тенгламалари ва уларни текшириш

Юқорида айтилганда, берилган кучлар таъсирида машина агрегати ёки механизмлар ҳаракатини текшириш учун ушбу ҳаракат тенгламаларини чиқариш керак бўлади.

Ҳаракат тенгламаси кинетик энергиянинг ўзгариш тенгламаси кўринишида ёзилиши мумкин.

$$A_x - A_k = \sum \frac{mv^2}{2} - \sum \frac{mv_0^2}{2}, \quad (32)$$

Агар барча кучлар ва массалар бирор бўғинга келтирилган бўлса (13) куйидаги кўринишни олади:

$$A_{px} - A_{pk} = \sum \frac{m_k v_k^2}{2} - \sum \frac{m_{k0} v_{k0}^2}{2} \quad (33)$$

бу ерда $A_{\text{к}}$ — келтирилган ҳаракатлантирувчи күчнинг ҳаракатнинг күрилаётган қисмидаги бажарган иши;

$A_{\text{к}}$ — келтирилган қаршилик күчларининг шу вақт оралығыда бажарган иши;

$m_{\text{к}}, m_{\text{ко}}$ — келтирилган массанинг күрилаётган вақт оралығининг бошида ва охиридаги қийматлари;

$V_{\text{к}}, V_{\text{ко}}$ — келтириш нұктаси тезлигининг вақт оралығы бошида ва охиридаги қийматлари.

Келтириш бүгіни айланма ҳаракат қылса, кинетик энергия үзгариш тенгламасини келтирилган моментлар $M_{\text{к}}, M_{\text{ко}}$ ва инерция моментлари I_k билан бөглиқ ҳолда ёзиш қулай бұлади.

$$A_{\text{Мк}} - A_{\text{Мк}} = \frac{I_k \omega^2}{2} - \frac{I_{k_0} \omega_0^2}{2} \quad (34)$$

$A_{\text{Мк}} - A_{\text{Мк}} = A$ деб қабул қилинса,

$$A = \frac{I_k \omega^2}{2} - \frac{I_{k_0} \omega_0^2}{2}. \quad (35)$$

Умумий иш A умумий келтирилган момент M_{k} орқали ифодаланиши мүмкін:

$$A = \int_{I_0}^I M_k dI, \quad (36)$$

бу ерда φ — келтириш бүгіни ҳолатининг бурчак координатаси.

Үндә

$$\frac{I_k \omega^2}{2} - \frac{I_{k_0} \omega_0^2}{2} = \int_{\varphi_0}^{\varphi} M_k d\varphi \quad (37)$$

(37) тенглама ҳаракатнинг интеграл күрнишидаги тенгламаси деб аталади. Бу тенглама келтирилган күчлар қиймати бүғиналар ҳолатига бөглиқ бұлған ҳолларда ишлатылади. Бошқа ҳолларда ҳаракатнинг дифференциал күрнишдаги тенгламаси құлланилади.

(37) тенгламани координата φ бүйіча дифференциалласак:

$$\frac{d}{d\varphi} \left(\frac{I_k \omega^2}{2} \right) = M_k \quad (38)$$

(38) да ω ҳам, I_k ҳам үзгарувчан булиши мумкинлигиги-
ни хисобга олсак:

$$\frac{d}{dI} \left(\frac{I_k \omega^2}{2} \right) = I_k \omega \frac{d\omega}{d\varphi} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_k}{d\varphi} = I_k \frac{d\varphi}{dt} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_k}{d\varphi}.$$

Үнда

$$I_k \frac{d\omega}{dt} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_k}{d\varphi} = M_k. \quad (39)$$

(39) ифода ҳаракаттинг дифференциал күринишдаги тенг-
ламаси деб номланади. Бу тенглама II тартибдаги Лаг-
ранж тенгламаларидан ҳам ҳосил қилиниши мумкин.

Иккинчи турдаги Лагранж тенгламаси умумий ҳолда
куйдагича ёзилади:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \omega} \right) + \frac{\partial T}{\partial \varphi} = M$$

Агар механизм эркинлик даражаси бирга тенг бўлса, у
ҳолда механизмнинг динамик таҳлили учун ушбу форму-
ла етарлидир. Одатда бу формулани ечиш учун ҳар онда-
ги вақтга боғлиқ бўлган қийматлар топилади. Бу форму-
ла фақат хусусий ҳолларда аналитик ечилиши мумкин
бўлиб, умумий ҳолда эса Рунге-Кутте ёки Кутте-Мерсон
усуллари орқали ЭҲМ ёрдамида ечилади.

Агар механизмнинг эркинлик даражаси иккига тенг
бўлса, у ҳолда иккитадан иборат бўлган тенгламалар ти-
зими ечилади (5.35-расм).

Тенгламалар тизими

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \omega_1} \right) + \frac{\partial T}{\partial \varphi_1} = M_1$$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \omega_4} \right) + \frac{\partial T}{\partial \varphi_4} = M_4.$$

Агар ҳаракат тенгламаси энергетик күринишда (37) берилген бўлса, ҳаракат қонунини ифодаловчи параметрлар қўйидагича аниқланиши мумкин: бошлангич бўғиннинг бурчак тезлиги

$$\omega = \sqrt{\frac{2}{I_k}} \int_{\varphi_0}^{\varphi} M d\varphi + \frac{I_k \omega_0^2}{I_k}; \quad (40)$$

текширилаётган циклнинг вақти

$$t - t_0 = \int_{\varphi_0}^{\varphi} \frac{1}{\omega} d\varphi. \quad (41)$$

бошлангич бўғиннинг бурчак тезланиши

$$\varepsilon = \frac{d\omega}{dt} = \frac{d\omega}{d\varphi} \cdot \frac{d\varphi}{dt} = \omega \frac{d\omega}{d\varphi}. \quad (42)$$

(41) ни интегралаб $t = t(\varphi)$ функцияси топилади, сунгра бу функция орқали бошлангич бўғиннинг ҳаракат қонуни $\varphi = \varphi(t)$ аниқланади.

Ҳаракат тенгламасини текшириш учун Виттенбауэрнинг механизм бошлангич бўғиннинг бурчак тезлиги ва кинетик энергияси келтирилган инерция моментига боғлиқ равишда қандай ўзгариши тасвирини берувчи графоаналитик усулидан фойдаланиш мумкин.

Бунинг учун ҳаракатлантирувчи M_x ва келтирилган M_z моментларнинг бошлангич бўғини бурчак тезлигига боғлиқлик графиклари қурилади (5.37а-расм). Ҳаракатлантирувчи кучларнинг моменти M_x нинг ўзгармас қийматини ҳаракатнинг барқарорлик шартидан аниқлаймиз, яъни

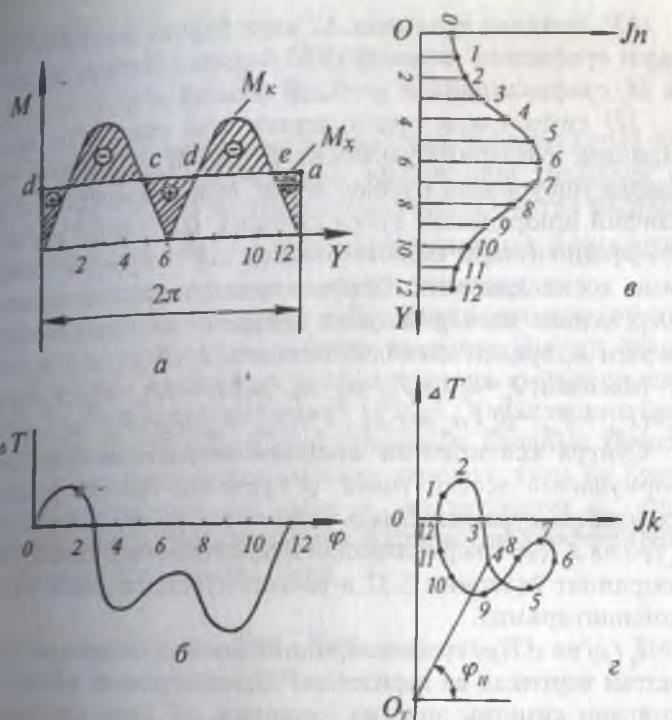
$$M_x 2\pi + \int_0^{2\pi} M_z d\varphi = 0$$

ёки

$$M_x = \mu_M \cdot \mu_\varphi \frac{F}{2\pi}$$

бу ерда μ_M , μ_φ — моментлар ва бурилиш бурчакларининг масштаб коэффициентлари;

F — абсцисса ўқи ва $M_x(\varphi)$ графиги чизиги орасидаги шаклнинг юзаси.

5.37-расм

$M_x(\varphi)$ графигининг абсцисса ўқидан тепадаги қисмидан M_k қаршилик кучларининг моменти M_k дан иборат бўлади, яъни $M_x = M_k$, пастки қисмida эса ҳаракатлантирувчи момент вазифасини ўтайди.

Энергетик кўринишдаги ҳаракат тенгламасига кўра, графикнинг $M_x = M_k$, бўлган қисмida кинетик энергиянинг ўзариши тенг бўлади:

$$\Delta T = \int_0^\varphi (M_x - M_k) d\varphi \quad (43)$$

Графикнинг M_k ҳаракатлантирувчи момент вазифасини бажарган қисмida эса:

$$\Delta T = \int_0^\varphi (M_x + M_k).$$

(43) тенглама ёрдамида ΔT нинг бурчак φ бўйича ўзгириши графигини чизамиз (5.37,б-расм). Бунинг учун M ва M_k графикларининг $\varphi=0$ дан бошлаб $\varphi=\varphi_i$ ($i = 1, 2, 3, \dots, 12$) қийматлари оралиқларига мос келадиган қисмларининг юзаларини ўлчаймиз. Бунда, $M > M_k$ бўлган қисмларда ушбу юзани мусбат, $M < M_k$ бўлган қисмларда эса манфий ишора билан қабул қиласиз. Шу тарзда масштаб коэффициентлари ҳисобга олинган $\Delta T = F \cdot \mu_a \cdot \mu_b$ графигини ҳосил қиласиз. График ординаталарини кинетик энергиянинг ихтиёрий қабул қилинган масштаб коэффициенти μ_T орқали ҳисоблаб топамиз. $I_o = F \cdot \mu_a \cdot \mu_b \cdot \mu_c / \mu_T$

$$\text{Масалан, } I_o = 0; I_a = F_{ab} \cdot \mu_a \cdot \mu_b / \mu_T; I_b = (F_{ab} - F_{bc}) \cdot \mu_a \cdot \mu_b / \mu_T; I_c = (F_{ab} + F_{cd} - F_{bc}) \cdot \mu_a \cdot \mu_b / \mu_T; I_d = (F_{ab} + F_{cd} - F_{bc} - F_{de}) \cdot \mu_a \cdot \mu_b / \mu_T;$$

Сўнгра келтирилган инерция моментини ҳисоблаш формуласига асосан унинг φ бурчакка боғлиқ ўзгириш графигини қурамиз, бунда ўзгарувчан φ ни, кейинчалик $I_k(\varphi)$ ва $\Delta T(\varphi)$ графикларидан йўқотиш осон бўлиши учун координат ўқларини 5.37,в-расмда кўрсатилгандай буриб жойлаштирамиз.

$I_k(\varphi)$ ва $\Delta T(\varphi)$ графикларининг мос нуқталаридан ўтказилган вертикал ва горизонтал чизиқларининг кесишган жойлари кинетик энергия ўзгириши ΔT нинг келтирилган инерция моменти I_k га боғлиқлик графикининг нуқталарини беради (5.37,г-расм). Ҳосил бўлган $\Delta T(I_k)$ графиги Виттенбауэр диаграммаси деб аталади.

Агар кинетик энергиянинг $\varphi=0$ даги қийматини $\Delta T(I_k)$ графикининг координаталар бошидан ордината ўқи бўйлаб пастга қараб қўйсан, олинган янги нуқта $T(I_k)$ графикининг координаталар боши O_T ни беради.

Виттенбауэр диаграммасининг исталган нуқтасини O_T билан бирлаштирувчи нур абсцисса ўқига нисбатан тангенининг қиймати бурчак тезлик ω нинг квадратига пропорционал бўлган бурчак φ ни ҳосил қиласи, яъни

$$td\varphi = \frac{\frac{T}{\mu_T} - \frac{I_k \omega^2}{2\mu_T}}{\frac{I_k}{\mu_T}} = \frac{\frac{2\mu_T}{I_k} - \frac{\mu_I}{2\mu_T} \omega^2}{\frac{\mu_T}{I_k}} \quad (44)$$

Бу ерда:

$$\omega = \sqrt{\frac{2\mu_T \operatorname{tg} \varphi}{\mu_I}} \quad (45)$$

Виттенбауэр диаграммасининг нүқталаридан кетма-кет нурлар ўтказиб φ бурчакнинг қийматлари топилади ва (45) орқали $\omega = \omega(\varphi)$ боғланиш чиқазилади. Сўнгра юқорида кўрсатилганда $\omega = \frac{d\varphi}{dt}$ тенглама ёрдамида бошланғич бўғиннинг ҳаракат қонуни $\varphi = \varphi(t)$ аниқланади.

Барқарорлашган ҳаракат мобайнида бошланғич бўғиннинг умумлаштирилган тезлиги вақтнинг даврий функцияси бўлиб, қандайдир ўзгармас ўртача қийматга нисбатан даврий равишда ўзгариб туради. Ҳаракатнинг бундай нотекислиги бошланғич бўғиннинг айланма ҳаракат қылувчи механизми ёки машина агрегати учун бу бўғин бурчак тезлигининг энг катта $\omega_{\max}$ ва энг кичик $\omega_{\min}$ қийматлари орқали ифодаланувчи нотекислик коэффициенти d билан баҳоланади, яъни

$$\delta = \frac{\omega_{\max} - \omega_{\min}}{\omega_y} \quad (46)$$

бу ерда $\omega_y = \frac{\omega_{\max} + \omega_{\min}}{2}$ -- ўртача бурчак тезлики.

Бошланғич бўғин тезлигининг ўзгариб туриши қўшимча динамик юкланишларни келтириб чиқаради, натижада механизм ва машина агрегати қисмларининг ишлаш қобилияти ва ишончлилиги камаяди.

Ишлаб чиқаришда қўлланиладиган машиналар учун амалий синовлар ёрдамида δ нинг рухсат этилган қийматлари белгилаб қўйилган, масалан, металлга ишлов берувчи дастгоҳлар учун 0,02–0,04, йигирув машиналари учун 0,01–0,02, автомобиль двигателлари учун 0,01–0,02 ва ҳ.к.

Агар механизм ҳаракатининг нотекислик коэффициенти δ қиймати рухсат этилган қийматларидан кўпроқ чиқса, уни камайтириш учун механизм таркибига маҳовик кўринишшида тайёрланган қўшимча айланма масса киритилади.

Нотекислик коэффициенти δ қийматини рухсат этилган чегараларга келтириш учун керак бўлган қўшимча масса қиймати Виттенбауэр диаграммасидан фойдаланиб аниқланиши мумкин.

(46) формуладан

$$\omega_{\max} - \omega_{\min} = \delta \cdot \omega_y; \omega_{\max} = (1 + 0,5\delta)\omega_y; \omega_{\min} = (1 - 0,5\delta)\omega_y.$$

Бу ердан

$$\omega_{\max}^2 = (1 + \delta + 0,25\delta^2)\omega_y^2; \omega_{\min}^2 = (1 - \delta + 0,25\delta^2)\omega_y^2.$$

$0,25\delta$ кичик қиймат бўлгани учун уни олиб ташласақ:

$$\omega_{\max}^2 = (1 + \delta)\omega_y^2; \omega_{\min}^2 = (1 - \delta)\omega_y^2.$$

Ушбу ифодаларни (25) га қўйиб, ҳосил қиласиз

$$\operatorname{tg}\varphi_{\max} = \frac{\mu_I}{2\mu_T} (1 + \delta)\omega_y^2; \operatorname{tg}\varphi_{\min} = \frac{\mu_\Psi}{2\mu_T} (1 - \delta)\omega_y^2.$$

Виттенбауэр диаграммасига I_k ўқига нисбатан $\varphi_{\max}$ ва $\varphi_{\min}$ бурчаклари остида уринмалар ўтказамиз. Бу уринмаларнинг кесишиш нуқтаси $T=T(I_k)$ графити нотекислик коэффициенти δ керакли қийматларини таъминлайдиган янги координаталар маркази O , ҳолатини беради. O нуқтасидан эски ордината ўқигача бўлган масофа маҳовикнинг килирилаётган инерция моментини μ_I масштабида ифодалайди, яъни

$$I_k = (O_m m) m_I \quad (47)$$

6. МЕХАНИЗМЛАРНИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ЙЎЛ БИЛАН ТЕКШИРИШ

Назарий йўл билан олинган натижаларнинг тўғрилиги бу катталикларни фақат табиий ҳолда бевосита механизмининг ўзидан ўлчаб тасдиқланиши мумкин. Бирок ўлчаниши керак бўлган баъзи катталикларнинг қиймати бир-бирига ёки тасодифий катталикларга шунчалик боғ-

лиқки, күпинча маълум қабул қилишлардан фойдаланишга тўғри келади. Масалан, пахта териш машинаси шпинделли тишининг иши унинг барабани, юритмалари, ўзининг иши ҳамда климатик шароитлар ва ҳ.к.га боғлиқ бўлади. Бунда биринчи учта таъсирни назарий йўл билан аниқлаш мумкин бўлса кейингилари фақат тажриба йўли билан топилади. Табиатдаги ҳодисаларни бевосита ўлчаш имконияти бор бўлганда бу идеал ҳол бўларди. Кўпинча амалда бунинг иложи йўқ, шунинг учун экспериментал тадқиқотларнинг юқори усуслари ишлаб чиқилган:

1. Имитация моделлари. Бу моделлар табиий ҳодисаларга энг яқин шароитларни ҳосил қилиш учун мўлжалланган. Имитация моделлари тасодифий катталиклар таъсирини тула ҳисобга олиш имкониятини беради.

2. Математик моделлар. Улар ўтаётган жараёнларнинг мураккаб математик ифодалари бўлган ҳолларда кўпроқ қуладиди.

3. Ноэлектрик катталикларни электр усули билан ўлчаш.

4. Таусифнома (характеристика)ларни бевосита ўлчаш учун турли асбобларни қўлаш.

Табиийки, бу усусларнинг ҳар бири яна ўзининг турлари тўпламига эга.

Кишлоқ хужалигида ҳозирги кунда машина ва механизmlарнинг таусифномаларини (тезликлар, тезланишлар, ейилишлар, аниқликлар ва ҳ.к.) бевосита ўлчаш усуслари энг кўп тарқалган. Бунинг учун турли чизғичлар, штангенциркуллар, тахометрлар, тезлаштириб кинога олиш ва ҳоказолар қўлланилади. Сунғги пайтларда электр бўлмаган катталикларни электр йули билан ўлчаш усуслари ривожланиб бормоқда. Бу ерда асосан датчиклар, осциллографлар ва турли асбоблар ишлатилади. Бу асбобларнинг бир қисми билан лаборатория машгулотларида танишилади.

Математик моделлаштириш усуслари қўлланилганда ҳозирги пайтда ЭҲМ лардан фойдаланилади. Буларга асосан ҳисобий усуслар, оптимизация усуслари киради.

Механизмларни экспериментал тадқиқот қилишда моделлаштириш иккита йўл орқали амалга оширилади:
— аналоги электрон машиналарини қўлаш;
— рақамли ЭҲМни қўллаш.

Нотекислик коэффициенти δ қийматини рұксат ~~этап~~ ган чегараларға келтириш учун керак бўлган қўшимча масаниқланиши мумкин.

(46) формуладан

$$\omega_{\max} - \omega_{\min} = \delta \omega_y; \omega_{\max} = (1 + 0,5\delta) \omega_y; \omega_{\min} = (1 - 0,5\delta) \omega_y.$$

Бу ердан

$$\omega_{\max}^2 = (1 + \delta + 0,25\delta^2) \omega_y^2; \omega_{\min}^2 = (1 - \delta + 0,25\delta^2) \omega_y^2.$$

$0,25\delta^2$ кичик қиймат бўлгани учун уни олиб ташласак:

$$\omega_{\max}^2 = (1 + \delta) \omega_y^2; \omega_{\min}^2 = (1 - \delta) \omega_y^2.$$

Ушбу ифодаларни (25) га қўйиб, ҳосил қиласиз

$$\operatorname{tg}\varphi_{\max} = \frac{\mu_I}{2\mu_T} (1 + \delta) \omega_{yI}^2; \operatorname{tg}\varphi_{\min} = \frac{\mu_\varphi}{2\mu_T} (1 - \delta) \omega_{y\varphi}^2.$$

Виттенбауэр диаграммасига I_k ўқига нисбатан $\varphi_{\max}$ ва $\varphi_{\min}$ бурчаклари остида уринмалар ўтказамиз. Бу уринмаларнинг кесишиш нуқтаси $T=T(I_k)$ графиги нотекислик коэффициенти δ керакли қийматларини таъминлайдиган янги координаталар маркази O_x ҳолатини беради. O_x нуқтасидан эски ордината ўқигача бўлган масофа маҳовикнинг қилирилаётган инерция моментини μ_I масштабида ифодалайди, яъни

$$I_k = (O_x m) m_I \quad (47)$$

6. МЕХАНИЗМЛАРНИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ЙЎЛ БИЛАН ТЕКШИРИШ

Назарий йўл билан олинган натижаларнинг тўғрилиги бу катталикларни фақат табиий ҳолда бевосита механизмнинг ўзидан ўлчаб тасдиқланиши мумкин. Бирок ўлчаниши керак бўлган баъзи катталикларнинг қиймати бир-бирига ёки тасодифий катталикларга шунчалик бўғи

жидки. күпинча маълум қабул қилишлардан фойдаланишга тұтты келади. Масалан, пакта териш машинаси шпинде-иши ҳамда климатик шароитлар ва ҳ.к.га боғлиқ бұлади. Бунда биринчи учта таъсирни назарий йүл билан аник-лаш мүмкін бўлса кейингилари фақат тажриба йули билан топилади. Табиатдаги ҳодисаларни бевосита үлчаш имконияти бор бўлганда бу идеал ҳол бўларди. Күпинча замалда бунинг иложи йўқ, шунинг учун экспериментал тадқиқотларнинг юқори усуслари ишлаб чиқилган:

1. Имитация моделлари. Бу моделлар табиий ҳодисаларга энг яқин шароитларни ҳосил қилиш учун мўлжалланган. Имитация моделлари тасодифий катталиклар таъсирини тұла ҳисобга олиш имкониятини беради.

2. Математик моделлар. Улар үтәётган жараёнларнинг мураккаб математик ифодалари бўлган ҳолларда кўпроқ куладир.

3. Ноэлектрик катталикларни электр усули билан үлчаш.

4. Тавсифнома (характеристика)ларни бевосита үлчаш учун турли асбобларни қўллаш.

Табиийки, бу усусларнинг ҳар бири яна үзининг турлари тұпламига эга.

Кишлоқ хўжалигида ҳозирги кунда машина ва механизмларнинг тавсифномаларини (тезликлар, тезланишлар, ейилишлар, аниқликлар ва ҳ.к.) бевосита үлчаш усуслари энг кўп тарқалган. Бунинг учун турли чизғичлар, штангенциркуллар, тахометрлар, тезлаштириб кинога олиш ва ҳоказолар қўлланилди. Сўнгги пайтларда электр бўлмаган катталикларни электр йули билан үлчаш усуслари ривожланиб бормоқда. Бу ерда асосан датчиклар, осциллографлар ва турли асбоблар ишлатилади. Бу асбобларнинг бир қисми билан лаборатория машғулотларида танишилди.

Математик модельштириш усуслари қўлланилганда ҳозирги пайтда ЭХМ лардан фойдаланилди. Буларга асосан ҳисобий усуслар, оптимизация усуслари киради.

Механизмларни экспериментал тадқиқот қилишда модельштириш иккита йўл орқали амалга оширилди:

- аналогли электрон машиналарини қўллаш;
- рақамли ЭХМни қўллаш.

Аналогли машиналар тұхтосыз жараёнларда рүй берілгенде үзгаришларни күздан кечиришга имконият беради. Шунинг учун механизмлар параметрлерининг түрли үзгариш графикларини текшириш мүмкін болады.

Рақамлы ЭХМ амалларни дискрет қыйматтар билан бажаради, шунинг учун натижаларни рақамлар күриншида беради. Специфик (максус) тадқиқотларда рақамлы-аналогли машиналар ҳам құлланылады.

ЭХМни құллаш у ёки бу рақамли усульдан фойдаланыш билан боғлик.

Механизмларнинг тадқиқотида, масалан, уларни синтез қилишда қуидаги усуулар ишлатылады:

- интерполяциялаш;
- квадратли яқынлашиш;
- эң яхши (Чебищев бүйіч) яқынлашиш.

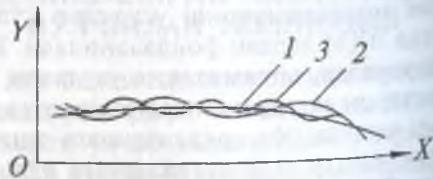
Интерполяциялаш усули берилған ва олинған (хосил қилинадиган) эгри чизикларнинг белгиланған нұқталарда мос келишини таъминлайды (7.1-расм).

Хосил қилинадиган деганда механизм шатуни нұқтасынинг қандайдир берилған чизикқа мос келувчи эгри чизиги түшүніләді.

Квадратли яқынлашиш усули хосил қилинадиган эгри чизикнінг берилғанга нисбатан ўртача квадратик оғиши (хатолиги)нинг минимал қыйматини таъминлайды.

Чебищев бүйіч яқынлашиш деб ҳам атап көрсөткіштің құлай яқынлашиш усули хосил қилинадиган чизикнінг берилганиңа нисбатан кичик ва бир шароитда оғишини таъминлайды.

Хозирги кунда саноқты эксперимент учун яна күргізуңызға яңғыз усуулар мавжуд. Уларнинг ичіда яңғы итерацион усульні (қаранг: Г.Ш.Зокиров. Синтез плоских механизмов на ЭВМ. Ташкент, Изд-во "Фан", 1972.) да описаны.

7.1-расм

тимизациялаш усуллари ўз навбатида жуда кўп кўринишларга (модификацияларга) эга ва масаланинг оптималь (назарий томондан ундан яхшилаб бўлмайдиган) ечими ни беради.

Бугунги кунда машинасозликда бир вақтнинг ўзида бир нечта мақсадга эришишни таъминлайдиган кўп мезони оптимизациялаш (машинасозликда олиб борилаётган ишлар) кўлланилмоқда.

Экспериментал тадқиқотлар соҳаси бўйича энг катта ютуқ сифатида имитацион моделлардан фойдаланиш усуллари ҳисобланади. Бу мақсадларда ҳозир АСУТПлар ишлаб чиқилган. (Қаранг: Г. Ш. Зокиров, Р. Х. Аюпов “Алгоритмизация построения математических моделей непрерывных технологических процессов”. Ташкент, изд-во “Фан”, 1996).

7. МЕХАНИЗМЛАРНИ СИНТЕЗ (БАРПО) ҚИЛИШ

Машиналарнинг уларда бажариладиган жараёнларга мос равиша белгиланган талабларга ва шартларга жавоб берадиган механизмларини синтез қилиш машина ва механизмлар назариясининг асосий муаммоларидан биридир. Талаблар ва шартларнинг бажарилиши аниқлиги синтез натижаларининг мезони ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан синтез қилишнинг ҳозиргача ишлаб чиқилган усуллари орасида алгебраик усуллар қадрлироқ саналади, чунки улар геометрик усулларга нисбатан биринчидан, аниқроқ, иккинчидан, умумийроқ, яъни механизмларни умумлаштирилган синфларга бўлиб синтез қилиш мумкин, учинчидан, ҳисоблаш техникасидан фойдаланиш имконини беради.

Ҳозирги пайтда алгебраик усуллар ичida текис механизмларни берилган талаб функциясига кетма-кет яқинлашиб бориш (яқинлаштириш) йўли билан синтезлаш усуллари кенг ривожланган. Яқинлаштириб синтезлаш масаласи текис механизмларни икки синфга бўлиб ечилади:

- 1) йўналтириш механизмлари синтези;
- 2) узатиш механизмлари синтези.

Биринчи синф масаласи қуйидагиларни ўз ичига олади.

Текисликда қандайдир $y_1 = f_1(x)$ эгри чизиги берилган. Шайинининг нуқтаси муйян аниқлик билан берилган эгри чизикни чизувчи механизмни синтез қилиш талаб қилинади. Табийки, бу эгри чизик x ва у координаталарининг жадвалий қийматлари ёки унинг тенгламаси орқали берилган бўлиши мумкин.

Бу масалани ечиш учун, аввал шайиннинг нуқтаси қандайдир, масалан бошқа $y_2 = f_2(x)$ эгри чизик чизувчи текис механизм (шарнирли тўрт бўғинлик, кривошили-шайинли, кулисали ва ш.й.) танланади. Берилган y_1 функцияни олинган y_2 га тенглаштирилиб ва кўйида кўрсатилган яқинлаштириш усуларининг биридан фойдаланиб, механизмнинг изланган параметрлари топилади.

Иккинчи масала биринчисидан шу билан фарқ қиласдики, бу ерда синтез қилинувчи механизм етакланувчи бўғин силжишининг етакловчи бўғин силжишига нисбати ҳолат функцияси $\Psi = f(\phi)$, ёки бошқа физик катталиклар ўртасидаги муносабат кўринишида берилган боғлиқликни келтириб чиқариши лозим бўлади.

Атоқли математик ва механик П.Л.Чебишев алгебраик усуларнинг асосчиси саналади. Шайинининг нуқтаси чизган эгри чизиги тўғри чизикка яқинлаштирилган симметрик шарнирли тўрт бўғинли механизмни синтез қилиш бўйича ишлар унга тегишилдир. Шатунининг эгри чизиги айдана ёйига яқинлаштирилган шарнирли тўрт бўғинли механизмни синтез қилиш масаласини ечишда улушли айирма усулини ҳам у биринчи бўлиб қўллаган.

Улушли айирма деганда, берилган функциядан четга чиқиши параметрик улушга кўпайтирганда ҳосил бўладиган катталик тушунилади, яъни

$$\Delta q = \Delta n \cdot q_s \quad (1)$$

бу ерда Δq — улушлар фарқи;

Δn — берилган функциядан четга чиқиши;

q_s — ўзгармас параметрларга боғлиқ ва ўзгармас катталиктан озгина фарқ қиливчи параметрик улуш.

Параметрик улушни Чебишев қўйидаги ифода орқали аниқлаган

$$q_s = R + R_x \quad (2)$$

бу ерда R — шатун эгри чизиги яқинлаштириши керак бўлган радиуси;
 R — ушбу айлана марказидан шатун эгри чизиги нуқтадаригача бўлган ўзгарувчан масофа.

Шундай қилиб, Δq , нолга қанчалик яқинлашган сари Δq қиммати ҳам шунчалик камая боради, чунки у Δq га нисбатан $R+R \approx 2R$ марта камдир.

Симметрик бўлмаган ва кўп бўғинли тўғри чизиқли йўналиши меканизмларини синтез қилиш масалалари ни Чебишев Δp ифодасини кўрсаткичли қаторга ёйиш орқали [94, 96-98], тишли филдиракларнинг профилини яратиш масалаларини [95] ечишга эса Δp кўрсаткичли қаторга ёйилганидан кейин, унинг параметрларини энг яхши яқинлашиш шарти асосида аниқлаштирган.

Бевосита Чебишев усуслари билан ечиладиган масалалар доираси чекланган бўлгани учун бошқа усуслар ишлаб чиқила бошланган.

Н.И.Левитский ва Г.Каранов меканизмларни синтез қилиш масалаларини ечиш учун функцияларни квадратик яқинлаштиришни таклиф қилганлар.

З.Ш.Блох, Е.П.Новодворский, Ф.Фрейденштейн ва К.Зикер ишларида функцияларни интерполяциялаштириш усули қўлланилган.

М.В.Семенов томонидан гармоник таҳдил қилиш усули, А.Свобода ва И.Ш.Пинекнер томонидан эса берилган функциядан четга чиқишиларнинг аналитик ифодасини қаторга ёйиш усули ишлаб чиқилган.

Н.И.Левитский, шарнирли тўрт бўғинликни шайнин ва коромисло орасидаги шарнирида қўшимча бўғин-сирпантич киритилиб, ҳосил қилинган беш бўғинли меканизм деб қараб, улушланган фарқни қўйидаги кўринишда ифодалаган

$$\Delta q = B^2 - B_\phi^2, \quad (3)$$

бу ерда B^2 — тўрт бўғинли меканизм шайнининг узунлиги; B_ϕ — ўзгартирилган беш бўғинли меканизмдаги шайнининг ўзгарувчан узунлиги.

(3) ифодада параметрик улуш тенг бўлади

$$q_p = B + B_\phi \approx 2B;$$

берилган функциядан четга чиқиш эса

$$\Delta n = B - B_\phi \quad (4)$$

Н.И.Левитский усули бўйича улушланган фарқ умумий ҳолда қўйидагича ёзилади:

$$\Delta q_i = A \left[\sum_{j=0}^{j=n} P_j f_j(x_i) - F(x_i) \right], \quad (5)$$

$$j = 0, 1, 2, \dots, n; i = 0, 1, 2, \dots, m,$$

бу ерда A, P_j — изланган параметрларга боғлиқ бўлган номаълум коэффициентлар;

$f_j(x_i)$ — берилган параметрлар орқали ифодаланган мълум функциялар.

Одатда, агар $m = n$ бўлса, (5) формула умумлаштирилган номинал кўринишига келади ва номаълум коэффициентларга нисбатан чизиқли алгебраик тенгламалар тизимини ифодалайди. Агар $m < n$ бўлса, коэффициентларнинг бир қисми бошқалари билан чизиқли бўлмаган боғланишга тушиб қолади ва шу сабабли (5) ифода чизиқди бўлмаган тенгламалар тизими кўринишига эга бўлади.

Бу усул Н.И.Левитский ва унинг шогирдлари томонидан ривожлантирилиб, фазовий механизмлар синтезида қўлланилган.

Ҳисоблаш техникасининг кенг ишлатила бошланиши механизмларни синтез қилишда қўйиладиган барча чекланишларни эътиборга олиш имконини берди. Бу чекланишлар қўйидаги шартлардан келиб чиқади:

1) динамик шартлар (керакли босим бурчаклари, юқори Ф.И.К. ва бошқ.);

2) конструктив (конструкцияга киритиш мумкин бўлган ўлчамлар, кривошиппнинг бурилувчанлиги ва бошқ.);

3) технологик (керакли жараённи таҳминлаш, тайёрлаш ва йиғиш қулайлиги ва бошқ.).

Синтез қилиш турли варианtlарни кўриш ва танлаш имкониятларига ҳам боғлиқ бўлади. Бу имкониятлар ўз навбатида, икки гуруҳга бўлинади. Уларни шартли равишда ички ва ташқи имкониятлар деб аташ мумкин.

Ички имкониятлар фақат берилган турдаги механизмга тегишли синтез масалаларини ечиш билан боғлиқ бұлади ва бошланғич маълумотларни ўзгартыриши талаб қылмайды. Бу имкониятларға қүйидагилар киради:

- 1) Турли ҳисоблаш усулдарини құллаш имконияти (масалан, берилган функцияни механизмда ҳосил қилиш аниқлигини интерполяция усулида олишга мұваффақ булинмаса, унда бошқа усулни, жумладан, функцияга квадратик равищда ёки энг яхши яқынлаша бориш усулдарини құллаш мүмкінлеги);
- 2) синтез ҳисобларыда ҳосил бұладиган ва механизмнинг турли тавсифдаги параметрларини берадиган дара жали тенгламаларнинг ҳамма ҳақиқий илдизларидан фойдаланиш мүмкінлеги;
- 3) топилған механизмни қайта ўзгартыриш мүмкінлеги.

Бошланғич маълумотларни бирор тарзда ўзгартыриш да ҳосил бұладиган имкониятлар ташқи имкониятлар ҳисобланади. Уларни қуйидаги йүллар билан құллаш мүмкін:

- 1) Механизмнинг бошланғич маълумотларда берилған боғланмаган, яғни синтез қилинадиган параметрларини турлича ўзгартыриш йүли билан (масалан, тұртбұғинли шарнирли йұналтирувчи механизмни кинематик схемасидаги бешта параметри бүйічә синтез қилишда улардан тұртрасини, яғни r, c, x, u ларни турлича ўзгартыриш);
- 2) берилған битта функцияни ҳосил қилиш учун турли турдаги механизмларни синтез қилиш йүли билан (масалан, логарифмик функцияни ҳосил қилиш учун тұртбұғинли шарнирли узатыш механизм ва кулисалы механизмдан фойдаланиш).

Юқорида күрсатылған чеклашлар ва имкониятларнинг ҳаммаси механизмларни алгоритмлаш йүли билан синтез қилишда тұла равищда қамраб олиниши мүмкін.

7.1. Механизмларни синтез қилиш масалаларини ечишнинг асосий усуллари

Механизмларни синтез қилишнинг юқорида күрсатыб үтилған усулларининг, функцияларининг (интерполяция-

тарнан квадратик ва энг мақбул яқынлаштириш) ҳар биін алоқыда ўзига хос операцияларға (амалларға) зә.

Интерполяциялаш усулида бажарыладыган операциялар (амалларни) күриб чиқайлик.

Механизмлар синтез масалаларини ечишда алгебраик тенгламаларнинг ҳам чизиқли, ҳам ночизиқли тизимлари онын иш күришга тұғри келади. Биринчи турдаги тизимлери ечиш учун ЭХМ ларға умумий дастурлар иштаб чиқылан, алгебраик тенгламаларнинг ночизиқли тизимлари өзінде эса ҳар бир курилаётган ҳолда янги дастур тушил көзік бўлади. Шунинг учун ночизиқли тизимларни бир неча чизиқли тизимга келтириб [47] ечиш маъқул.

7.1.1. Алгебраик тенгламалар тизимини ажратиш

Қуйидаги тенгламалар тизимини күриб чиқайлик

$$\begin{aligned} a_{00}x_{00} + a_{01}x_1 + \dots + a_{0n}x_n &= \sigma_{00}y_0 + \sigma_{01}y_1 + \dots + \sigma_{0m}y_m \\ a_{10}x_{00} + a_{11}x_1 + \dots + a_{1n}x_n &= \sigma_{10}y_0 + \sigma_{11}y_1 + \dots + \sigma_{1m}y_m \\ a_{n0}x_{00} + a_{n1}x_1 + \dots + a_{nn}x_n &= \sigma_{n0}y_0 + \sigma_{n1}y_1 + \dots + \sigma_{nm}y_m \end{aligned} \quad (6)$$

бейнанда қисқартирилған ҳолда,

$$AX = BY, \quad (7)$$

бірда матрицалар

$$\begin{cases} A = \begin{bmatrix} a_{ij} \end{bmatrix} \\ B = \begin{bmatrix} a_{i\xi} \end{bmatrix} \end{cases} \quad (8)$$

$$i = 0, 1, \dots, n; j = 0, 1, \dots, n; \xi = 0, 1, \dots, m$$

Векторлар эса

$$\begin{aligned} X &= (x_1, x_2, \dots, x_n) \\ Y &= (y_1, y_2, \dots, y_n) \end{aligned} \quad (9)$$

(6) тизимни X га нисбатан ечиш учун унинг ўнг КИС-
мән ташкил этувчи ҳадлар деб қабул қиласыз ва қатор
ұйыртириш амалларини бажарып [47]хосил қиласыз.

$$\begin{aligned}x_0 &= C_{00} y_{00} + C_{01} y_1 + \dots + C_{0n} y_n \\x_1 &= C_{10} y_{10} + C_{11} y_{11} + \dots + C_{1n} y_n \\x_n &= C_{n0} y_n + C_{n1} y_1 + \dots + C_{nn} y_n,\end{aligned}\quad (10)$$

яъни $X = CY$,
бу ерда $C = [c_{ij}]$

(6) ва (10) ларни таққослаш кўрсатадики, C матрицанинг биринчи устунини аниқлаш учун қуйидаги тенгламалар тизимини c_{ij} га нисбатан ечиш керак:

$$\begin{aligned}a_{00}C_{00} + a_{01}C_{10} + \dots + a_{0n}C_{n0} &= \theta_{00} \\a_{10}C_{00} + a_{11}C_{10} + \dots + a_{1n}C_{n0} &= \theta_{10} \\a_{n0}C_{00} + a_{n1}C_{10} + \dots + a_{nn}C_{n0} &= \theta_{n0}\end{aligned}\quad (11)$$

(11) тизими B матрицанинг биринчи устунини озод ҳадлар устунига қўйиш билан ҳосил қилинган. (11) га ўхаш ва озод ҳадлари ўрнига B матрицаси устунларини кетмакет қўйиб ҳосил қилинган ($m+1$) та тизимларни ечиб, қидирилган C матрицанинг ҳамма элементларини аниқдаймиз.

Амалларнинг бундай кетма-кетликда бажарилиши алгебраик тенгламалар тизими (6) ни (11) га ўхаш ($m+1$) та тизимга ажратиш билан тенгдир.

7.1.2. Функцияларни интерполяциялаш

Синтез масаласини интерполяциялаш усули билан ҳосил қиласми:

$$\begin{aligned}a_{00}P_{00} + a_{01}P_1 + \dots + a_{0n}P_{n0} &= \theta_0 \\a_{10}P_{00} + a_{11}P_1 + \dots + a_{1n}P_{n0} &= \theta_1 \\a_{m0}P_0 + a_{m1}P_{10} + \dots + a_{mn}P_n &= \theta_m\end{aligned}\quad (12)$$

Механизмлар синтези масалаларини ечишда, одатда агар (12) тизим тенгламаларининг сони номаълумлар соңига тенг бўлса, унда тизим номаълум $P_0, P_1, P_2, \dots, P_n$ коэффициентларга нисбатан чизиқли ва уни исталган усул билан ечиш мумкин.

Бироқ, күпинча тизим тенгламалари сони номаълум коэффициентлар бир-бирига ночизиқли боғланган ҳоллар учрайди. Масалан, шарнирли тўрт бўғинликни кинематик схеманинг бешта параметри ($m = 4, n = 6$) бўйича синтез қилинганда ва $\theta_0 \theta_1 \dots \theta_m = 0$ бўлганда

$$P_5 = -(p_0 p_2 + p_1 p_3)$$

$$P_6 = p_1 p_2 - p_0 p_3 \quad (13)$$

Юқорида берилган алгебраик тенгламалар тизимини ажратиш усулидан фойдаланиб, чизиқли алгебраик тенгламаларнинг икки тизимини ҳосил қиласиз.

(13) шартларини бажарган ҳолда (12) нинг чап қисмидан ўнг қисмига иккита устунни ўтказамиз:

$$\begin{aligned} a_{02} p_2 + a_{03} p_3 + \dots + a_{06} p_6 &= -a_{00} p_0 - a_{01} p_1 \\ a_{12} p_{12} + a_{13} p_{13} + \dots + a_{16} p_6 &= -a_{10} p_0 - a_{11} p_1 \\ a_{42} p_2 + a_{43} p_3 + \dots + a_{46} p_6 &= -a_{40} p_0 - a_{41} p_1 \end{aligned} \quad (14)$$

(14) тизимни $p_2, p_3, \dots, p_6$ га нисбатан ечиб, (10) га ўхшаш тизимни оламиз:

$$\begin{aligned} p_2 &= k_1 p_0 + k_2 p_1 & p_4 &= k_5 p_0 + k_6 p_1 \\ p_3 &= k_3 p_0 + k_4 p_1 & p_5 &= k_7 p_0 + k_8 p_1 \\ p_6 &= k_9 p_0 + k_{10} p_1 \end{aligned} \quad (15)$$

бу ердаги тоқ индексли векторлар тенгламалар тизими-нинг номаълумларидир, яъни

$$\begin{aligned} a_{02} k_1 + a_{03} k_3 + \dots + a_{06} k_6 &= -a_{00} \\ a_{12} k_1 + a_{13} k_3 + \dots + a_{16} k_6 &= -a_{10} \\ a_{42} k_1 + a_{43} k_3 + \dots + a_{46} k_6 &= -a_{40} \end{aligned} \quad (16)$$

жуфт индекслилари эса (16)га ўхшаш ва озод ҳадлари ўс-тунига ночизиқли алгебраик тенгламаларнинг (14) тизимида p_1 бўлгандаги коэффициентлар қўйилган тизимнинг номаълум параметрларидир.

Шундай қилиб, алгебраик тенгламаларнинг ночизиқли тизими иккита чизиқли тизимга келтирилди.

$p_0, p_1, \dots, p_6$ ларни ҳисоблаш учун (13) тизимнинг биринчи тенгламасини иккинчисига бўламиз p_2, p_3, p_5 ва p_6 лар ўрнига (15) даги қийматларини қўйиб ва $\varepsilon = \frac{p_1}{p_0}$ белгилашни киритиб, ҳосил қиласиз:

$$\frac{k_7 + k_8 \cdot \varepsilon}{k_9 + k_{10} \cdot \varepsilon} = \frac{1 + \varepsilon \frac{k_3 + k_4 \cdot \varepsilon}{k_1 + k_2 \cdot \varepsilon}}{\frac{k_3 + k_4 \cdot \varepsilon}{k_1 + k_2 \cdot \varepsilon} - \varepsilon};$$

ўзгартиришлардан кейин

$$A_1 \varepsilon^3 + A_2 \varepsilon^2 + A_3 \varepsilon + A_4 = 0 \quad (17)$$

бу ерда

$$\begin{aligned} A_1 &= \kappa_2 \kappa_8 + \kappa_4 \kappa_{10}, \\ A_2 &= (\kappa_2 + \kappa_3) \kappa_{10} + (\kappa_1 - \kappa_4) \kappa_8 + \kappa_2 \kappa_7 + \kappa_4 \kappa_9, \\ A_3 &= (\kappa_2 + \kappa_3) \kappa_9 + (\kappa_7 + \kappa_{10}) \kappa_1 - \kappa_4 \kappa_7 - \kappa_3 \kappa_9, \\ A_4 &= \kappa_1 \kappa_9 - \kappa_3 \kappa_7 \end{aligned}$$

Ушбу куб даражадаги тенгламани ечиб, ҳамма ҳақиқий илдизларни оламиз. (15) тизимнинг охирги икки тенгламасига (13) дан p_5 ва p_6 қийматларини қўйиб, p_2 ва p_3 но маълумли иккита тенгламани ҳосил қиласиз, у ердан:

$$\begin{aligned} p_2 &= \frac{k_{10} \varepsilon^2 + (k_9 - k_8) \cdot \varepsilon - k_7}{1 + \varepsilon^2}, \\ p_3 &= \frac{k_8 \varepsilon^2 + (k_7 + k_{10}) \varepsilon - k_9}{1 + \varepsilon^2} \end{aligned}$$

Бу қийматларни олдинги икки тенглама (15) га қўйиб, p_0 ва p_1 ни ва ундан кейин (15) тизимнинг бошқа ҳамма но маълумларини топамиз. Қайд қилиш керакки, (17) куб да-

ражали тенгламанинг ҳақиқий илдизлари сонига боғлиқ равишда $p_0, p_1, \dots, p_6$ лар бир ёки учта қыйматта эга бўлиши мумкин. Демак, механизмнинг қидирилаётган параметрларининг ҳар бири ҳам учта қыйматта эга бўлиши мумкин.

Интерполяциялаш усули берилган ва яқинлашувчи функцияларнинг интерполяциялашнинг белгиланган нуқтадаридагина мос келишини таъминлайди.

Бу нуқталар оралиғида эса берилган функциядан четга чиқиш анча катта қыйматларга етиши мумкин. Шунинг учун механизмларнинг синтез масаласини ечишда номаълум кинематик параметрлар аниқлангандан сўнг яқинлашишнинг белгиланган чегараларида бир нечта нуқталар тўплами олинади ва уларга яқинлашувчи функцияниң берилган функциядан четга чиқиш даражаси ҳисоблаб текширилади.

Интерполяциялаш нуқталарининг жойлашишини ўзgartириб, четга чиқишлар катталигини камайтириш мумкин. Худди шундай самара қўйида берилган бошқа усуллар ёрдамида олиниши мумкин.

7.1.3. Матрицани матрицага бўлиш

(14) тизимнинг ечимини (16) тизим кўринишида ҳосил қилиш учун:

$$B = \begin{bmatrix} a_{00} & a_{01} \\ a_{10} & a_{11} \\ \dots & \dots \\ a_{40} & a_{41} \end{bmatrix} \text{матрицани}$$

$$A = \begin{bmatrix} a_{02} & a_{03} & a_{06} \\ a_{12} & a_{13} & a_{16} \\ \dots & \dots & \dots \\ a_{42} & a_{43} & a_{46} \end{bmatrix} \text{матрицага бўлиш}$$

лозим бўлади. Бир матрицани иккинчисига бўлиш усули муаллиф томонидан ишлаб чиқилган. Ушбу усулни куриб чиқайлик.

$$A = \begin{bmatrix} a_{00} & a_{01} & \cdots & a_{0m} \\ a_{10} & a_{11} & \cdots & a_{1m} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ a_{m0} & a_{m1} & \cdots & a_{mm} \end{bmatrix} \text{квадрат}$$

ва

$$B = \begin{bmatrix} b_{00} & b_{01} & \cdots & b_{0n} \\ b_{10} & b_{11} & \cdots & b_{1m} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ b_{m0} & b_{m1} & \cdots & b_{mn} \end{bmatrix} \text{тўртбурчакли}$$

матрицалар берилган ва B матрицани A матрицага бўлиш керак бўлсин. A матрицани бўлувчи, B ни бўлинувчи ва C ни бўлинма деб атайлик, яъни

$$B : A = C \quad \text{ёки} \quad \frac{B}{A} = C.$$

Бунда матрица B устун матрицасидан ташкил топиши ва $n \geq m$ бўлиши мумкин, бироқ унинг қаторлари сони m матрица A қаторлари сони n дан катта бўлмаслиги лозим. Агар $B = 0$ бўлса, $C = 0$. Бундан ташқари, бўлинма матрицаси C даги устунлар сони матрица B даги устунлар сонига тенг.

A ва B матрицалар қўйидаги тенгламалар тизими орқали боғланган ва $n > m$ бўлсин:

$$\left. \begin{array}{l} a_{00}x_0 + a_{01}x_1 + \dots + a_{0m}x_m = b_{00}y_0 + b_{01}y_1 + \dots + b_{0n}y_n \\ a_{10}x_0 + a_{11}x_1 + \dots + a_{1m}x_m = b_{10}y_0 + b_{11}y_1 + \dots + b_{1n}y_n \\ \vdots \\ a_{m0}x_0 + a_{m1}x_1 + \dots + a_{mm}x_m = b_{m0}y_0 + b_{m1}y_1 + \dots + b_{mn}y_n \end{array} \right\} \quad (18)$$

Умумий ҳолда (18) $Ax = By$ (19) шактда ёзиши мумкин.
 $|A| \neq 0$ бўлган ҳол учун (18) тенгламаларнинг ўнг томонини озод ҳадлар деб қабул этиб, ҳосил қиласиз:

$$X = \frac{\begin{vmatrix} (b_{00}y_0 + b_{01}y_1 + \dots + b_{0n}y_n)a_{01}a_{02}\dots a_{0m} \\ (b_{10}y_0 + b_{11}y_1 + \dots + b_{1n}y_n)a_{11}a_{12}\dots a_{1m} \\ \dots \\ (b_{m0}y_0 + b_{m1}y_1 + \dots + b_{mn}y_n)a_{m1}a_{m2}\dots a_{mm} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{00} & a_{01} & \dots & a_{0m} \\ a_{10} & a_{11} & \dots & a_{1m} \\ a_{m0} & a_{m1} & \dots & a_{mm} \end{vmatrix}}$$

Аниқловчи D нинг K тартибдаги устунини b_k ва C_k элементлари билан алмаштирилганда ҳосил бўладиган $D(b)$ ва $D(c)$ аниқловчилар $b_k + c_k = a_k$ бўлганда $D = D(b) + D(C)$ куриниш билан ўзаро боғланишини билдирувчи хусусиятидан фойдаланиб, қуйидагини оламиз:

$$X_0 = \frac{\begin{vmatrix} b_{00}y_0 + a_{01}a_{02}\dots a_{0m} \\ b_{10}y_0 + a_{11}a_{12}\dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{m0}y_0 + a_{m1}a_{m2}\dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} + \frac{\begin{vmatrix} b_{01}y_1 + a_{01}a_{02}\dots a_{0m} \\ b_{11}y_1 + a_{11}a_{12}\dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{m1}y_1 + a_{m1}a_{m2}\dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} +$$

$$+ \dots + \frac{\begin{vmatrix} b_{0n}y_n + a_{01}a_{02}\dots a_{0m} \\ b_{1n}y_n + a_{11}a_{12}\dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{mn}y_n + a_{m1}a_{m2}\dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|}$$

Аниқловчиларнинг бир устуни кўпайтувчисини бутун аниқловчи кўпайтувчиси сифатида қараш мумкинлиги ҳақидаги хусусиятга мос равишда ёзиш мумкин:

$$X_0 = \frac{\begin{vmatrix} b_{00} a_{01} a_{02} \dots a_{0m} \\ b_{10} a_{11} a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{m0} a_{m1} a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} y_0 + \frac{\begin{vmatrix} b_{01} a_{01} a_{02} \dots a_{0m} \\ b_{11} a_{11} a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{m1} a_{m1} a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} y_1 + \\ + \dots + \frac{\begin{vmatrix} b_{0n} a_{01} a_{02} \dots a_{0m} \\ b_{1n} a_{11} a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{mn} a_{m1} a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} y_n$$

Худди шундай:

$$X_1 = \frac{\begin{vmatrix} a_{00} (b_{00} y_0 + b_{01} y_1 + \dots + b_{0n} y_n) a_{02} a_{03} \dots a_{0m} \\ a_{10} (b_{10} y_0 + b_{11} y_1 + \dots + b_{1n} y_n) a_{12} a_{13} \dots a_{1m} \\ \dots \\ a_{m0} (b_{m0} y_0 + b_{m1} y_1 + \dots + b_{mn} y_n) a_{m2} a_{m3} \dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|}$$

Еки олдинги ҳолга үхшаш ўзгартришлардан кейин:

$$X_1 = \frac{\begin{vmatrix} a_{00} b_{00} a_{02} a_{03} \dots a_{0m} \\ a_{10} b_{10} a_{12} a_{13} \dots a_{1m} \\ \dots \\ a_{m0} b_{m0} a_{m2} a_{m3} \dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} y_0 + \frac{\begin{vmatrix} a_{00} b_{01} a_{02} a_{03} \dots a_{0m} \\ a_{10} b_{11} a_{12} a_{13} \dots a_{1m} \\ \dots \\ a_{m0} b_{m1} a_{m2} a_{m3} \dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} y_1 + \\ + \dots + \frac{\begin{vmatrix} a_{00} b_{0n} a_{02} a_{03} \dots a_{0m} \\ a_{10} b_{1n} a_{12} a_{13} \dots a_{1m} \\ \dots \\ a_{m0} b_{mn} a_{m2} a_{m3} \dots a_{mm} \end{vmatrix}}{|A|} y_n$$

$$X_m = \frac{\begin{vmatrix} a_{00} a_{01} \dots a_{0(m-1)} & (b_{00}y_0 + b_{01}y_1 + \dots + b_{0n}y_n) \\ a_{10} a_{11} \dots a_{1(m-1)} & (b_{10}y_0 + b_{11}y_1 + \dots + b_{1n}y_n) \\ \dots & \dots \\ a_{m0} a_{m1} \dots a_{m(m-1)} & (b_{m0}y_0 + b_{m1}y_1 + \dots + b_{mn}y_n) \end{vmatrix}}{|A|}$$

Олдинги ҳолларда бажаарилган амалларни қайтариб ҳосил қиласыз:

$$X_m = \frac{\begin{vmatrix} a_{00} a_{01} \dots a_{0(m-1)} b_{00} \\ a_{10} a_{11} \dots a_{1(m-1)} b_{10} \\ \dots \\ a_{m0} a_{m1} \dots a_{m(m-1)} b_{m0} \end{vmatrix}}{|A|} y_0 + \frac{\begin{vmatrix} a_{00} a_{01} \dots a_{0(m-1)} b_{01} \\ a_{10} a_{11} \dots a_{1(m-1)} b_{11} \\ \dots \\ a_{m0} a_{m1} \dots a_{m(m-1)} b_{m1} \end{vmatrix}}{|A|} y_1 +$$

$$+ \dots + \frac{\begin{vmatrix} a_{00} a_{01} \dots a_{0(m-1)} b_{0n} \\ a_{10} a_{11} \dots a_{1(m-1)} b_{1n} \\ \dots \\ a_{m0} a_{m1} \dots a_{m(m-1)} b_{mn} \end{vmatrix}}{|A|} y_n$$

Ушбу ечимни қыйидаги көрүрнишда ёзамиз:

$$C_{00} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} b_{00} a_{01} a_{02} \dots a_{0m} \\ b_{10} a_{11} a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{m0} a_{m1} a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix} \quad C_{01} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} b_{01} a_{01} a_{02} \dots a_{0m} \\ b_{11} a_{11} a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ b_{m1} a_{m1} a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix}$$

$$\dots C_{0n} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} b_{0n} & a_{01}a_{02} \dots a_{0m} \\ b_{1n} & a_{11}a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots & \dots \\ b_{mn} & a_{m1}a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix}$$

$$C_{10} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} a_{00}b_{00}a_{02} \dots a_{0m} \\ a_{10}b_{10}a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ a_{m0}b_{m0}a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix} \quad C_{11} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} a_{00}b_{01}a_{02} \dots a_{0m} \\ a_{10}b_{11}a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ a_{m0}b_{m1}a_{m2} \dots a_{mm} \end{vmatrix} \dots$$

$$\dots C_{1n} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} a_{00}b_{0n}a_{02} \dots a_{1m} \\ a_{10}b_{1n}a_{12} \dots a_{1m} \\ \dots \\ a_{m0}b_{mn}a_{m1} \dots a_{mm} \end{vmatrix}$$

$$C_{m0} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} a_{00} & a_{01} \dots a_{0(m-1)}b_{00} \\ a_{10} & a_{11} \dots a_{1(m-1)}b_{10} \\ \dots \\ a_{m0} & a_{m1} \dots a_{m(m-1)}b_{m0} \end{vmatrix} \quad C_{m1} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} a_{00} & a_{01} \dots a_{0(m-1)}b_{01} \\ a_{10} & a_{11} \dots a_{1(m-1)}b_{11} \\ \dots \\ a_{m0} & a_{m1} \dots a_{m(m-1)}b_{m1} \end{vmatrix} \dots$$

$$\dots C_{mn} = \frac{1}{|A|} \begin{vmatrix} a_{00} & a_{01} \dots a_{0(m-1)}b_{0n} \\ a_{10} & a_{11} \dots a_{1(m-1)}b_{1n} \\ \dots \\ a_{m0} & a_{m1} \dots a_{m(m-1)}b_{mn} \end{vmatrix}$$

Еки қисқартирилған ҳолда:

$$\begin{aligned} x_0 &= c_{00}y_0 + c_{01}y_1 + \dots + c_{0n}y_n \\ \underline{x_1 = c_{10}y_0 + c_{11}y_1 + \dots + c_{1n}y_n} \\ x_m &= c_{m0}y_0 + c_{m1}y_1 + \dots + c_{mn}y_n \end{aligned} \tag{20}$$

Агар (19) дан вектор X қийматини аниқласак:

$$X = \frac{B}{A} Y = CY \quad (21)$$

бұлади ва ҳосил қилинган C элементлари (21) тенгламасынинг C матрицасыннан элементлари бұлади.

Шундай қилиб, матрица B ни квадрат матрица A га бұлғанда, мақрахи A матрица элементларидан, сурати эса бу матрицаның i тартибли устунини B матрицаның j тартибдаги устуни билан алмаштириб ҳосил қилинган аниқловчиларнинг нисбати бұлган C элементлари бор C матрицаны оламиз.

(18) ва (20)ларни солиштириш шуның күрсатадыки, C матрицаның биринчи устунини аниқлаш учун күйидеги тенгламалар тизимини ечиш зарур:

$$\left. \begin{array}{l} a_{00}c_{00} + a_{01}c_{10} + \dots + a_{0m}c_{m0} = b_{00} \\ a_{10}c_{00} + a_{11}c_{10} + \dots + a_{1m}c_{m0} = b_{10} \\ a_{m0}c_{00} + a_{m1}c_{10} + \dots + a_{mm}c_{m0} = b_{m0} \end{array} \right\} \quad (22)$$

Тизим (22) B матрицаның ноль тартибли устунини озод ҳадлар устунига қойиш орқали ҳосил қилинади.

B матрица устунларини озод ҳадлар устунига кетмакет қўйиш йўли билан олинган ва (22) га ўхшаш бұлган $(n+1)$ — та тизимни ечиб қидирилаётган C матрицаның ҳамма элементларини аниқлаймиз.

7.1.4. Функцияларни квадратик яқынлаштириш

Юқорида қўрилган масалаларда яқынлашувчи функция қўйидеги кўринишга эга:

$$F(x) = p_0 f_0(x) + p_1 f_1(x) + \dots + p_\delta f_\delta(x), \quad (23)$$

бу ерда номаътум коэффициентлар p_s ва p_δ (13) шартлардан аниқланади. $F(x) = 0$ ҳолни текширайлик. Кўйидеги йиғиндини:

$$S = \sum_{i=0}^{l=m} \left[p_0 \phi_0(x_i) + p_1 \phi_1(x_i) + \dots + p_6 \phi_6(x_i) \right]^2 \quad (24)$$

минималлаштириш шартидан номаълум коэффициентларни топамиз, бунинг учун шартли минимумни топиш қоидасини кўллаймиз. Яъни $p_0, p_1, \dots, p_6$ ва Лагранж кўпайтувчиларини аниқлаш учун ёзамиз:

$$\begin{aligned} \frac{\partial \Phi}{\partial p_0} &= 0; \quad \frac{\partial \Phi}{\partial p_1} = 0; \quad \frac{\partial \Phi}{\partial p_2} = 0; \\ \frac{\partial \Phi}{\partial p_3} &= 0; \quad \frac{\partial \Phi}{\partial p_4} = 0; \quad \frac{\partial \Phi}{\partial p_5} = 0; \\ \frac{\partial \Phi}{\partial p_6} &= 0; \end{aligned} \quad (25)$$

бу ерда

$$\Phi = S - \lambda(p_0 p_2 + p_1 p_3 + p_5) + \lambda_1(p_2 p_3 - p_0 p_3 - p_6) \quad (26)$$

(1.25) тизими ёйилган ҳолда қуийдаги куринишда ёзилади:

$$\begin{aligned} C_{00} p_0 + C_{01} p_1 + \dots + C_{06} p_6 - \lambda p_2 - \lambda_1 p_3 &= 0 \\ C_{10} p_0 + C_{11} p_1 + \dots + C_{16} p_6 - \lambda p_3 - \lambda_1 p_2 &= 0 \\ C_{20} p_0 + C_{21} p_1 + \dots + C_{26} p_6 - \lambda p_0 - \lambda_1 p_1 &= 0 \\ C_{30} p_0 + C_{31} p_1 + \dots + C_{36} p_6 - \lambda p_1 - \lambda_1 p_0 &= 0 \\ C_{40} p_0 + C_{41} p_1 + \dots + C_{46} p_6 &= 0 \\ C_{50} p_0 + C_{51} p_1 + \dots + C_{56} p_6 - \lambda &= 0 \\ C_{60} p_0 + C_{61} p_1 + \dots + C_{66} p_6 - \lambda_1 &= 0 \end{aligned} \quad (27)$$

бу ерда

$$C_{kl} = C_{lk} = \sum_{i=0}^{l=m} \phi_k(x_i) \phi_l(x_i),$$

$$k = 0, 1, \dots, 6; \quad l = 0, 1, \dots, 6.$$

λ ва λ_1 нолга тенг деб ҳисоблаб (27) тизимни биринчи яқинлашишида ечамиз.

Унда бу тизимнинг биринчи бешта тенгламаларининг ечими юқорида кўрсатилган ва (1.7) тизимга ўхшаш бўлган ночизиқли алгебраик тенгламалар тизимини беради [46].

Олинган тизимнинг номаълум коэффициентларини аниқлагандан сўнг (27) нинг охирги иккита тенгламалиридан λ ва λ_1 , Лагранж кўпайтувчиларини топамиз.

Агар λ ва λ_1 нолдан (ёки илгари ва сифатида қабул қилинган ва нолга яқин бўлган қийматлардан) фарқ қилиб қолса, унда (27) тизим буни эътиборга олган ҳолда тузилади.

Бу жараённинг қийматлари нолга тенглашгунча (ёки қабул қилинган қийматларидан кам бўлгунча) давом эттирилади.

7.1.5. Функцияларни энг мақбул яқинлаштириш усули

Функцияларни энг мақбул яқинлаштириш усулидан фойдаланиб, қаралаётган интервал (оралиқ)нинг ҳамма нуқталарида берилган функциядан четга чиқишининг минимал қийматини олиш мумкин.

Четта чиқиш

$$\Delta = P(x) - F(x) \quad (28)$$

ўзининг чегаравий қиймати L га етадиган нуқталаридаги X қийматини $x_1, x_2, \dots, x_{n+2}$ орқали белгилайлик.

Унда Чебишев теоремаси асосида эга бўламиз:

$$\left. \begin{array}{l} \Delta(x_1) = \varepsilon L \\ \Delta(x_2) = -\varepsilon L \\ \dots \\ \Delta(x_{n+2}) = (-1)^{n+1} \varepsilon L \end{array} \right\} \quad (29)$$

бу ерда $\varepsilon = 1$ ёки $\varepsilon = -1$.

Аргументлар $x_1, x_2, \dots, x_{n+2}$ (28) айирманинг максимал ёки минимал қийматларига мос келгани учун бу нуқталардаги ҳосила нолга тенг бўлади, яъни

$$\begin{aligned}\Delta'(x_1) &= 0 \\ \Delta'(x_2) &= 0 \\ \dots & \\ \Delta'(x_{n+2}) &= 0\end{aligned}\tag{30}$$

Демак, (29) ва (30) тенгламаларнинг умумий сони $2n + 4$ ни ташкил қиласди ва $p_0, p_1, \dots, p_n, x_1, x_2, \dots, x_{n+2}, L$ номаълумларнинг умумий сонига тенг бўлади.

Яқинлашувчи функция (1.13) кўринишга эга бўлсин. Бу нарса аргумент $i + j = 6$ нуқтада берилганлигини билдиради.

$P_0, p_1, \dots, p_4$ номаълум коэффициентлар ва чегаравий четта чиқиши L ни аниқдайлик. Бу номаълумлар қаралаётган ҳолда (1.19) тенгламалардан қўйидаги кўринишида ёзилиб ҳисоблаб топилади.

$$\left. \begin{array}{l} a_{00}p_0 + a_{01}p_1 + \dots + a_{06}p_6 - L = 0 \\ a_{01}p_0 + a_{11}p_1 + \dots + a_{16}p_6 - L = 0 \\ \dots \\ a_{50}p_0 + a_{51}p_1 + \dots + a_{56}p_6 + L = 0 \end{array} \right\} \tag{31}$$

(29) ва (31) тизимларни таққосласак, кейингисида номаълум L ортиқча бўлиб қолганлигини кўрамиз. Ундан ташқари, (31) да (29)га нисбатан битта тенглама кўп. (31) даги ҳар бир тенгламалар жуфти ўзаро қўшилса, ечими юқорида берилган (29) тизим бевосита ҳосил қилинади.

Функцияларнинг энг мақбул яқинлаштириш усулидан фойдаланилганда берилган функциядан четга чиқиши кўрилаётган оралиқда галма-гал ишорасини ўзгартириб ўзининг чегаравий равон қийматига етади.

Юқорида кўрилаётган учта усулни уларнинг баъзи амалларининг умумийлигини ҳисобга олган ҳолда бирлаштириш универсал ҳисоблаш дастурини тузишга ва кўйилган масалаларни ЭҲМ да ечишда машинанинг хо-

тирасини тежашга ва умуман ҳисобларни соддалаштиришга имкон беради.

7.1.6. Итерациялаш усули

Текис пишангли механизмларда булакланган фарқ ифодаси қуйидаги күрнишда бўлади:

$$\Delta q_i = (x_d, y_d, \omega, \eta, \dots, a, \varepsilon, \dots, k, x_i, y_i), \quad (32)$$
$$i=1, 2, \dots, m.$$

бу ерда X_d, Y_d — алоҳида олинган қўзгалмас нуқталар координатлари;

$\omega, \eta, \dots$ — механизм бўғинларининг ўзаро жойлашишини ва қўзгалмас пойларнинг қабул қилинган координат ўқларига нисбатан четга чиқишиларини тавсифловчи ўзгармас бурчак параметрлари;

$a, \varepsilon, \dots, k$ — механизм бўғинларининг узунликлари;

x_i, y_i — шатун эгри чизиғида берилган нуқта координатлари;

m — ҳисобланадиган параметрлар сони.

(32) формулада X , ва Y , ларнинг m нуқталардаги қийматлари маълум. Бошқа параметрларнинг ҳаммаси аниқланиши лозим. Юқорида келтирилган усуллардан фойдаланилганда ҳам бир вақтнинг ўзида ҳамма параметрларни аниқлаш мумкин эмас, шунинг учун параметрларнинг бир қисми берилган булиши керак.

Номаълумларнинг ҳаммаси ҳисобланётганида улардан биттасини аниқлаш учун Вегстейн томонидан таклиф этилган усулдан фойдаланамиз.

X , ва Y , қийматларини m нуқталарда топамиз; (интерполяциялаш нуқталарида топамиз;) интерполяциялаш нуқталарини Чебишев полиномининг ноль teng бўладиган нуқталарига мос равишда таънлаб оламиз.

Қидирилаётган параметрларнинг ноль нуқталари бўйича яқинлашишдаги қийматлари сифатида курилаётган механизмни кинематик схеманинг бир нечта параметрлари бўйича синтез қилишда олинган натижалардан фойдаланамиз. Бу биз шатун эгри чизиғининг бир турини бошқаси билан шартли алмаштираётганимизни билдиради.

Масалан, берилган эгри чизик 7.1-расмда келтирилган эгри чизик күринишида бўлсин. Кинематик схемаси параметрларининг бир қисми $[(m-p)$ параметрлар] бўйича синтез натижасида шатунининг эгри чизиги 2-чизик күринишида бўлган механизм олинган. 2-чизик 1-чизик билан $m-p$ нуқталарда кесишади (бу ерда m — кўрилаётган механизм кинематик схемасининг ҳамма параметрлари сони, p — ҳамма параметрлар сонидан кинематик схеманинг яқинлашиш йўли билан синтез қилингандан параметрлари сони орасидаги фарқ). Кинематик схемасининг ҳамма параметрлари бўйича синтез қилинган механизм 1-эгри чизик билан m нуқталарда кесишувчи шатун эгри чизиги 3 га бўлади. Ноль бўйича яқинлашишда 3-эгри чизик тавсифномаси сифатида 2-чизик тавсифномасини қабул қиласлий.

Кидирилаётган параметрларни биринчи марта яқинлашишда аниқлаш учун (32) ни қўйидаги кўринишида ёзамиш:

$$\begin{aligned}
 x_{d1} &= \bar{X}_{do} + B_1 \Delta q_1 \\
 \frac{Y_{d1}}{\omega_1} &= \bar{Y}_{do} + B_2 \Delta q_2 \\
 \omega_1 &= \omega_o + B_e \Delta q_e \\
 \eta_1 &= \eta_o + B_{t+1} \Delta q_{e+1} \\
 a_1 &= a_o + B_k \Delta q_k \\
 \sigma_1 &= \sigma_o + B_{k+1} \Delta q_{k+1} \\
 k_1 &= k_0 + B_m \Delta q_m
 \end{aligned} \tag{33}$$

бу ерда $\Delta q_1, \Delta q_2, \dots, \Delta q_e, \dots, \Delta q_k, \dots, \Delta q_m$ мос нуқталаридаги айрмалар; $\bar{X}_{do}, \bar{Y}_{do}, \dots, \omega_o, \eta_o, \dots, a_o, \dots, \sigma_o, \dots, k_0$ — қидирилаётган параметрларнинг ноль бўйича яқинлашишдаги қийматлари; $B_1, B_2, \dots, B, \dots, B_m$ — яқинлашиш коэффициентлари.

(33) тизимда $\Delta q_m \rightarrow 0$ бўлганда $X_{d1}, Y_{d1}, \dots, \omega_1, \eta_1, a_1, \dots, \sigma_1, \dots, k_1$ катталиклар $\bar{X}_{do}, \bar{Y}_{do}, \dots, \omega_o, \eta_o, \dots, a_o, \dots, \sigma_o, \dots, k_0$ ларга яқин бўлади. Биринчи яқинлашишда қўйидаги тенгликларни қабул қиласмиз:

$$\begin{aligned}\bar{X}_{D1} &= X_{D1} \bar{\omega}_1 = \omega_1 \bar{a}_1 = a_0 \bar{k}_1 = k_1 \\ \bar{Y}_{D1} &= Y_{D1} \bar{\eta}_1 = \eta_1 \bar{e}_1 = e_1\end{aligned}\quad (34)$$

Параметрларни биринчи яқынлашишда аниқлаб, уларни нолинчи яқынлашишдаги қийматлари билан солиширамиз:

$$\begin{aligned}\varepsilon_1 &< \left| \frac{\bar{X}_{D1} - \bar{X}_{D0}}{X_{D0}} \right| \\ \varepsilon_2 &< \left| \frac{\bar{Y}_{D1} - \bar{Y}_{D0}}{Y_{D0}} \right|\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\varepsilon_1 &< \left| \frac{\bar{\omega}_1 - \bar{\omega}_0}{\omega_0} \right| \\ \varepsilon_{t+1} &< \left| \frac{\bar{\eta}_1 - \bar{\eta}_0}{\eta_0} \right| \\ \varepsilon_k &< \left| \frac{\bar{a}_1 - \bar{a}_0}{a_0} \right| \\ \varepsilon_{k+1} &< \left| \frac{\bar{B}_1 - \bar{B}_0}{B_0} \right| \\ \varepsilon_m &< \left| \frac{\bar{k}_1 - \bar{k}_0}{k_0} \right|\end{aligned}\quad (35)$$

Бу ерда $\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_t, \dots, \varepsilon_k, \dots, \varepsilon_m$ — нолга яқин, қуйимлар майдони ярми қийматининг ушбу параметр үлчамига кўпайтмасига тенг бўлган катталиклар.

(35) тенгсизликлар бажарилган ҳолда биринчи яқынлашиш билан топилган қийматларни изланган қийматлар сифатида санаш мумкин. Агар қандайдир параметр учун (35) шарт бажарилмаса, қуидаги яқынлашишни амалга оширамиз:

$$\begin{aligned}
 X_{Dn} &= \bar{X}_{D(n-1)} + B_1 \Delta q_{1(n-1)} \\
 Y_{Dn} &= \bar{Y}_{D(n-1)} + B_2 \Delta q_{2(n-1)} \\
 \omega_n &= \bar{\omega}_{(n-1)} + B_e \Delta q_{e(n-1)} \\
 \eta_n &= \bar{\eta}_{(n-1)} + B_{e+1} \Delta q_{(I+1)(n+1)} \\
 a_n &= \bar{a}_{(n-1)} + B_k \Delta q_{k(n-1)} \\
 b_n &= \bar{b}_o + B_{(k+1)} \Delta q_{(k+1)(n-1)} \\
 k_n &= \bar{k}_{(n-1)} + B_m \Delta q_{m(n-1)}
 \end{aligned} \tag{36}$$

Бу ерда $\Delta q_{1(n-1)}, \Delta q_{2(n-1)}, \dots, \Delta q_{I(n-1)}, \dots, \Delta q_{k(n-1)}, \dots, \Delta q_{m(n-1)}$ — $1, 2, \dots, m$ нүкталардаги (1.22) бүйича номаълум параметрлар ўрнига уларнинг $(n-1)$ яқинлашишда олинган қийматлариниң кўйиб ҳисобланган ўртача (взвешенная) фарқ.

Сўнгра изланадиган параметрларни n -чи яқинлашишдаги қийматларини топамиз:

$$\begin{aligned}
 \bar{x}_{Dn} &= \bar{x}_{Dn} - \frac{[x_{Dn} - x_{D(n-1)}] [x_{Dn} - \bar{x}_{D(n-1)}]}{x_{Dn} - x_{D(n-1)} - \bar{x}_{D(n-1)} + \bar{x}_{D(n-2)}} \\
 \bar{y}_{Dn} &= \bar{y}_{Dn} - \frac{[y_{Dn} - y_{D(n-1)}] [y_{Dn} - \bar{y}_{D(n-1)}]}{y_{Dn} - y_{D(n-1)} - \bar{y}_{D(n-1)} + \bar{y}_{D(n-2)}} \\
 \bar{\omega}_n &= \bar{\omega}_n - \frac{[\omega_n - \omega_{(n-1)}] [\omega_n - \bar{\omega}_{(n-1)}]}{\omega_n - \omega_{(n-1)} - \bar{\omega}_{(n-1)} + \bar{\omega}_{(n-2)}} \\
 \bar{\eta}_n &= \bar{\eta}_n - \frac{[\eta_n - \eta_{(n-1)}] [\eta_n - \bar{\eta}_{(n-1)}]}{\eta_n - \eta_{(n-1)} - \bar{\eta}_{(n-1)} + \bar{\eta}_{(n-2)}} \\
 \bar{a}_n &= \bar{a}_n - \frac{[a_n - a_{(n-1)}] [a_n - \bar{a}_{(n-1)}]}{a_n - a_{(n-1)} - \bar{a}_{(n-1)} + \bar{a}_{(n-2)}} \\
 \bar{b}_n &= \bar{b}_n - \frac{[b_n - b_{(n-1)}] [b_n - \bar{b}_{(n-1)}]}{b_n - b_{(n-1)} - \bar{b}_{(n-1)} + \bar{b}_{(n-2)}}
 \end{aligned}$$

$$k = k_n - \frac{\left[k_n - k_{(n-1)} \right]}{k_n - k_{(n-1)} - \bar{k}_{(n-1)} + \bar{k}_{(n-2)}} \left[k_n - \bar{k}_{(n-1)} \right]$$

Бу катталикларни (32) га қўйиб, Δq нинг m нукталардаги қийматларини аниқлаймиз ва яна (35) тенгсизликларни текшириб кўрамиз. Агар улардан биронтаси қониқтирилмай қолса,

$$\omega_{(n-1)} \rightarrow \omega_{(n-2)}$$

$$\omega_n \rightarrow \omega_{(n-1)}$$

$$\omega_n \rightarrow \omega_{(n-1)}$$

кўринишдаги ўрнига қўйиш амалини бажариш ва (36) тизимни текширишдан бошлаб (35) тенгсизликларнинг барчасини қониқтирилмагунча ҳисоблаш жараёнининг ҳаммасини қайтариш зарур.

7.2. Механизмларни синтезлаш масалалари синфини ечиши алгоритмлаш

Ҳар қандай машина ёки механизмни лойиҳалашда кўп сонли ўзаро қарама-қарши бўлган шартларнинг қониқтирилишини талаб қиласидиган, яъни кўп мезонли масала юзага келади. Бундай масалани ечиш учун уни кўриб чиқиши тартибининг маълум бир тизимга солинишига асосланган ва механизмни лойиҳалаш жараёнининг ўзи-ни автоматлашишига мулжалланган алгоритмлаш йўли билан амалга оширилиши мумкин.

Алгоритмлаш йўлининг можияти шундан иборатки, механизмларни синтез қилиш масалаларининг мажмуи бир-бирига боғланган ва муайян кетма-кетликда ечиладиган блоклардан иборат қандайдир тизим деб қаралади.

Блоклар сифатида механизмларни синтезлаш масалаларининг синфи қабул қилинади. Блокнинг ичидаги эзз реализация қилиниш шартлари бир-бирига яқин боғланган алоҳида масалалар ечилади.

Вазифанинг бундай қўйилиши натижасида исталган масалага қўйилган чеклашлар охирига келиб бутун тизимнинг ечими натижаларида ўз аксини топади.

Алгоритмлаш йўлини реализациялашнинг бош шарти механизмларни синтезлашнинг масалалари мажмuinи ечиш жараёнининг ҳамма босқичларини автоматлаштиришдан иборатdir.

Ушбу тизимда блоклар, яъни масалалар синфи сифатида куйидагилар қабул қилинган: 1) механизмларни кинематик синтезлаш; 2) механизмларни динамик синтезлаш; 3) механизмларнинг аниқлигини текшириш.

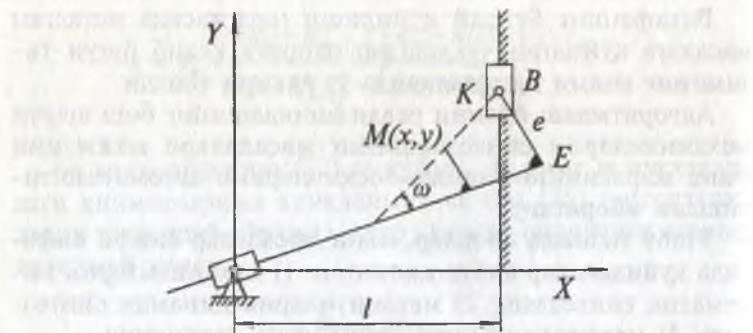
Биринчи блок ечимининг натижалари иккинчи блокни ечишда ноль билан яқинлашиб қидира оладиган кинематик параметрлар ғифатида фойдаланилади.

Иккинчи блок бўлган динамик синтезлаш натижалари эса лойиҳаланган механизм аниқлигини баҳолашда ишлатилади. Агар бунда аниқликка қўйилган чеклашлар қониқтирилмаган бўлса, у ҳолда биринчи блокни қайта ечишдан бошлаб итерациялаш жараёни қайтадан бажарилади.

Алгоритмлаш йўли механизмлар синтези масалалари нинг мажмuinи қандайдир тизим деб қараса ҳам, у алоҳида олинган локал масалаларини ҳам ечишга имкон беради. Бу нарса берилган шартлар механизмлар синтезининг алоҳида масалаларини ечишни талаб қилган ҳолларда амалга оширилади.

Ҳар бир блок синтез масалаларининг маълум бир сатҳларга бўлинадиган катта доирасини ўз ичига олади. Масалан, кинематик синтез масалалари (битта эркинлик даражали механизмлар учун) куйидаги сатҳлар бўйича бўлинади:

- 1.1. Йўналтирувчи механизмлар.
2. Узатиш механизмлари.
- II.1. Тақрибан йўналтирувчи механизмлар.
2. Аниқ йўналтирувчи механизмлар.
- III.1. Текис ричагли механизмлар.
  2. Кўшма (комбинациялаштирилган) механизмлар.
  3. Фазовий механизмлар.
- IV.1. Кўп бўғинли механизмлар.
- V.1. 1-5 модификацияли иккинчи синф механизмлари.

7.2-расм

VI.1. Кинематик схема параметрларининг бир қисми бўйича.

2. Кинематик схеманинг ҳамма параметрлари бўйича.

VII.1. Функцияларни интерполяциялаш усули бўйича.

VIII.1. Квадрат яқинлашиш усули бўйича.

2. Энг мақбул яқинлашиш усули бўйича.

IX.1. Янги итерацион усул бўйича.

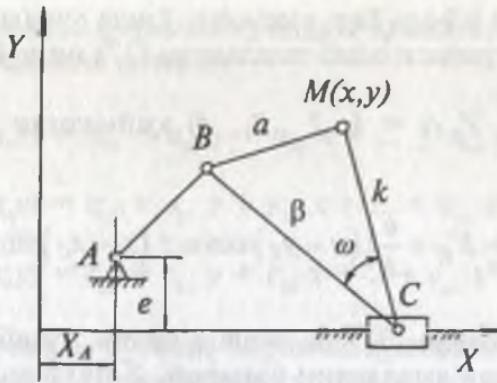
2. Оптималлаштириш усули бўйича.

X.1. Қайта каррали интерполяциялаш усули бўйича.

Алгоритмлаш йўлини реализациялаш масаланинг ва уни ечишда қўлланиладиган усулнинг турига боғлик бўлмаган ҳолда ҳамма блокларнинг бир хил операциялари (операциялари туркуми) русумлаштириладиган ҳар бир сатҳини ўз ичига олувчи алгоритмга мувофиқ амалга оширилади. Ушбу йўлнинг йириклиштирилган босқичлари кўйидагилардан иборат бўлади:

1. Энг содда механизмлар шатун эгри чизиқларининг тенгламаларини ёки ҳолат функцияларини шаклантириш. Бунда механизмларнинг ўзини ҳам, уларнинг шатун эгри чизиқларини (ҳолат функцияларини) ҳам шаклантириш жараёни маълум бир алгоритмларга асосан амалга оширилади.

Масалан, барча модификациядаги иккинчи синф механизмларини шаклантириш учун беш модификациядаги иккинчи синф гурухларини биринчи синф механизмига улаш алгоритмини бериш етарлидир.

7.3-расм

Шатун эгри чизиқларининг тенгламаларини тузиш нинг ЭХМ да бажарилиши гурухларидан фойдаланиб олинган реккурент муносабатларидан фойдаланиш йули билан амалга оширилади.

7.3-расмда тасвириланган биринчи турдаги икки бөләнишли гурух учун ёзиш мүмкін.

$$F_1 = X_B + X_B^2 \cdot Z_1 + Z_2, \quad F_2 = X_B + X_B^2 \cdot Z_3 + X_4, \quad (37)$$

бу ерда

$$Z_1 = -2X_c, \quad Z_2 = X_c + (Y_B - Y_e)^2 - B^2; \quad Z_3 = -2x;$$

$$Z_4 = X + (Y_B - Y)^2 - \theta^2 - \kappa^2 + 2\kappa \cdot \cos \omega$$

(1) тизим резултантасини нолга тенглаштириб:

$$R(F_1, F_2) = \begin{vmatrix} 1 & Z_1 & Z_2 & 0 \\ 0 & 1 & Z_1 & Z_2 \\ 1 & Z_3 & Z_4 & 0 \\ 0 & 1 & Z_3 & Z_4 \end{vmatrix}$$

жосил қиласыз:

$$(Z_2 - Z_4)^2 + (Z_1 - Z_3)(Z_1 \cdot Z_4 - Z_2 \cdot Z_3) = 0. \quad (38)$$

Охирги ифода бир вақтнинг ўзида ҳамма даражали X ташкил этувчиси олиб ташланган (37) нинг биргаликдаги ечимиdir.

(38) га Z_i ($i = 1, 2, 3, 4$) қийматини кўйиб ҳосил қиласиз:

$$Y_B = Y_C + \frac{\theta}{R} [(y - y_C) \cos \omega \pm (x - x_C) \sin \omega] \quad (39)$$

Y га нисбатан (37) га ўхшаш тизим тузиб ва юқорида келтирилган амалларни бажариб, X нинг қуйидаги куришишдаги қийматини оламиз:

$$X_B = X_C + \frac{\theta}{R} [(x - x_C) \cos \omega \pm (y - y_C) \sin \omega] \quad (40)$$

X_c ва Y қийматларини аниқлаш ҳам резултантани ҳисоблаш билан якунланади.

II турдаги икки боғланишли гуруҳга реккурент муносабатларни тузиш учун С нуқтага чизикли ҳаракат бериш етарли, яъни (39) ва (40) да X_c ва Y лар ўрнига уларнинг қийматларини қўйиш керак:

$$X_C = x \pm \sqrt{R^2 - Y^2}, \quad Y_C = 0$$

III, IV ва V турдаги икки боғланишли гуруҳларнинг реккурент муносабатлари ҳам шу тарзда тузилади.

Реккурент муносабатлар тузилгандан сўнг биринчи беш модификациядаги иккинчи синф механизмлари учун шатун эгри чизиклари тенгламаларини чиқазиш босқичига ўтилади, бунда B нуқтаси учун тўғри чизиқ ёки айлана тенгламалари ёзилади ва уларга мос реккурент муносабатлардаги X ва Y қийматлари қўйилади.

Кўп бўғинли механизмлар шатун эгри чизикларининг тенгламалари реккурент муносабатлардан кўп марта қайта фойдаланиш йўли билан тузилади.

Шундай қилиб, шатун эгри чизикларини ЭҲМ да чиқазиш босқичида резултанталарни ҳисоблаш ва ўрнига қўйишдан иборат иккита стандарт алгоритм бажарилади.

Ўрнига қўйиш алгоритми қўйидаги қоидага биноан автоматлаштирилиши мумкин:

$$F_1(x,y) = a_{00} + a_{01}y + a_{10}x + \dots + a_{n_0}x^n,$$

$$F_2(x,y) = b_{00} + b_{01}y + b_{10}x + \dots + b_{n_0}x^m,$$

$$F_3(x,y) = c_{00} + c_{01}y + c_{10}x + \dots + c_{n_0}x^R,$$

ифодалар берилган бўлсин, биринчи кўпҳадни иккинчи сига қўпайтириш натижасини учинчи кўпҳадга автомат равищда қўшиш талаб қилинсин.

- Ҳосил қиласиз:

$$F_1(x,y) \cdot F_2(x,y) + F_3(x,y) = d_{00} + d_{01}y + d_{10}x + \dots + d_{l_0}x^l,$$

бу ерда $l = \max(n + m, R)$;

$$d_l = \sum_{g+h=i} \sum_{s+t=j} a_{gs} b_{ht} + c_{lj},$$

Натижада текис пишангли механизмлар шатун эгри чизиқларининг юқорида келтирилган усул билан чиқазилган тенгламалари қўйидаги кўринишни олади:

$$F(\mathfrak{X}, \psi, \chi_1, \chi_2, \dots, \chi_m) = 0$$

бу ерда $\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_m$ — курилаётган механизм кинематик схемасининг мустақил параметрлари.

2. Энг содда масалаларни ечиш усулини танлаш.

Энг содда масалалар сифатида биринчи беш модификациядаги иккинчи синф механизмларини кинематик схемасининг учта, тўртта ва бешта параметрлари бўйича кинематик синтез қилиш масалалари танлаб олинади.

Берилган шартларга кўра интерполяциялаш, квадратик ва энг яхши яқинлашиш усулларидан бири танлаб олинади.

3. Юқорида кўрсатилган масалаларни кинематик схеманинг ҳамма параметрлари бўйича ечиш. Бунинг учун янги итерацион усул ёки оптималлаштириш усули қўлланилади. Бунда юқоридаги масалаларнинг ечим натижага

лари нолли яқынлашиш билан қидирилаётган параметрлар сифатида фойдаланилади.

Бу масалани реализациялаш учун

$$\Delta q_i = F(x_i, y_i, r_1, r_2, \dots, r_m), i = 1, 2, \dots, m$$

нисбий фарқ қуйидаги күреништегі келтирилді:

$$r_{in} = r_{(i-1)n} + A \Delta_{qn},$$

бу ерда r_{in} — қидирилаётган n -чи параметрнинг i -чи яқынлашиштагы қиймати;

A — яқынлашиш коэффициенти;

Δ_{qn} — нисбий фарқнинг n -чи нүктадаги қиймати.

4. Юқорида күрсатылған масалаларни қайта интерполяциялаш билан ечиш. Бу ҳолда қуйидаги мұносабатлардан фойдаланилади: икки қайта интерполяциялашда

$$r_{in} = \bar{r}_{(i-1)n} + A \Delta_{qn}, \quad r_{lI} = \bar{r}_{(i-1)I} + Ad \Delta_{qI}$$

уч қайта интерполяциялашда

$$r_{in} = \bar{r}_{(i-1)n} + A \Delta_{qn}, \quad r_{lI} = \bar{r}_{(i-1)I} + Ad \Delta_{qI}$$

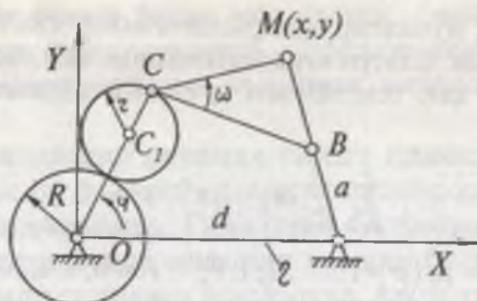
$$r_{ip} = \bar{r}_{(i-1)p} + Ad \Delta_{qp}$$

бу ерда n, l, p — қайта интерполяциялаш түгүнларининг нүкталары.

5. Күп бүгінли механизмларнинг синтези масалаларини ечишга ўтиш. Бу нарса 3 банд масалалары янги итерацион усул ёки оптималлаштириш усулы ёрдамида ечилғандан сүнг амалға ошириліши мүмкін. Бунда ечим алгоритми 1 бандда көлтирилған ва 3 бандда ишлатылған алгоритмлардан бир-галикда фойдаланишдан иборат бўлади.

Юқоридаги Δq ифодадаги m қиймати кўриб чиқылған механизмлардан кўп ва $m = 3R$ бўлади, бу ерда R — кўзғалувчан бўғинлар сони.

6. Комбинациялаштирилған механизм синтези масаласини ечиш. Бунда нисбий фарқларнинг ифодасини тузиш икки босқични ўз ичига олади. Бу масалани биринчи турдаги икки боғланишли гурухни планетар механизмга

7.4-расм

улашдан ҳосил бүлган комбинациялаштирилган механизми (7.4-расм) синтезлаш мисолида күриб чиқамиз.

Планетар механизм сателлитининг С нуқтаси координатлари қуйидаги шартта кўра ҳисоблаб топилади:

$$X_c = (R + r) \cos y - \chi r \cos \frac{R+r}{r} y;$$

$$Y_c = (R + r) \sin y - \chi r \sin \frac{R+r}{r} y$$

Нисбий фарқнинг натижавий ифодасини тузиш учун бу қийматларни (39) ва (40) ифодаларга қўйиб, ҳосил қиласиз:

$$\Delta q = a^2 - (x_c - d \cos \eta)^2 - (y_c - d \sin \eta)^2$$

Сўнгра юқорида келтирилган алгоритмлардан фойдаланиб, ушбу масалани ЭХМда реализациялаш мумкин.

7. Фазовий механизмлар синтези масалаларини ечиш. Нисбий фарқлар ифодаси шарнирларининг конструкцияси (тузилмаси) ҳали маълум булмаган абстракт (хаёлий) механизм учун тузилади. Сўнгра ҳар бир муайян механизм учун бу тузилмаларни аниқлаштириб тўғрилаш йўли билан уларни шакллантириш алгоритмларига кўшимчалар киритилади. Нисбий фарқларнинг охирги ифодалари текис механизмлар нисбий фарқларининг ифодаларидан учинчи ўзгарувчан координата z борлиги билан Фарқ қиласиди. Шунинг учун фазовий механизмларни синтез қилиш масалаларини ечиш алгоритми текис механизмларга ўхшаш бўлади.

8. Аниқ йұналтирувчи механизмлар синтези масалаларини ечиш. Шатун эгри чизигининг ҳам, берилған эгри чизикнинг ҳам тенгламаси қойыдаги күришишта келтирилади:

$$\sum_{R=0}^p \sum_{I=0}^R \alpha_{(k-I)I} x^{R-1} y^I = 0$$

$$R = p, (p-1), \dots, 2, 1, 0; \quad I = 0, 1, 2, \dots, R,$$

бу ерда p — күпхад даражаси;

$\alpha_{(k-I)I}$ — тенглама коэффициентлари (шатун эгри чизиги учун механизмнинг қидирилаётган параметрларига боялық бўлади).

Шатун эгри чизиги ва берилған траектория тенгламаларининг коэффициентларини ўзаро мувофиқлаштириб қойыдаги күришишдаги алгебраик тенгламалар тизимини ҳосил қиласиз:

$$f_1(r_1, r_2, \dots, r_m, \alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n) = 0$$

$$f_2(r_1, r_2, \dots, r_m, \alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n) = 0$$

$$f_1(r_1, r_2, \dots, r_m, \alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n) = 0$$

ундан

$$\frac{D(f_1, f_2, \dots, f_m)}{D(r_1, r_2, \dots, r_m)} = \begin{vmatrix} \frac{df_1}{dr_1} & \frac{df_1}{dr_2} & \dots & \frac{df_1}{dr_m} \\ \frac{df_2}{dr_1} & \frac{df_2}{dr_2} & \dots & \frac{df_2}{dr_m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \frac{df_m}{dr_1} & \frac{df_m}{dr_2} & \dots & \frac{df_m}{dr_m} \end{vmatrix}$$

якобианни текшириш йўли билан m -та мустақил тенглама танлаб олинади.

Ушбу масалани машинада ечишнинг кейинги алгоритми такрибий йұналтирувчи механизмларни кинематик схеманинг ғарча параметрлари бўйича синтез қилиш

масаласининг ечими билан мос келади, фақат бу ҳолда параметрларни аниқлаштириб түгрилаш доираси ушбу үчам кўйимлари майдони ярмининг чегарасида ётиши зарур.

9. Механизмларни динамик синтез қилиш масаласини ечиш. Масалани ечиш механизмларнинг иккинчи тур Лагранж тенгламалари, Гамильтон-Остроградский ёки бошқа усуллар асосида олиниши мумкин бўлган ҳаракат тенгламаларини тузишдан бошланади. Алгоритмлаш нуқтаи назаридан кўйидаги шаклдаги тенглама энг қулай хисобланади:

$$\dot{\mathbf{S}}_k \cdot \omega + d T/dy = \mathbf{M}_k .$$

Ушбу тенгламани

$$A(r_j, y) \dot{y} + B(r_j, y) \ddot{y}^2 + C(r_j, y) = 0 .$$

қўринища олиб, уни Рунге-Кутта усули бўйича ечамиз, бу ерда r_j — механизмнинг кинематик ва динамик параметрлари ; y — умумлаштирилган координата.

Нисбий фарқ ифодасини

$$\Delta q_j = y_{\text{в}} - y_{\text{н}}$$

қўринища ёзиб, бу ерда $y_{\text{в}}$ — умумлаштирилган координатанинг берилган қиймати; $y_{\text{н}}$ — умумлаштирилган координатанинг ҳаракат дифференциал тенгламасини ечиш натижасида олинган қиймати; минималлаштирувчи функция ифодасини тузамиз:

$$D = \sqrt{\sum_1^k \Delta_q^2} \rightarrow \min .$$

Оптималлаштириш ва Рунге-Кутта усулларидан кўп марта фойдаланиш йўли билан механизмнинг берилган шартларга жавоб берувчи оптималь параметрларини аниқлаймиз.

Шуни айтиш керакки, кинематик синтез қилиш масаларининг ечими натижалари бу ерда кинематик параметрларнинг нолга яқинлашишидаги қийматлари сифатида фойдаланилади.

Динамик синтез қилишда масаланинг қўйилишига боғлиқ равишда берилган вақт оралиғида жадалланиш ёки тормозланишини таъминлаш, механизмнинг барқарор ҳаракатини таъминловчи оптималь тавсифномаларини аниқлаш ва ҳоказолар каби масалаларни ечиш мумкин.

10. Механизмларни кинематик ва динамик синтезлаш масалалари ечилгандан сўнг уларнинг аниқлигини баҳолаш блоки амалга оширилади. Бунинг учун шатун эгри чизигининг (32) тенгламасидан ҳар бир параметр бўйича қўйидаги қуринишдаги ҳосила олинади:

$$\begin{aligned} \frac{dF(x, y, r_1, r_2, \dots, r_R, r_{k+1}, \dots, r_m)}{dr_{ik}} &= \\ &= \frac{1}{2h} \left\{ F[x, y, r_1, r_2, \dots, (r_R + h), r_{k+1}, \dots, r_m] - \right. \\ &\quad \left. - F[x, y, r_1, r_2, \dots, (r_R - h), r_{k+1}, \dots, r_m] \right\} \end{aligned}$$

Худди шу каби, шатун эгри чизиги тенгламасидан координаталар бўйича ҳосилалар олиб, уларнинг қийматларини координата бўйича чегаравий хатоликни билдирувчи қўйидаги ифодага қўямиз:

$$\delta_y = \sqrt{\sum_{i=1}^n \left[\frac{d}{dr_i} F(x, y, r_i) \right]^2} \cdot \delta_i^2 / \frac{d}{dy} F(x, y, r_i)$$

Шу йўл билан бошқа координата ёки нормал бўйича чегаравий хатоликларни ҳам аниқлаш мумкин.

Агар аниқликни баҳолаш натижалари бошлангич қўйилган шартларни қониқтирмаса, бажарилган синтез ишларининг бутун циклини энг содда механизмнинг кинематик синтезидан бошлаб қайтадан бажарамиз.

7.3. Текис ричагли (пишангли) механизмлар асосидаги аниқ йұналтирувчи механизмлар синтези

7.3.1. Масаланинг құйилиши

Аниқ йұналтирувчи механизмларнинг синтези масаласи күйидегіча құйилған бұлады: синтез қилинувчи механизм нұқтаси чизиши керак бұлған траекториянинг тенгламаси берилған бўлиб, бирор бүғиннинг (масалан, шатуннинг) нұқтаси ҳеч қандай хатоликсиз, яъни аниқ ушбу траекторияни чизувчи механизмнинг параметрларини топиш керак.

Текисликда ётувчи эгри чизиқни ҳосил қилиб беруви аниқ йұналтирувчи механизм синтези масаласини куриб чиқайлик [55].

Берилған траекториянинг тенгламаси

$$F_1(x, y, a_1, a_2, \dots, a_n) = 0, \quad (41)$$

тәнланған механизм шатуни нұқтасининг траекторияси тенгламаси эса

$$F(x, y, r_1, r_2, \dots, r_m) = 0 \quad (42)$$

куринища бўлсин, бу ерда x, y — берилған траектория нұқталарининг координатлари:

$a_1, a_2, \dots, a_n$ — берилған траектория тенгламасининг коэффициентлари;

$r_1, r_2, \dots, r_m$ — механизмнинг аниқланиши керак бўлған параметрлари.

(42) ифодаси текис механизм шатуни эгри чизигининг тенгламаси ҳисобланади.

Синтез масаласини ечиш учун берилған ва механизмнинг шатунидан олиниши мумкин бўлған эгри чизиқларнинг тенгламалари ўртасида механизмнинг изланаётган параметрларини берилған траектория тенгламаси коэффициентлари орқали ифодалаш имконини беруви боғланишини аниқлаш керак бўлади. Бунинг учун (41) ва (42) тенгламаларни битта координатлар тизимига келтириб ёзиш зарур. Бунда траектория тенгламаси (41) параметрик шаклда ҳам, тўғри бурчакли координатлар тизимда ҳам берилған бўлиши мумкин.

(41) ва (42) тенгламалар қандай берилишидан қатыназар, уларни даражали полиномлар (күпчадлар) шаклига келтириш мумкин.

Шатун эгри чизигини умумий ҳолда қыйидаги даражали күпчад күринишида тасвираш қулай бұлади:

$$\sum_{k=0}^{\rho} \sum_{\ell=0}^k a_{(k-\ell)\ell} x^{k-\ell} y^\ell = 0 \quad (43)$$

$$k = \rho, (\rho - 1), (\rho - 2), \dots, 2, 1, 0$$

$$\ell = 0, 1, 2, \dots, k$$

бу ерда ρ — күпчад даражаси;

$a_{(k-\ell)\ell}$ — шатун эгри чизиги тенгламасининг механизмнинг изланыёттан параметрларига боғлық коэффициентлари.

Берилган траектория тенгламасини худди шундай күринишига келтирамиз, яъни

$$\sum_{i=0}^q \sum_{j=0}^i b_{(i-j)j} x^{i-j} y^j = 0 \quad (44)$$

$$j = q, (q-1), (q-2), \dots, 2, 1, 0$$

$$j = 0, 1, 2, \dots, i$$

бу ерда q — күпчад даражаси;

$b_{(i-j)j}$ — тенглама коэффициентлари.

Табиийки

$$b_{(i-j)j} = f(a_1, a_2, \dots, a_n)$$

бу ерда $a_1, a_2, \dots, a_n$ — (1) тенгламанинг коэффициентлари.

Энді $r_1, r_2, \dots, r_n$ параметрларни $a_1, a_2, \dots, a_n$ коэффициентлар орқали ифодалаш қолди.

7.3.2. Текис ричагли механизмлар шатуни эгри чизигининг тенгламаларини чиқазиш

Кулисали механизм (7.2-расм) M ва B нүқталари орасида қыйидаги боғланишлар мавжуд:

$$X_B = x \pm k(x \cos \omega - y \sin \omega) \frac{\sqrt{\rho^2 - (e - k \sin \omega)^2}}{\rho} +$$

$$+ k(e - k \sin \omega) \frac{x \sin \omega + y \cos \omega}{\rho},$$

$$Y_B = y \pm k(x \sin \omega - y \cos \omega) \frac{\sqrt{\rho^2 - (e - k \sin \omega)^2}}{\rho} -$$

$$- k(e - k \sin \omega) \frac{x \cos \omega - y \sin \omega}{\rho}, \quad (45)$$

бу ерда $e, r, \omega - M$ нүктаның шатунда жойлашиш үрни-
ни белгиловчи параметрлер.

Агар механизмнинг B нүктаси OY уқига параллел түгри
чизик бўйлаб ҳаракат килиса

$$X_B - \ell = 0 \quad (46)$$

X_B қийматларини (45)дан (46)га қўйиб, баъзи ўзгарти-
ришлардан кейин шатун M нүктаси эгри чизигининг қуидаги
тенгламаларини оламиз:

$$[(\ell - x)\rho^2 k(e - k \sin \omega)(x \sin \omega + y \cos \omega)]^2 -$$

$$- k(x \cos \omega - y \sin \omega)^2 [\rho^2 (e - k \sin \omega)^2] = 0$$

Буни стандарт куриниңга келтириб, ҳосил қиласиз:

$$\sum_{k=0}^{\infty} \sum_{\ell=0}^{k-e} a_{(k-e)\ell} x^{k-e} y^\ell = 0$$

$$k = 4, 3, \dots, 0; \quad (47)$$

$$\ell = 0, 1, \dots, 4$$

(47) тенгламадаги ҳадлар сони

$$t = \frac{s(s+1)}{2} = 15$$

Бироқ тенгламаларнинг биринчи қаторида иккинчи, туртинчи ва бешинчи, иккинчи қаторида эса — иккиминчи ва түртнинчи ҳадлар йўқ. Шунинг учун бу тенгламадаги ҳадларнинг умумий сони ўнга тенг, ундаги ҳадларнинг коэффициентлари қўйидаги қийматларга эга бўлади:

$$a_{40} = 1$$

$$a_{22} = 1$$

$$a_{30} = -2\ell$$

$$a_{12} = -2\ell$$

$$a_{20} = \ell^2 - k^2 - 2ke \sin \omega - 3k^2 \sin^2 \omega$$

$$a_{11} = 3ke \cos \omega$$

$$a_{02} = \ell^2 - k^2 \sin \omega$$

$$a_{10} = 2k\ell e \sin \omega - 2k^2 \ell \sin^2 \omega$$

$$a_{01} = 2k\ell e \cos \omega - 2k^2 \ell \sin \omega \cos \omega$$

$$a_{00} = k^2 (\ell - k \sin \omega)^2$$

7.3.3. Кривошип — сирпангичли механизм шатуни эгри чизигининг тенгламаси

Механизм B ва M нуқталарининг координатлари орасидаги боғланиш қўйидаги қўринишга эга бўлади (7.3-расм).

$$\begin{aligned} X_B &= X \pm \frac{\sigma \cdot \sin \omega}{k} y \pm \frac{k - \sigma \cdot \cos \omega}{k} \sqrt{k^2 - y^2} \\ Y_B &= \frac{\sigma \cdot \cos \omega}{k} y \pm \frac{\sigma \cdot \sin \omega}{k} \sqrt{k^2 - y^2} \end{aligned} \quad (48)$$

Шатун эгри чизигининг тенгламасини олиш учун ёзамиш:

$$\rho_B^2 - 2X_AX_B - 2ey_B + X_A^2 - e^2 - a^2 = 0 \quad (49)$$

бу ерда ρ_B^2 (II.16)га биноан қўйидаги қийматга эга бўлади.

$$\rho^2 + 2X_A X - \frac{2}{k} [(\cos \omega - k) y + (X - X_A) b \sin \omega] -$$

$$- \frac{2}{k} [(y - e) b \sin \omega - (b \cos \omega - k) (X - X_A)] .$$

$$\sqrt{k^2 - y^2} - X_A^2 - e^2 - b^2 + 2kb \cos \omega - k^2 + a^2 = 0 \quad (50)$$

(48) ва (49) ларни (50)га қўйиб, ҳосил қиласиз: бу ерда

$X_A - A$ шарнир координатаси;

e — дезаксиал қиймати;

θ — шатун узунлиги;

a — кривошил узунлиги;

κ, ω — M нуқтанинг шатунда жойлашиш ўринини белгиловчи параметрлар.

Ушбу механизм шатун эгри чизигининг тўртинчи даражали алгебраик тенглама (II.7) кўринишидаги тенгламасини оламиз. Кўрилаётган ҳолда тенглама ҳадларининг сони 15 га тенг. Улардаги коэффициентлар куйидагича бўлади:

$$a_{40} = 1; a_{31} = \frac{4}{k} b \sin \omega; a_{22} = \frac{4b^2}{k^2} - \frac{4b}{k} \cos \omega + 2;$$

$$a_{31} = \frac{4b}{k^2} \sin \omega \cdot \cos \omega; a_{04} = \frac{4b^2}{k^2} - \frac{4b}{k} \cos \omega + 1;$$

$$a_{30} = -4x_A; a_{21} = -\frac{12}{k} x_A b \sin \omega - \frac{4}{k} eb \cos \omega;$$

$$a_{12} = -\frac{4x_A b^2}{k^2} - \frac{4x_A b^2}{k^2} \sin^2 \omega - \frac{4eb^2}{k^2} \sin \omega \cos \omega - \frac{4eb}{k} \sin \omega;$$

$$a_{03} = -\frac{4eb^2}{k^2} - \frac{4eb^2}{k^2} \cos^2 \omega - \frac{4x_A b^2}{k^2} \cos \omega \sin \omega + \frac{4eb}{k} \cos \omega;$$

$$a_{20} = 6x_A^2 + 2e^2 + 2b^2 - 2k^2 - 2a^2 + 4kb \cos \omega - 4b^2 \cos^2 \omega;$$

$$a_{11} = \frac{12x_A^2 b}{k} \sin \omega + \frac{4be^2}{k} \sin \omega + \frac{4b^3}{k} \sin \omega - \frac{4a^2 b}{k} \sin \omega +$$

$$+ \frac{8x_A b e}{k} \cos \omega - 4b^2 \cos \omega \sin \omega;$$

$$\begin{aligned}
a_{02} &= \frac{4e^2 b^2}{k^2} + \frac{4x_A^2 b^2}{k^2} - \frac{4x_A^2 b^2}{k} \cos \omega + \frac{4be^2}{k} \cos \omega + \\
&+ \frac{4b^3 \cos \omega}{k} - \frac{4a^2 b}{k} \cos \omega + \frac{8x_A^2 b}{k} \sin \omega - 4b^2 \cos^2 \omega + \\
&+ 8kb \cos \omega + 2x_A^2 - 2e^2 - 6b^2 - 2k^2 + 2a^2; \\
a_{10} &= -4x_A^3 - 4x_A e^2 + 4x_A a^2 - 4x_A b^2 \sin^2 \omega + \\
&+ 4ebk \sin \omega - 4eb^2 \cos \omega \sin \omega; \\
a_{01} &= -\frac{4x_A^3 b}{k} \sin \omega - \frac{4x_A b e^2}{k} \sin \omega - \frac{4x_A b^3}{k} \sin \omega + \\
&+ \frac{4x_A^2 a^2 b}{k} \sin \omega - \frac{4x_A^2 b e}{k} \cos \omega - \frac{4b e^3}{k} \cos \omega - \\
&- \frac{4b^3 e}{k} \cos \omega + \frac{4a^2 b e}{k} \cos \omega + 4bek \cos \omega + 4x_A b^2 \sin \omega \cos \omega + \\
&+ 4b^2 e \cos^2 \omega + 4b^2 e; \\
a_{00} &= 4k^2 b^2 \cos^2 \omega - 4x_A^2 b^2 \cos^2 \omega + 8x_A^2 b^2 \cos \omega \sin \omega - \\
&- 4e^2 b^2 \sin^2 \omega + 4x_A^2 b k \cos \omega - 4b e^2 k \cos \omega - 4b^3 k \cos \omega - \\
&- 4b k^3 \cos \omega + 4a^2 b k \cos \omega - 8x_A b e k \sin \omega + x_A^4 + e^4 + b^4 + \\
&+ k^4 + a^4 + 2x_A^2 e^2 + 2x_A^2 b^2 - 2x_A^2 k^2 - 2x_A^2 a^2 - 2b^2 e^2 + 2e^2 k^2 - \\
&- 2a^2 e^2 + 2b^2 k^2 - 2a^2 b^2 - 2a^2 k^2
\end{aligned}$$

7.3.4. Аниқ йұналтирувчи механизмлар синтези масаласини ечишининг алгебраик усули

Синтез масаласини ечишни бошлашдан олдин берилған траекторияни келтириб чиқазиш имконияти борйұқлигини аниклаб олиш зарур. Траектория тенгламасы (44) күринишігә келтирилған бўлсин. Ушбу траекторияни чиқазиш учун мўлжалланган механизмни танлаймиз ва унинг учун шатун эгри чизигининг (43) кўринишдаги тенгламасини тузамиз. Бу икки тенгламага эга бўлиб, уларнинг даражаларини таққослаймиз.

Агар $q > p$ бўлса, танланган механизм берилған траекторияни чиқариб бера олмайди. Бошқа икки вариантни кўриб чиқайлик, яъни:

1) шатун эгри чизиги алгебраик тенгламаси ва берилган траектория тенгламасининг даражалари бир хил ($q > p$);

2) алгебраик тенглама даражаси берилган траектория тенгламаси даражасидан катта ($q > p$).

Биринчи вариант бўйича механизмнинг қидирилаётган параметрларини аниқлаш учун иккала тенглама коэффициентларини тенглаширамиз ва шатун эгри чизиги тенгламаси коэффициентларини берилган тенглама коэффициентлари орқали ифодалаймиз.

Бунда учта ноль келиб чиқиши мумкин:

1) (44) тенглама қандайдир ҳадининг коэффициенти нолга тенг ($b_{mn} = 0$), (43) тенгламанинг унга мос келувчи коэффициенти эса ноль эмас ($\alpha_{mn} \neq 0$). Бундай ҳолда $\alpha_{mn} = 0$ қабул қиласиз.

2) агар $\alpha_{mn} \neq 0$, $b_{mn} = 0$ бўлса, кўрилаётган механизм берилган траекторияни чиқаза олмайди;

3) $\alpha_{mn} \neq 0$ ва $b_{mn} \neq 0$ бўлса, $\alpha_{mn} = b_{mn}$ тенгликни қабул қиласиз.

$q=p$ бўлган иккинчи вариантда шатун эгри чизиги тенгламасининг даражасини камайтириш ёки қидирилаётган параметрлар билан берилган траектория тенгламасининг коэффициентлари орасида боғланишини берадиган бошқа ечимларни топиш зарур.

Шатун эгри чизиги тенгламаси

$$F(x,y) = 0, \quad (51)$$

берилган траектория тенгламаси эса

$$F_1(x,y) = 0 \quad (52)$$

кўринишга эга бўлсин.

(51) ни кўпхадларда қуйидагича ахтарайлик:

$$F(x,y) = F_2(x,y) \cdot F_4(x,y) + A(x,y) = 0, \quad (53)$$

Бу ерда $F_2(x,y)$ — берилган траектория тенгламасининг юкори даражали ўзгарувчиларга эга бир нечта кадрлари;

$F_4(x,y)$ — кўпхад $F(x,y)$ ни $F_2(x,y)$ га бўлишда ҳосил бўлган натижа;

$A(x,y)$ — бўлинма қолдиги.

(52) ни $F_1(x,y) = F_2(x,y) + F_3(x,y) = 0$ күринишда ёзайлик, бу ердан

$$F_2(x,y) = -A_3(x,y). \quad (54)$$

(54) дан $F_2(x,y)$ қийматини (III.7) га қўйиб ҳосил қиласиз.

$$F_3(x,y) \cdot F_4(x,y) + A(x,y) = 0 \quad (55)$$

(53) ва (55) ларни таққослаб (55) тенгламанинг даражаси (53) дан паст эканлигини кўриш мумкин. Демак, шатун эгри чизиги тенгламасининг даражасини у берилган траектория тенгламаси даражасидан юқори бўлган ҳолларда камайтириш мумкин экан.

(55) ва (43) ларни таққослаб қўйидаги тенгламалар тизимини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} C_{00} &= B_{00} & C_{11} &= B_{11} \\ C_{01} &= B_{01} & & \\ C_{10} &= B_{10} & C_{q0} &= B_{q0} \end{aligned} \quad (56)$$

бу ерда $C_{a,j}$ — ҳам шатун эгри чизиги, ҳам берилган траектория тенгламалари коэффициентларининг функциялари, яъни

$$C_{(i-j),j} = f[a(k-e)t, b(i-j)j]$$

ёки

$$C_{(i-j),j} = f[r_1, r_2, \dots, r_m, a_1, a_2, \dots, a_n].$$

Агар бундай йўл билан керакли натижани олиш мумкин бўлмаса, шатун эгри чизиги тенгламасини бўлактаймиз.

$$F(x,y) = F_1(x,y) \cdot F_4(x,y) + A(x,y) = 0$$

$F_1(x,y) = 0$ бўлгани учун бўлаклаш натижасида ҳосил қиласиз:

$$A(x,y) = 0 \quad (57)$$

бунда агар бу ифода даражаси бүйича берилган тенгламага мос келса:

$$A(x,y) = F_1(x,y)$$

деб ёзиш ва ўзгарувчиларининг даражаси бир хил бўлган ҳадларнинг коэффициентларини бир-бирига тенг деб олиш мумкин.

(57) тенгламани ёйилган кўринишда умумий ҳолда қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$\sum_{q=0}^S \sum_{h=0}^q d_{(q-h)h} x^{(q-h)} y^h \quad (58)$$

бу ерда $q=S, (S-1), (S-2), \dots, 0; h=0, 1, \dots, q$.

Юқоридаги формулалардан $S \leq r$ эканлиги кўриниб турибди. (58) тенглама x, y нинг исталган қийматларида дақли. Демак, ёзиш мумкин:

$$\begin{aligned} d_{00} &= 0 & d_{11} &= 0 \\ d_{01} &= 0 & & \\ d_{10} &= 10 & d_{s0} &= 0 \end{aligned} \quad (59)$$

Бу ерда $d(q-h)h$ коэффициентлари $C_{(q-h)h}$ коэффициентлари каби шатун эгри чизиги ва берилган траектория тенгламалари коэффициентларининг функцияларидир.

Шундай қилиб, биринчи ҳолда ((56) тенгламалар ҳам, иккинчисида ((59) тенгламалар) ҳам чизикли бўлмаган алгебраик тенгламалар системаларига эга бўламиз.

$$\begin{aligned} f_1(r_1, r_2, \dots, r_m, & a_1, a_2, \dots, a_n) = 0 \\ f_2(r_1, r_2, \dots, r_m, & a_1, a_2, \dots, a_n) = 0 \\ f_n(r_1, r_2, \dots, r_m, & a_1, a_2, \dots, a_n) = 0 \end{aligned} \quad (60)$$

Тенгламаларнинг энг кўп сони (56) система ҳосил бўлади ва у тенг:

$$n = \frac{(a+1)(q+2)}{2}.$$

(59) системада эса:

$$n_1 = \frac{(S+1)(S+2)}{2}.$$

Масалани ечишда учта ҳол бўлиши мумкин:

1. Системадаги тенгламалар сони номаълумлар сонидан кам ($n < m$). Бу ҳолда баъзи параметрлар қийматини қабул қилиш керак.

2. Тенгламалар сони номаълумлар сонига тенг ($n = m$).

3. Тенгламалар сони номаълумлар сонидан ортиқ ($n > m$).

Энг кўп учрайдиган охирги ҳолда системадан $m -$ та тенгламани ажратиб олиш лозим. Бунда олинган натижалар (60) системанинг қолган тенгламаларини ҳам қониқтириши керак.

Кўрилган учта ҳолнинг ҳар бирида тенгламаларнинг бир-биридан мустақиллиги масаласи юзага келади. Бу масалани ечиш учун (60) системанинг $m -$ та тенгламаларини ажратиб оламиз ва уларни текширамиз:

$$\frac{D(\phi_1, \phi_2, \dots, \phi_m)}{D(r_1, r_2, \dots, r_m)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial \phi_1}{\partial r_1} & \frac{\partial \phi_1}{\partial r_2}, \dots, & \frac{\partial \phi_1}{\partial r_m} \\ \frac{\partial \phi_2}{\partial r_1} & \frac{\partial \phi_2}{\partial r_2}, \dots, & \frac{\partial \phi_2}{\partial r_m} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ \frac{\partial \phi_m}{\partial r_1} & \frac{\partial \phi_m}{\partial r_2}, \dots, & \frac{\partial \phi_m}{\partial r_m} \end{vmatrix}$$

Агар тенгламалар якобиони нолга тенг бўлмаса, улар мустақиллар. Агарки, уларнинг якобиони нолга тенг чиқса, (60) дан танлаб олинган тенгламалардан исталганини ундаги кейинги ($m + 1$) тартибдаги тенглама билан алмаштириб, яна қайтадан текшириб кўрамиз.

Кўпинча қидирилаётган параметрларни аналитик усуллар ёрдамида аниқлаш мумкин.

Умумий ҳолда, (60) системани ечишү учун номаълумларни олиб ташлаш усулидан фойдаланиш мумкин. Масалан, бу системанинг биринчى иккى тенгламаси қуйидаги куринишга келтирилгән бўлсин:

$$f_1 = \Theta + \Theta_1 r_1 + \Theta_2 r_1^2 + \dots + \Theta_{n1} r_1^{n1}$$

$$f_2 = H_0 + H_2 r_1 + H_2^2 r_1^2 + \dots + H_{n2} r_1^{n2}$$

бу ерда

$$\Theta = \Theta(r_2, r_3, \dots, r_m, a_1, a_2, \dots, a_n);$$

$$H = H(r_2, r_3, \dots, r_m, a_1, a_2, \dots, a_n)$$

ва кўп ҳадлар натижаларини топамиз:

$$R(f_1, f_2) = \begin{vmatrix} \Theta_0 \Theta_1 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 \Theta_0 \Theta_1 & \Theta_{n1} & 0 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 \Theta_0 \Theta_1 & \dots & \Theta_n & 0 \\ H_0 H_1 & H_{n2} & 0 & \dots & 0 \\ 0 H_0 H_1 & H_{n2} & 0 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 H_0 H_1 & \dots & H_{n1} & 0 \end{vmatrix}$$

ёки

$$R(f_1, f_2) = z(r_2, r_3, \dots, r_m, a_1, a_2, \dots, a_n);$$

бу ерда r_1 номаълум (60) системанинг кўрилаётган иккى тенгламасидан чиқазиб ташланди.

Худди шундай тарзда, система тенгламаларининг ҳар бир жуфтини кўриб чиқыб, унинг ҳамма тенгламаларидан номаълум r_1 параметрни чиқазиб ташлаймиз ва $r_2, r_3, \dots, r_m, a_1, a_2, \dots, a_n$ функцияси бўлган ($m-1$) тенгламаларни ҳосил қиласиз. Сўнгра бу тенгламалардан r_2 параметрини, кейин $r_3, \dots, r_{m-1}$ ни чиқазамиз. Шундай тарзда охирида r_m параметрга нисбатан кўпхадни ҳосил қиласиз. Натижавий кўпхаднинг даражаси, демак, унинг ечимлари сони (60) система кўпхадлари даражаларининг кўпайтмасига тенг бўлади.

8. РОБОТ ВА МАНИПУЛЯТОРЛАР НАЗАРИЯСИ АСОСЛАРИ

8.1. Манипуляторлар ва саноат роботлари

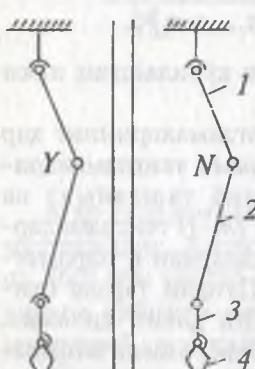
Манипулятор деб, одам құлининг ишчи функцияларини тақрорлаш учун мүлжалланған техник курилмага айтилади.

Манипуляторлар ҳар хил белгилар бүйича турларга булинади:

- а) функциясига күра: тақлид құлупчы ва бажарувчи;
- б) бошқариш тизимиға күра: дастаки ва автоматик бошқарыладиган;
- в) құзғалувчан даражасига күра: битта ва бир нечта құзғалувчанлық даражали.

Биринчи манипуляторнинг фақат функцияси эмас, балки күриниши ҳам одам құлиға үхшаб кетади. Кейинчалик күп бүгінли манипуляторлар пайдо булиши билан уларнинг одам құлиға үхашшылығы йүқөлди, аммо үхаш фазовий ҳаракат ҳосил қилиш вазифаси сақлаб қолинди. Шу билан бирға айтиб үтиш керакки, одамнинг битта құли 34 та құзғалувчанлық даражасига эга, демек, манипуляторларнинг құзғалувчан даражаси, яъни тақлидчилик имкониятлари ҳали анча кам.

Мисол тарықасида бошқарувчи ва бажарувчи механизмлардан иборат тақлид құлупчы манипулятор схемаси (8.1-расм)ни күриб чиқайлик. Тузилиши бүйича механизмлар-

8.1-расм

нинг иккаласи ҳам бир хил. Электролаштирилған, электронли, магнитли, механик ёки бошқа боялғаныш воситасида бажарувчи механизм бошқарувчи механизм ҳаракатларига тақлид қилади. Бундай механизмлардан күпинча заарарлы ёки етмайдиган мұхитларда фойдаланылади. Ундан ташқары, бошқарувчи механизм ташки күләмий үлчамлари бүйича бажарувчи механизмга нисбатан анча киңік булиши мүмкін.

Схемадан күриниб турибдики, механизмлар одам құлидаги үхаш

бўғинлардан иборат очиқ кинематик занжирдан ҳосил бўлган, бу ерда:

Тана О ва елка 1 боғланишидан ҳосил бўлган кинематик жуфт елка бўғини деб аталади.

Елка 1 ва билак 2 боғланишидан ҳосил бўлган кинематик жуфт тирсак бўғини дейилади.

Билак 2 ва панжа 3 дан ҳосил бўлган кинематик жуфт панжа бўғини деб аталади.

Манипулятор бармоғи 4 уз навбатида, алоҳида механизм кўринишида ёки панжа билан қўзғалмас боғланган (масалан, магнитли бармок) бўлиши мумкин. Кейинги ҳолда 8.1-расмда кўрсатилган манипулятор схемаси 1, 2 ва 3 қўзғалувчан бўғинлардан ва учта кинематик жуфтдан иборат, бунда елка ва панжа бўғинлари 3 та эркинлик даражасига эга сферик жуфтлар, билак бўғини эса битта эркинлик даражасига эга V-синф айланма жуфт сифатида бажарилади. Механизм бундай схемада еттитадан эркинлик даражасига эга бўлади.

Автоматик бошқариладиган манипуляторларни **саноат роботлари** деб аталади. Одатдаги машина-автоматлардан улар очиқ кинематик занжирлардан тузилган механизmlарнинг қўлланилиши, бўлак дастурларни бажаришга тезгина тўғрилаш имконияти борлиги ва ишчи органларнинг кенг диапазонда турли фазовий ҳаракатлар қилиши мумкинлиги билан фарқ қиласди.

Саноат роботларининг структураси манипуляторлар структураси билан бир хил, шунинг учун уларни таҳлил қилишда манипуляторлар схемасининг таҳлили билан чекланиш мумкин.

Манипуляторлар назариясининг асосий қоидалари мускуллар қисқариши натижасида пайдо бўладиган биотоклар ёрдамида одам қули ва оёғи ҳаракатларини ҳосил қўлувчи механизmlар учун ҳам қўлланилиши мумкин.

8.2. Манипуляторларни бошқариш блок-схемалари ва даражалари

Автоматик бошқариладиган манипуляторларда қайтишли эргашувчи тизимлар қўлланилади. Бу тизимлар информацияни тескари томонга, яъни бажарувчи механизм-

8.2-расм

дан бошқарувчи мосламаларга узатувчи тескари боғлашиша эга бўлади (8.2-расм).

8.3-расмда манипуляторларни автоматик бошқариш блок-схемаси келтирилган. Бу ерда бўғинлар ҳолати кузатгичлар сигналлари асосида ЭҲМ бошқарувчи курилмалар орқали манипулятор ишини тўғрилаб боради.

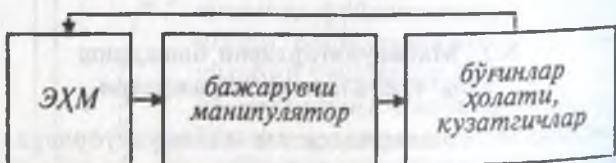
Манипуляторлар уч даражада бошқарилиши мумкин:

1. Биринчи даражали бошқаришда бошқариш дастури манипуляторнинг ҳар бир умумлаштирилган координатаси қийматларини белгилаб беради.

2. Иккиччи даражали бошқаришда: “олиш”, “кучириш”, “эшикни очиш” ва шунга ухшаш мураккаброқ операцияларнинг буйруқлари киритилади.

3. Учинчи даражали бошқаришда: “узелни йигишиш”, “контейнерни бўшатиш” ва шу каби тугалланган жараёнларнинг буйруқлари киритилади.

Табиийки, учинчи даражага иккиччи даражаларга, улар эса ўз навбатида, биринчи даражаларга бўлинниб юборилиши мумкин.

8.3-расм

8.3. Манипуляторларнинг ишчи ҳажми, чаққонлиги, хизмат қилиш зонаси, сервис бурчаги ва коэффициенти

Манипуляторнинг ишчи ҳажми деб, панжанинг барча мумкин бўлган ҳолатларини қамровчи сирт билан чегараланганд ҳажмга айтилади.

Панжанинг ишчи ҳажмдаги ҳаракати (8.4-расм) тўрт синфга турланиши мумкин:

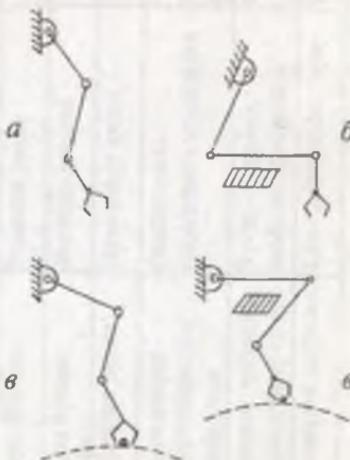
- тусиқсиз (бўш) ишчи ҳажмдаги эркин ҳаракат;
- тусиқли ишчи ҳажмдаги ҳаракат;
- берилган эгри чизиқ буйича ҳаракат;
- берилган эгри чизиқ буйича тусиқли ҳажмда ҳаракат.

Бундай тасниф А.Е.Кобринский ва Ю.А.Степаненко томонидан таклиф қилинган. Ҳозирги пайтда манипуляторларнинг турлари кенгайган, хусусан биз томондан кўп тусиқлардан ўтувчи манипуляторлар синтези масалалари ечилиган.

Манипуляторларнинг чаққонлиги деганда, унинг панжалари қўзғалмас бўлгандаги эркинлик даражаси тушунилади.

Фазонинг манипулятор иш жараёнида панжалари жойлашиши мумкин бўлган қисми ишчи зона деб аталади. Бу зона текислик, сирт, паралелепипед, шар ва цилиндр шаклида бўлиши мумкин. Ишчи зонанинг панжалари объект билан ишлаши кулагай бўлган қисми хизмат қилиш зонаси дейилади ва манипулятор характеристикаси шу зонага мосравицда белгиланган бўлади.

Панжалар ишчи зонанинг ҳар бир нуқтасига қандайдир белгиланган моддий бурчак ичида яқинлашиши мумкин. Бу бурчак сервис бурчаги деб номланади, манипулятор бурчаги катталиги фазода 4 гача этиши мумкин. Шунинг учун нисбати сервис коэффициенти деб аталади ва унинг қиймати 0 дан 1 гача ўзгариши мумкин.

8.4-расм

8.4 Роботларни тайёрлаш ва құллаш буйича үнгімә маълумотлар

Саноат роботлари Японияда эңг күп тараққий құллашынан, у ерда бу соңа буйича ишлар олиб борилмоқда (АҚШ да 1961 йилдан). Японияда 1973 йилдан роботларның ички бозори ҳажми 34 млн. доллар, 1980 йили 100 млн. долларнан ташкил қылған бұлса, 1985 йилга келиб 1 мілрд. долларға құпайды.

1984 йилда экспорт қилинадиган роботлар сони қүйнегендегіча бұлган:

Японияда	8000
АҚШ	6000
Германия	600
Италия	500
Швеция	800
Англия	400

Үшандада дунёда ҳаммаси булып 20 000 дан ортиқ роботлар ишлатыларды. Ҳозирға келиб Үзбекистонда Асака шаҳрида чиқарылаёттан автомашиналарнинг кузовлари фақаттана роботлар ёрдамида үйгілмоқда.

АТАМАЛАР ЛҮГАТИ

Уйғарса	Русча	Немеца	Итальяна	Француза
1	2	3	4	5
Структура механизмов				
Общие понятия				
1. Механизм	Механизм	Getriebe; Mechanismus	Mechanism	Mécanisme
2. Гидравлический механизм	Гидравлический механизм	Hydraulisches Getriebe	Hydraulic mechanism	Mécanisme hydraulique
3. Пневматический механизм	Пневматический механизм	Pneumatisches Getriebe	Pneumatic mechanism	
4. Механизм бурили	Звено механизма	Glied; Getriebeglied	Link of mechanism	Chainon de mécanisme
5. Пояс	Стофка	Gestell	Frame	Support
6. Картер бурили	Вхолюз зиено	Antriebsglied	Input link	Chainon d'entrée
7. Чепчиш бурили	Выходное звено	Abtriebsglied	Output link	Chainon de sortie
8. Баштанич бүрүн	Начало зиено		Initial link	Chainon initial
9. Механизмниң умумалыктарының координатасы	Обобщенная координата механизма	Verallgemeinerte Koordinate eines Getriebes	Generalized coordinate of mechanism	Coordonnée généralisée de méca-nisme
10. Механизм эркинлик дәражасыннан соң	Число степеней свободы механизма	Getriebefreiheitsgrad	Number of degrees of freedom of a mechanism	Nombre de degrés de liberté du mécanisme
11. Кинематик жүргілдік	Кинематическая пара	Gelenk; Elementenpaar	Kinematic pair; pair	Couple cinématique

12. Кинематик жуфтлик элементи	Элемент кинематической пары	Gelenkelement	Element of a kinematic pair	Couple cinématique
13. Кинематик занжир	Кинематическая цепь	Kinematische Kette	Kinematic chain	Chaîne cinématique
14. Берк кинематик занжир	Замкнутая кинематическая цепь	Geschlossene kinematische Kette	Cloze looped kinematic chain	Chaîne cinématique fermé
15. Беркитилмаган кинематик занжир	Незамкнутая кинематическая цепь	Offene kinematische Kette	Open looped kinematic chain	Chaînō cinématique ouverte
16. Кинематик бөгләниш	Кинематическое соединение		Kinematic joint	
17. Механизмнинг структуравий (тизими) схемаси	Структурная схема механизма	Typenchema	Type diagram of a mechanism	Scheme structural de mécanisme
1.2. Кинематик жуфтликларнинг турлари				
1.2. Виды кинематических пар.				
18. Бир ҳаракатли жуфтлик	Одноподвижная пара	Gelenk mit einem Gelenkfreiheitsgraden	One degree of freedom kinematic pair	Couple cinématique a un degré de mobilité
19. Икки ҳаракатли жуфтлик	Двухподвижная пара	Gelenk mit zwei Gelenkfreiheitsgraden	Two degrees of freedom kinematic pair	Couple cinématique a double mobilité
20. Уч ҳаракатли жуфтлик	Трехподвижная пара	Gelenk mit drei Gelenkfreiheitsgraden	Three degrees of freedom kinematic pair	Couple cinématique a triple mobilité
21. Тўрт ҳаракатли жуфтлик	Четырехподвижная пара	Gelenk mit vier Gelenkfreiheitsgraden	Four degrees of freedom kinematic pair	Couple cinématique a quadruple mobilité
22. Беш ҳаракатли жуфтлик	Пятиподвижная пара	Gelenk mit fünf Gelenkfreiheitsgraden	Five degrees of freedom kinematic pair	Couple cinématique a quintuple mobilité

23. Кинематик жуфтлик синфи	Класс кинематической пары	Klasse der kinematischen Kette	Classe of a kinematic pair	Classe de couple cinématique
24. Илгарилалма ҳаракатли жуфтлик	Поступательная пара	Schubgelenk; Schiebepaar; Prismenpaar	Prismatic pair; rectilinear sliding pair	Couple prismatique; prismatic
25. Айланма ҳаракатли жуфтлик	Вращательная пара	Drehgelenk; Drehpaar; Rundlingspaar	Revolute pair; turning pair	Rotoide
26. Винтли ҳаракатли жуфтлик	Винтовая пара	Schraulgelenk; Schraubenpaar	Helical pair; screw pair	Couple hélicoïdal
27. Цилиндрический икки ҳаракатли жуфтлик	Цилиндрическая пара	Drehschubgelenk; Kreiszylinderpaar; Zylinderpaar	Cylindrical pair	Verrou
28. Сфера бўйича икки ҳаракатли жуфтлик	Двухподвижная сферическая пара	Sphärischer Gelenk mit zwei Gelenkfreiheitsgraden; Kugelgelenk mit zwei Gelenkfreiheitsgraden; Kugelpaar mit zwei Gelenkfreiheitsgraden	Two degrees of freedom spherical pair	Couple sphérique a double mobilité
29. Сфера бўйича уч ҳаракатли жуфтлик	Трехподвижная сферическая пара		Three degrees of freedom spherical pair	Rotule
30. Текисликда уч ҳаракатли жуфтлик	Плоскостная пара	Ebene auf EbeneGelenk	Planar contact pair; planeandplane paik	Appui plan
31. Куйи бөгланишили жуфтлик	Низшая пара	Gelenk mit Flächenberührung; niederes Elementenpaar	Lower pair	Couple inférieur

32. Олій боғланишты жуфтлик	Высшая пара	Gelenk mit Punktberührung oder mit Linienberührung; höheres Elementenpaar	Higher pair	Couple supérieur
1.3. Механизмлар ва бүгіншілар түрлары				
33. Текис қаралатты механизм	Плоский механизм	Ebenes Getriebe	Planar mechanism; Plane mechanism	Mécanisme plan
34. Сферик механизм	Сферический механизм	Sphärisches Getriebe	Spherical mechanism	Mécanisme sphérique
35. Пишангли механизм	Рычажный механизм	Koppelgetriebe; Gelenkgetriebe; Kurbel getriebe	Linkage	Mécanisme a barre
36. Шарнирлы механизм	Шарнирный механизм	Gelenkgetriebe mit nur Drehgelenk	Linkage with revolute pair; pin mechanism; hinged mechanism	Mécanisme articulé
37. Понасимон механизм	Клиновый механизм	Keilschubgetriebe	Cottered mechanism	
38. Кривошип	Кривошип	Kurbel	Crank	Manivelle
39. Коромисло	Коромысло	Schwinge	Rocker	Balancier
40. Шайн	Шатун	Koppel	Coupler; floating link	Bielle
41. Сирпандык	Ползун	Schieber	Slider	Coulisseau
42. Кулиса	Кулиса	Schleife	Coulisse	Coulisse

43. Шарнирлы тұрт бүгінлик	Шарнирный четырехзвенник	Viergelenkgetriebe	Four bar linkage	Quadrilatere articulé
44. Кривошип ва коро- мисло меканизм	Кривошипнокоро- мисловый механизм	Kurbelschwinge; Bodenschubkurbel	Crankandocker mechanism	Mécanisme manivellbalancier
45. Иккى кривошипли меканизм	Двухкривошипный меканизм	Doppelkurbel	Drag link mechanism; double crank mechanism	Mécanisme a double manivelle
46. Иккى коромисло меканизм	Двухкоромысловый меканизм	Doppelschwinge	Double rocker mechanism	Mécanisme a double balancier
47. Кривошип ва сир- пандык меканизм	Кривошипно-ползун- ный меканизм	Schubkurbelgetriebe; Geradschubkurbel	Slidercrank mechanism	Mécanisme bielleanivelle
48. Коромисло-сирпандык меканизм	Коромысло-ползун- ный меканизм	Schubschwinge	Sliderrocker mechanism	Mécanisme balanciercoulisseau
49. Кулисали меканизм	Кулисный меканизм	Kurbelschleife	Inverted slidercrank mechanism; coulisse mechanism	Mécanisme a coulisse
50. Муштак	Кулачок	Kurvenglied	Cam	Came
51. Муштаклы меканизм	Кулачковый меканизм	Kurvegetriebe; Kurventrieb	Cam mechanism	Mécanisme a came
52. Узатыш меканизм	Передаточный меканизм	Übertragungsgetriebe	Drive	
53. Йұналтирувчи меканизм	Направляющий меканизм	Führungsgetriebe	Path generating mechanism	
54. Тұхташ	Выстой	Rast	Dwell	Arret
55. Қадамлы меканизм	Шаговый меканизм	Schrittgetriebe	Stepping motion mechanism; step mechanism	

2. Механизмларни кинематик таҳдиллаш		2. Кинематический анализ механизмов		
56. Механизмни кинематик таҳдиллаш	Кинематический анализ механизма	Kinematische Getriebeanalyse	Kinematic analysis of a mechanism	Analyse cinématique de mécanisme
57. Механизмнинг кинематик схемаси	Кинематическая схема механизма	Kinematische Getriebeschema	Kinematic diagram of a mechanism	Scheme cinématique de mécanisme
58. Механизмнинг умумлаштирилган тезлиги	Обобщенная скорость механизма	Verallgemeinerte Geschwindigkeit	Generalized velocityof a mechanism	Vitesse généralisée du mécanisme
59. Шатун эгри чизиги	Шатунная кривая	Koppelkurve	Couplercurve	
60. Бўғиннинг четки ҳолати	Крайнее положение звена	Totlage eines Gliedes	Extreme position of a link; limit position of a link	Position extreme de chaînon
61. Механизмнинг четки ҳолати	Крайнее положение механизма	Totlage eines Getriebes	Extreme position of a mechanism; limit position of a mechanism	Position extreme de mécanisme
62. Масштаб коэффициенти	Масштабный коэффициент		Scale coefficient; scale factor	Facteur d'échelle
63. Узатиш нисбати	Передаточное отношение	Kbersetzungsverhältnis	Transmission ratio	Rapport de transmission; raison
64. Нуқта тезлигининг аналоги	Аналог скорости точки		Analog of the velocity of a point	Analogue de vitesse du point
65. Бўғин бурчак тезлигининг аналоги	Аналог угловой скорости звена		Analog of the angular velocity of alink	Analogue de vitesse angulare de chainon

66. Нуқта тезланиши аналоги	Аналог ускорения точки		Analog of the acceleration of apoint	Analogue d'accélération du point
67. Бўғин бурчак тезланишининг аналоги	Аналог углового ускорения звена		Analog of the angular acceleration of alink	Analogue d'accélération angulare du chaînon
68. Чиқиш бўғини ўртча тезлигининг ўзариши коэффициенти	Коэффициент изменения средней скорости выходного звена		Coefficient of increase of the average output velocity	Coefficient du majoration de la vitesse moyenne du chaînon de sortie

3. Механизмларни динамик таҳдиллаш		3. Динамический анализ механизмов.		
69. Механизмни динамик таҳдиллаш	Динамический анализ механизма	Dynamische Getriebeanalyse	Dynamic analysis of a mechanism	Analyse dynamique de mécanisme
70. Келтирилган куч	Приведенная сила	Reduzierte Kraft	Reduced force	Forse réduite
71. Келтирилган кучлар жуфтити	Приведенная пара сил	Reduziertes Kräftepaar	Reduced couple	Couple de forces réduit
72. Келтирилган кучлар моменти	Приведенный момент сил	Reduziertes Moment des Kräftepaars		Moment réduit
73. Механизмнинг келтирилган массаси	Приведенная масса механизма	Reduzierte Masse des Getriebes	Reduced mass of a mechanism; reduced mass	Masse réduite
74. Механизмнинг келтирилган инерции моменти	Приведенный момент инерции механизма	Reduciertes Trägheitsmoment des Getriebes	Reduced moment of inertiaof a mechanism	Moment d'inertie réduit
75. Етакловчи бўғин	Ведущее звено		Driving link	Chaînon menant
76. Етакловчи бўғин	Ведомое звено		Driven link	Chaînon mené
77. Механизмнинг барқарор ҳаракати	Установившееся движение механизма	Stationäre Bewegung	Steady motion of a mechanism	Regime permanent de mécanisme

78. Механизм барқорор ҳаракатининг цикли (лаври)	Цикл установившегося движения механизма	Zyklus der stationären Bewegung	Cycle of steady motion of a mechanism	Cycle de régime permanent du mécanisme
79. Механизм ҳаракати нотекислитининг коэффициенти	Коэффициент неравномерности движения механизма	Ungleichformigkeitsgrad des Getriebes	Coefficient of nonuniformity of motion	Coefficient d'irrégularité de mécanisme
80. Механизмнинг фойдалы иши	Полезная работа механизма	Nutzkräftearbeit des Getriebes	Useful work of mechanism	Travail utile
81. Механизмнинг циклы бўйича фойдалы иш коэффициенти	Цикловий коэффициент полезного действия механизма		Cyclic efficiency of a mechanism	Rendement cyclique de mécanisme
82. Механизмнинг оний фойдалы иш коэффициенти	Мгновенный коэффициент полезного действия механизма	Wirkungsgrad	Instantaneous efficiency of a mechanism	Rendement instantané de mécanisme

4 Механизмларни синтезлаш (ложихалаш)

4. Синтез механизмов.

83. Механизмни синтезлаш (ложихалаш)	Синтез механизма	Getriebesynthese	Synthesis of a mechanism	Synthèse de mécanisme
84. Механизмни агик синтезлаш (ложихалаш)	Точный синтез механизма	Exakte Getriebesynthese		Synthèse précise du mécanisme
85. Механизмни такрибан синтезлаш (ложихалаш)	Приближенный синтез механизма	Angenäherte Getriebesynthese	Approximate synthesis of a mechanism	Synthèse approchée du mécanisme
86. Механизм структурасини синтезлаш (ложихалаш)	Структурный синтез механизма	Typensynthese	Type synthesis of a mechanism	Synthèse structurale du mécanisme

87. Механизмни кинематик синтезлаш (ложихалаш)	Кинематический синтез механизма	Kinematische Getriebesynthese	Kinematic synthesis of a mechanism	Synthèse cinématique du mécanisme
88. Механизмни динамик синтезлаш (ложихалаш)	Динамический синтез механизма	Dynamische Getriebesynthese	Dynamic synthesis of a mechanism	Synthèse dynamique du mécanisme
89. Механизмни интерполяциялаб синтезлаш (ложихалаш)	Интерполяционный синтез механизма	Interpolationssynthese des Getriebes	Interpolative synthesis of a mechanism; presicionpoint synthesis of a mechanism	
90. Механизмни квадратик синтезлаш (ложихалаш)	Квадратический синтез механизма	Quadratsynthese des Getriebes	Least square synthesis of a mechanism	
91. Механизмни Чебышев усулида синтезлаш (ложихалаш)	Синтез механизма по Чебышеву	Getriebesynthese von Tschebyschew	Chebyshev synthesis of a mechanism	Synthèse de mécanisme d'après Tchêbychev
92. Механизмни оптималштириб синтезлаш (ложихалаш)	Оптимизационный синтез механизма	Optimierungssynthese des Getriebes	Optimization synthesis of a mechanism	
93. Механизм синтезининг кириш параметрлари	Входные параметры синтеза механизма	Antriebsparameter der Getriebesynthese	Input parameters of mechanism synthesis	Paramètres d'entrée de synthèse du mécanisme
94. Механизм синтезининг чиқиши параметрлари	Выходные параметры синтеза механизма	Abtriebsparameter der Getriebesynthese	Output parameters of mechanism synthesis	Paramètres de sortie de synthèse du mécanisme
95. Механизмнинг ҳолат функциялари	Функция положения механизма	Lagefunktion eines Getriebes	Position function of a mechanism	Fonction de position du mécanisme

96. Берилган функциядан четта чиқыши	Отклонение от заданной функции	Abweichung von der gegebenen Funktion	Deviation from the given function	
97. Хатоликлар салмоги айрмаси	Взвешенная разность		Weighed difference	Difference ponderée
98. Айланувчи бүгінни тұла мувозанатлаш	Полное уравновешивание вращающегося звена	Vollständiger Massenausgleich an einem rotierenden Getriebegliede; vollständiger Auswucht	Complete balancing of a rotating link	Equilibrage complet du chaînon tournant en rotation
99. Айланувчи бүгінни статик мувозанатлаш	Статическое уравновешивание вращающегося звена	Twieilweiser statischer Massenausgleich an einem rotierenden Getriebegliede; statischer Auswucht	Static balancing of a rotating link	Equilibrage statique du chaînon en rotation
100. Мувозанатланған механизм	Уравновешенный механизм	Vollig ausgeglichenes Getriebe	Balanced mechanism	Mécanisme équilibré
101. Механизмни мувозанатлаш	Уравновешивание механизма	Massenausgleich an einem Getriebe	Balancing of a mechanism	Équilibrage de mécanisme
102. Механизм массаларини мувозанатлаш	Уравновешивание масс механизма		Balancing of mechanism masses	Équilibrage des masses du mécanisme
103. Механизм массаларини статик мувозанатлаш	Статическое уравновешивание масс механизма	Statischer Ausgleich der Getriebemassen	Static balancing of a mechanism mases	Équilibrage statique des masses du mécanisme
5. Машиналар назариясینинг асослари				
104. Машина	Машина	Maschine	Machine	Machine

105. Автомат машина	Машина-автомат		Automatic machine	Machine automatique
106. Энергетик машина	Энергетическая машина		Energy transforming machine; energy machine	Machine énergétique
107. Машина-двигатель	Машина-двигатель		Enginemachine; engine	Machine motrice; moteur
108. Машина генератор	Машина-генератор		Generatormachine; generator	Machine génératrice; générateur
109. Гидромашина	Гидромашина		Hydraulic machine	Machine hydraulique
110. Пневматик машина	Пневмомашина		Pneumatic machine	Machine pneumatique
111. Суюқлик насоси	Гидронасос		Hydraulic pump	Pompe hydraulique
112. Ҳаво насоси	Пневмонасос		Pneumatic pump	Pompe pneumatique
113. Гидравлик двигатель	Гидродвигатель		Hydraulic engine	Moteur hydraulique
114. Пневматик двигатель	Пневмодвигатель		Pneumatic engine	Moteur pneumatique
115. Технологик машина	Технологическая машина		Technological machine	Machine technologique
116. Транспорт машинаси	Транспортная машина		Transport machine	Machine transporter
117. Информация машинаси	Информационная машина		Informational machine	Machine d'information
118. Автоматик линия	Автоматическая линия		Automatic line; transfer line	Chaîne de fabrication automatique; linge automatisée

119. Машина юритмаси	Привод машины		Drive of amachine	Commande de machine; commande
120. Машинанинг бажарувчи органи	Исполнительный орган машины		Opperating member of a machine; opperating member	Organe d'exécution
121. Мантиқий элемент	Логический элемент			
122. Мантиқий механизм	Логический механизм		Logical mechanism	Mécanisme logiqueyyy
123. Ҳаракат такти	Такт движения		Tact of motion	Temps du mouvement
124. Мантиқий такт	Логический такт		Logical tact	Temps logique
125. Машина тақтограммаси	Тактограмма машины		Tactogram of amachine	
126. Машина циклограммаси	Циклограмма машины		Cyclogram of amachine	Harmonogramme de ma-chine
127. Машина дастури	Программа машины		Programme for amachine	Programme de machine
128. Машинани бошқариш тизими	Система управления машины		Control system of a machine	Système de commande machine
129. Машинани вақт бўйича бошқариш тизими	Система управления машины по времени		Time control system of a machine	
130. Машинани йўл бўйича бошқариш тизими	Система управления машины по пути		Path control system of a machine	

178

131. Машинани тақлаб (бир тактли) бошқариш тизими	Избирательная система управления машины		Selective control system of amachine	
132. Машинани белги-ланган кетма кетлика (кўп тактли) бошқариш тизими	Последовательностная система управления машины		Sequential control system of amachine	
133. Машинани бошқариш тизимининг кириш қисми	Вход системы управления машины		Input of control system of amachine	Entrée de systeme commande de machine
134. Машинани бошқариш тизимининг чиқиш қисми	Выход системы управления машины		Output of control system of amachine	Sortie du systeme de commande de machine
135. Машинани бошқариш тизимининг сигналли	Сигнал системы управления машины		Signal of control system of amachine; signal of control system; signal	Signal du systeme de commande de machine
136. Кириш сигналли	Входной сигнал		Input signal	Signal d'entrée
137. Чиқиш сигналли	Выходной сигнал		Output signal	Signal de sortie

179

МУНДАРИЖА

Кириш .....
1. Машина ва механизмлар тузилиш асослари .....
1.1. Асосий түшунчалар ва қоидалар .....
1.2. Механизм бүғинлари, кинематик жуфтлар ва боғланишлар .....
1.3. Кинематик занжирлар ва уларнинг кўзгалувчанлик даражаси .....
1.4. Стерженли механизмларнинг тузилиши (структураси) бўйича таснифи .....
1.4.1. Механизмларни ҳосил қилишнинг асосий тамойили (принципи) .....
1.4.2. Десир тузувчи гуруҳлари .....
2. Текисликда ҳаракат қилувчи пишангли механизмлар кинематикаси .....
2.1. Оний айланиш маркази (ОАМ) .....
2.2. Механизм бүғинларининг тезликлари орасидаги муносабатлар .....
2.3. Узатиш нисбатлари .....
2.4. Кинематик жуфтлар бўғинларининг тезлик ва тезланишларини графоаналитик усулда аниқлаш .....
2.5. Кинематик таҳдилнинг аналитик усули .....
3. Узатиш механизмларининг таҳдилин ва синтези .....
3.1. Фрикцион (ишқаланиши) механизмлар .....
3.2. Эгилувчан бўғинли механизмлар .....
3.3. Тишли механизмлар .....
3.3.1. Узатиш сони ва нисбати .....
3.3.2. Ишлашишнинг асосий қонуни ва элементлари .....
3.3.3. Филдираклар тишлари йиғиндинсининг минимал қиймати. .....
3.3.4. Тишларнинг дюймли тизимдаги ўлчамлари тўғрисида .....

3	3.4. Тишли илашмани куриш	53
7	3.4.1. Эвольвентали профиллар геометрияси	53
7	3.4.2. Амалий илашиши чизиги. Тишли профилининг ишли қисмлари	54
8	3.5. Планетар ва дифференциал механизмлар	55
12	3.5.1. Планетар ва дифференциал механизмларда узатиш нисбати	56
14	3.5.2. Ўқлари кўзғалувчан фиддиракли тишли узатмаларда ўқдошлик, йиғилиш ва қўшничилик шартлари	59
14	4. Муштакли (кулачокли) механизмлар таҳлили ва синтези	61
15	4.1. Муштакли механизмларнинг турлари	64
18	4.2. Муштакли механизмларни кинематик таҳлил қилиш	64
19	4.2.1. Муштакли механизм чиқиш бўғини ҳаракат қолунуни аниқлаш	64
20	4.2.2. Муштакли механизм нукталарининг тезлик ва тезланишларини аниқлаш	70
22	5. Механизмлар динамикаси	71
22	5.1. Механизмларни кучлар таъсири бўйича ҳисоблаш масалалари	72
23	5.1.1. Механизм бўғинларига таъсир қилувчи кучлар	73
34	5.1.2. Бўғинларнинг инерция кучларини аниқлаш	74
37	5.1.3. Механизмларни кучлар режасини куриш усули бидан кучлар таъсири бўйича таҳлил қилиш	76
39	5.1.4. Етакловчи бўғинни кинетостатик ҳисоблаш (мувозанатлаш)	81
42	5.1.5. Кучлар ва моментларни келтириш	83
43	5.1.6. Жуковский пишангиги (ричаги).	85
47	5.1.7. Келтирилган ва мувозанатловчи кучларни Жуковский усули билан аниқлаш	87
51	5.1.8. Кинематик жуфтликлардаги реакцияларни ишқаланиш кучларини ҳисобга олиб аниқлаш	88
52	5.1.9. Механизмнинг келтирилган массаси ва келтирил- ган инерция моменти	91
	5.2. Механизмларда ишқаланиш	92
	5.2.1. Ишқаланиш турлари	93
	5.2.2. Мойланмаган жисмлардаги сирпаниш ишқаланиши	95

5.2.3. Илгариланма кинематик жуфтликдаги ишқаланиш	95
5.2.4. Думаланиш ишқаланиши	96
5.3. Күчлар, ишлар ва қувватлар диаграммалари.	98
5.4. Машина ва механизмларнинг ҳаракат режимлари. 100	
5.5. Машинанинг энергия баланси тенгламаси	103
5.6. Механизмнинг фойдалы иш коэффициенти.	104
5.7. Ҳаракат тенгламалари ва уларни текшириш.	107
6. Механизмларни экспериментал йўл билан текшириш.	114
7. Механизмларни синтез (барпо) қилиш	117
7.1. Механизмларни синтез қилиш масалаларини ечишнинг асосий усуллари	121
7.1.1. Алгебраик тенгламалар тизимини ажратиш	122
7.1.2. Функцияларни интерполяциялаш	123
7.1.3. Матрицани матрицага бўлиш	126
7.1.4. Функцияларни квадратик яқинлаштириш	132
7.1.5. Функцияларни энг мақбул яқинлаштириш усули ..	134
7.1.6. Итерациялаш усули	136
7.2. Механизмларни синтезлаш масалалари синфини ечишни алгоритмлаш	140
7.3. Текис ричагли (пишангли) механизмлар асосидаги аниқ йўналтирувчи механизмлар синтези	151
7.3.1. Масаланинг қўйилиши	151
7.3.2. Текис ричагли механизмлар шатуни эгри чизиги- нинг тенгламаларини чиқазиш.	152
7.3.3. Кривошип — сиррангичли механизм шатуни эгри чизигининг тенгламаси	154
7.3.4. Аниқ йўналтирувчи механизмлар синтези масаласини ечишнинг алгебраик усули	156
8. Робот ва манипуляторлар назариясинослари	162
8.1. Манипуляторлар ва саноат роботлари	162
8.2. Манипуляторларни бошқариши блок-схемалари ва даражалари	163
8.3. Манипуляторнинг ишчи ҳажми чақонлиги, хизмат қилиш зонаси, сервис бурчаги ва коэффициенти ..	165
8.4. Роботларни тайёрлаш ва қўллаш бўйича йиғма маълумотлар	166
Атамалар лугати	167

Ғулом Шокирович Зокиров

МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАР НАЗАРИЯСИ

Ўзбек тилида

Бадиий мұҳаррір *T. Қаноатов*

Техник мұҳаррір *У. Ким*

Мусақиҳа *M. Юлдашева*

Компьютерда тайёрловчы *A. Юлдашева*

Теришга берилди 5.03.2001. Босишига рухсат этилди 25.04.2002.

Бичими 84x108^{1/2}. Шартли босма табоги 9,66. Нашр. т. 8,08.

Нусхаси 2000. Буюртма № 88. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

Нашр. № 45-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси
1-босмахонасида босилди. 700002. Тошкент, Соғбон кӯчаси,
1-берк куча, 2-уй.

34.41

3-74

Зокиров Г.Ш.

Машина ва механизмлар назарияси: Олий ўкув юртлари талабалари учун дарслик.— Т.: “Ўзбекистон”, 2002,— 184 б.

ББК 34.41 я73

№ 209—2002

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикаси
Давлат кутубхонаси

1878C